ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ

Іван Дзюба

Він не захищав дисертацій. Але в громадській опінії він став академіком уже від появи в самвидаві трактату «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в 1965 році. Тоді він працював коректором в «Українському біохімічному журналі», сотні людей, титулованих академіками, не цікавилися проблемами, які він піднімав. З одного боку, вони боялися думати про головне, з другого – це було їм не під силу. Іван Дзюба має природний хист дослідника-науковця. Передусім слід відмітити об'єктивізм характеру його мислення. Він тверезо оцінює факти і не схибить проти них задля інтересу. Це і є підставою наукової солідності, що заслуговує довіри. Вивчення явищ з різного боку і різних точок зору в принципі суперечило партійності науки, котра керувалася готовими висновками в дусі ідей марксизму. Потужний аналітичний апарат був зайвим і небезпечним. Дисидентство студента сталінського педінституту почалося з того, що він цілком серйозно приймав вимогу правдивості, принциповості, необхідності самостійного і чесного мислення. А тим часом уже школярі і студенти мусили знати, що то тільки декларації, а насправді треба писати і говорити в дусі ідеологічної кон'юнктури. І. Дзюба відкрив для себе зневажену правду України, як тієї казкової Попелюшки, і залишився їй вірним. Але й готовим сказати гірку правду про неї.

Пристрасне відстоювання правди вважалося наївністю «молодих-зелених». «Платон – друг, але істина – дорожча» – це пасувало до часів Сократа, а в часи Сталіна правдою називалося те, що надруковано в свіжому числі газети «Правда», і горе було тим, хто не вміє перебудовуватися і тримається за «вчорашню правду». Ще гірше було тим, хто серйозно цікавився народом та його історією і не хотів розуміти, що народ – це тільки один із псевдонімів уряду. Іванові Дзюбі це давало «розуміти» почуття національної гідності. Він вибрав пряму ходу серед тих, що гнулися і кланялись начальству.

Гостре відчуття проблеми і в науці, і в літературній творчості – це початок таланту. Така обдарованість Івана Дзюби виявилася вже в перших його публікаціях, що виділялися на мілинах безпроблемності й безконфліктності тодішньої літератури. Він почав називати вголос замовчувані «хвороби» суспільства й аналізувати їх причини, а це вже називалося «агітацією проти державного ладу».

А тим часом ця тенденція диктувалася просто науковою сумлінністю і почуттям самоповаги автора, який працює з переконанням, що правда є спільною мовою людей.

Інтелектуальна порядність і безстрашність – цього в суспільстві найбільше бракувало. Звичайно, це чесноти, яких у всі часи не вистачає. Тому актуальність праць Івана Дзюби не втрачається і сьогодні.

Висота позиції відразу визначила місце Івана Дзюби в українській культурі. Ті ніші, які він опановував, були порожніми. Письменників і науковців такого рівня завжди бракує. За сприятливіших умов можна було б чекати від нього монографій там, де з'явилися лише статті, скалічені цензурою. Натомість з'являлися монографії інших авторів, яких не читали і не читатимуть.

Навіть найсміливіші люди поступово звикають до обмежень, накинутих владою й обставинами. Для того, щоб постійно розширювати простір свободи і реалізувати свободу вибору при тоталітарному режимі, треба дух і чесність думки, яка не улягає тискові обставин. Власне, такі люди створюють культивовану ниву для наступників.

У 70-річний ювілей Івана Дзюби побажаємо йому добрих вдячних учнів і побажаємо його ниві, щоб колосилася.

Євген Сверстюк

Сьогодні дехто, не володіючи чуттям історизму й обмежуючи свій критицизм заміною знаків «плюс» на «мінус» і навпаки, не схильний вбачати в ній [праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»] «революційного» змісту – адже думка там весь час підкріплюється цитатами з Леніна. Але в тому й полягає конкретно-історичне значення Дзюбиної правди для тієї доби: розбивати стереотипи, вносити нові ідеї, розхитувати догми на звичній для загалу ідеологічній території, послуговуючись впоєною з молоком матері термінологією і системою понять. Адже Евересту не подолати, не освоївши попередньо якихось доступніших вершин типу Говерли чи Ельбрусу...

Пам'ятаю, як Іван приносив мені щойно написані сторінки своєї праці, як жадібно я те все вбирала в себе, а потім залюбки передруковувала. (Досі не можу збагнути, як це КДБ проґавило, що перший передрук «Інтернаціоналізму...» було зроблено на моїй машинці і саме такий примірник було вилучено на кордоні у Миколи Мушинки – серед інших висунутих проти мене набагато менш вагомих звинувачень такого, серйозного й неспростовного, не було.)

Михайлина Коцюбинська

...На початку 1970-х стало зрозуміло: саме Іван Дзюба у своїх виступах – публіцистичних, власне літературних, усних, письмових, друкованих і недрукованих – подав цілісну картину «нашої дійсности». У виступах, що за них уже розплачувалися й автор, і його читачі-слухачі, його послідовники.

У тих своїх виступах Іван Дзюба, відсунувши убік питання про економічну чи там спеціально політично-адміністративну структуру радянського феномену, зосередив увагу на іншому його дефекті. Перше досягнення радянської системи – то, серед іншого, її складна вимушена гра з «національним» усіх його тутешніх відтінків [illegible]. Лише сьогодні фахівці-історики мають нарешті визначити, скільки у тій грі було провокації, скільки спеціальних уточнень і [illegible], необережного флірту з тим «національним», неуникного прагматизму тощо. Явища «українізації», суперечливого буму «червоного відродження» за самим своїм обсягом і значенням вимагають відповідних цехово-історіографічних зусиль. Зрозуміло й остаточно очевидно лише одне: на початку 1930-х «Центр», у режимі безприкладного в історії деспотизму, той період рішуче обірвав, і затим постала колосальна політична структура, що в ній «національне» як «питання» було урочисто-риторично проголошене «розв'язаним-вирішеним» – і ніби «назавжди»... А насправді, твердив-заперечував автор тих виступів, «національне» у безлічі своїх вимірів було або брутально-терористично знищене, або, в ґротескній тотальності нахабного бюрократичного міфу, оголошене саме остаточно «розв'язаним».

Отож Іван Дзюба ще в середині 1960-х віднайшов кризову домінанту системи – системи, що в ній економіка та біжуча «політика» у всіх своїх численних інцидентах та поразках лише посилювали напруженість тієї, по суті, центральної кризи.

З часом історики визначать-таки, нарешті, базове, сказати б, культурно-філософське підґрунтя того Дзюбиного діагнозу-прогнозу. Таке ж благородно-елементарне, як і глибоке. Іван Дзюба – не випадково ревнитель не лише української, а й будь-якої іншої національно-культурної речовини. Як засвідчує безберегий національно-географічний діапазон його дослідницьких інтересів – речовини вірменської, литовської, якутської, єврейської, кримськотатарської і т. д. і т. п. Ідеться, зрозуміло, не просто про широкий кругозір. Ідеться про принцип. Фактично антропологічно-ноосферний. Рішуче всі підрозділи-колективи людства у його невпинній етнічній диференціації у своєму подальшому культурному будівництві неуникно проходять через «національне» на основі його попередніх форм, значень і сенсів.

Іншого маршруту в світовій історії нема. Принаймні в останні століття. Радянська ж система, з притаманним їй спадковим більшовицьким радикалізмом, спробувала «національне» почасти *знищити, почасти «обійти». За допомогою якихось аж ґротескних ідеологічних фата-морґан.*

Відповідним чином будь-яке амбіційне політично-державне утворення, яке дозволяє собі таку «стратегію», приречене на поразку. От Іван Дзюба і спрогнозував ту поразку. У своєму діагнозі катастрофічної ситуації «українського питання» в «Українській» же «РСР» у середині 1960-х. Спрогнозував, серед іншого, тим драстичним запитанням про майбутні проблематичні ювілеї «радянської влади». У розпалі тогочасного її піввікового ювілею.

У своїй «критиці часу» український автор рішуче випередив усіх своїх сучасників. Зрозуміло, та влада мала і «тут», і особливо «там» безліч опонентів. І річ не в тім, що вони неодмінно збивались, як колись казали з приводу «студентських заворушень», на «емоційну опозицію». Річ у тім, що Іван Дзюба українське питання міцно поставив у твердий буттєвий контекст, вказавши тим самим і на моторошну його «нерозв'язаність», і на цілковиту історичну приреченість усіх квазідержавних спроб те питання терористично розтоптати, а чи ніби «завбачливо» обійти.

Так само Дзюба випередив у своїх передбаченнях і тогочасну російську опозицію. Академік Андрій Сахаров, ознайомившись із російським перекладом «Інтернаціоналізму чи русифікації?», дуже по-снобістському кинув: «Первобытно-каменный век проблемы». Що ж, з його думками про переважне значення «загальносвітової ситуації» з її мілітарно-нуклеарною загрозою, про необхідність конверґенції і тому подібне,– яке, зрештою, мала особливе значення та «русифікація»? Та ось сплинув час, і навіть та загроза частинно сплинула з ним. Не кажучи вже про «конверґенцію», цю інтелектуальну іграшку із західного професорсько-університетського антикваріату. А певні постулати того Дзюбиного трактату, аж загрозливо перекладені з української на загальносвітову, і досі виявляють себе у безлічі колізій – і не лише на пострадянському просторі.

Сучасний світ став, на багатьох своїх ділянках, схожим на «Інтернаціоналізм чи русифікацію?». Світ, що ніби складається з незліченности історичних, політичних, загальнокультурних та інших «жанрів» аж до «національної» чи особистісної психології включно, перебуває при тих болях і взагалі при тій синдроматиці, що повнять той «трактат». Пафос його – настільки ж стриманий, наскільки й інтелектуально та емоційно незаперечний – зводиться до геніально-простого: не обминайте – не дискримінуйте національно-етнічне (власне, «етнічне» на незнаному його шляху до «національного»), інакше воно, вигнане за двері «імперій» чи навіть «демократичних республік», неодмінно туди повернеться...

Вадим Скуратівський

Останнім часом найбільш плідним джерелом інформації про сучасні радянські події став потік публікацій, ґрунтованих на рукописах, які передали за межі СРСР без дозволу влади. Окрім своєї значимості, ці праці ставили гострі проблеми перед критиками. За поодинокими винятками (як-от з мадам Світланою Алілуєвою) автори були недоступні для розмови. Автори та видавці з цілком зрозумілих причин поводять себе доволі стримано, не афішуючи, яким саме способом та за яких умов рукописи потрапили до них. Коментарі в радянській пресі та інші зовнішні джерела часто майже напевно свідчать про авторство цих рукописів. Та все ж прикрі питання не давали спокою: чи ті люди, через руки котрих проходили рукописи, не пробували їх поліпшувати перед опублікуванням? А якщо так, то до якої міри аргументація та погляди, висловлені ними, відповідають думкам самих авторів?

Книга Івана Дзюби є хорошим прикладом цього жанру. На щастя, свідчення з радянської преси (останнім часом і у повному обсязі представлені в «Літературній Україні» за 5 серпня 1969 року) цілком підтверджують заяви англійських видавців про те, що рукопис, таємно переправлений за кордон, належить одному з найбільш відомих літераторів Радянської України Івану Дзюбі. Рукопис був кваліфіковано відредагований українсько-американським вченим. Шкода, що подані ним бібліографічні посилання на цитати Дзюби не дають точних вказівок на виправлення оригінального тексту, і деякі з них (наприклад, газета «l'Unita» як джерело цитат з Тольятті) можуть справити на пересічного читача враження, що така праця не могла бути написана за радянських умов. Проте факти, які лежать в основі самої праці, радянські джерела і всі прямі докази, які цей критик зумів отримати, свідчать про те, що ідеї, твердження, міркування залишились у своїй сутності незміненими. У центрі уваги автора кричуща невідповідність радянської національної політики ленінським директивам з національного питання. Дзюба спирався на поточні дані, на праці російських письменників дев'ятнадцятого сторіччя, документи ранніх партійних з'їздів, записи комуністів інших країн. В цілому книга є вагомою експертною працею з гуманітарних досліджень, такою як, скажімо, дослідження Роберта Конквеста та його колег під назвою «Радянська національна політика на практиці» (Нью-Йорк, 1967). Авторство рукопису не викликає сумнівів (про це йшлося вище), і водночас цілком імовірно, що впродовж праці над книгою – можливо, багаторічної – Дзюба обмінювався інформацією та ідеями з іншими інтелектуалами Радянської України.

Якщо останнє припущення правильне, то воно говорить про наявність надзвичайно досвідченої та ерудованої опозиції радянській політиці серед українських інтелектуалів. Джон Коласький *

---

* Іван Коляска, тоді член Компартії Канади.

(досвідчений канадсько-український марксист, колишній прихильник СРСР) під час свого дворічного дослідження у Києві зібрав достатньо переконливих матеріалів, які свідчили про існування саме такої опозиції. В той час як обоє – і він і Дзюба – підтверджують (навіть перебільшують) відчуття невпинного просування наступу русифікації, Коласький наводить численні особисті спостереження обережного інтелектуального опору. Основну частину його праці становлять статистичні дані: деякі взяті з отриманих за кордоном радянських публікацій, більшість – із досі невідомих джерел, що містили порівняльну характеристику рівня освіти в різних національностей. Тоді як деякі з його аргументів викликають певні сумніви (він посилається на загальні демографічні цифри замість того, аби взяти до уваги дані перепису населення про відповідні вікові групи за 1959 р.), наведені ним факти російської дискримінації є достатньо переконливими, а особливо, якщо врахувати попередні уподобання автора. Статистичні дані Коласького та його неодноразові глибокі спостереження чудово доповнюють далекосяжні твердження Дзюби. Найбільше вражає надзвичайна вишуканість аргументів Дзюби. Наприклад, він визначає заміну совнархозів центральними міністерствами як прихований наступ на самостійність радянських республік; він слушно вказує на те, що «навіть в умовах формальної рівності фактична нерівність не може не призвести до русифікації; і він (тут згідно з Колаським) підкреслює, що інтелектуальне зубожіння нації призвело до того, що вона перестає говорити своєю рідною мовою. Незважаючи на те що жоден з цих аргументів не відзначається новизною, їх поява як головних тем обговорення серед інакодумців – це ознака слабкості Радянської імперії; водночас звернення Дзюби до ідеалізованого ленінського минулого є вказівкою на те, що єдино можливим способом – окрім грубої сили – збереження цієї імперії є відродження міленарної ідеології.

Джон А. Армстронг
Вісконсинський університет
1968 р.

1965 року в Радянському Союзі прокотилася хвиля політичних арештів. Що було в цьому незвичайного – імена, які фігурували серед арештованих: Синявський, Даніель, Світличний, Осадчий, Косів, Калинець, Горинь, Серпилін, Костенко, Драч * та інші – всі літератори і в більшості українці. Їхній єдиний злочин полягав у тому, що вони боролись за свободу творчості й виступали проти сталінських методів та практики в літературі.

---

* Неточність: троє останніх не були заарештовані; двоє перших – москвичі.

У грудні 1965 року Іван Дзюба, відданий комуніст та відомий літературний критик, направив листа Першому секретареві ЦК Комуністичної партії України П. Ю. Шелесту на захист заарештованих колег, обвинувачуваних у зраді. Він заявляв, що його колеги – це люди, глибоко занепокоєні долею української культури та відновленням ленінської національної політики. На підтвердження істинності своїх доводів Дзюба додав до листа матеріали, викладені у формі наукового аналізу з усестороннім дослідженням історичного підґрунтя національних питань, ленінської національної політики, поступового відхилення від неї та шляхів її відродження. Три роки по тому праця була опублікована у Великобританії. Сьогодні вона репрезентує ще один приклад комуністичного міфу денаціоналізованого інтернаціоналізму.

Праця Дзюби є найбільш глибоким науковим аналізом радянської національної політики, будь-коли здійсненим радянськими авторами. Він доклав чималих зусиль, аби довести, що політика денаціоналізації, русифікації та «спільної Вітчизни» істотно відрізняється від тієї, яку підтримував Ленін. Дзюба ставить під сумнів перспективність національної політики, яка базується на надмірній централізації для забезпечення високих темпів економічного розвитку, побоюванні будь-якого прояву сепаратизму і націоналізму в багатонаціональній державі та дусі своєрідної ідеалізації вітчизняної історії.

Щоб уникнути неминучих негативних наслідків, до яких може призвести теперішня національна політика, враховуючи її істотні розходження з ленінською та історичними тенденціями розвитку націй, Дзюба закликає до публічного та чесного обговорення всіх аспектів національної справи: «...починати треба з найголовнішого: з популяризації тих ідей Леніна, ідей марксизму-ленінізму та світового комунізму, які тепер замовчуються, обходяться або фальсифікуються; з виховання комуністичного національного самопізнання та самосвідомості, комуністичного розуміння інтернаціоналізму й переборення психологічної інерції шовінізму, великодержавництва, національного ліквідаторства й хамства, бюрократичної шаблонізації...»

На думку Дзюби, в міру економічного та суспільногно розвитку України (як і інших республік Радянського Союзу) демократизується соціальне життя, і на цьому ґрунті підноситься людська гідність і самоусвідомлення. Дедалі більша частина молоді, не прибитої злиднями і не затурканої, а свіжої, сильної і гордої, готової обстоювати своє національне обличчя, відчуває, що її позбавили соціалістичної національної свідомості. Вона бажає бачити Україну справді рівною серед інших соціалістичних республік, бачити її як національну реальність, а не як адміністративно-географічний елемент. «Якби її політичне та культурне життя набрало реального змісту та живого багатства, а ці останні набули ідейної привабливості і надихаючої сили для мільйонів українців,– переконаний Дзюба,– вони у свою чергу стали б величними підоймами комуністичного будівництва».

Хоча Іван Дзюба свято вірив у соціалістичну національну свідомість, ленінський інтернаціоналізм та комуністичне майбуття націй, він з недовірою ставився до радянського (російського) правосуддя. Його пропозиція публічного обговорення національних справ, свободи національного вибору, свободи національного самопізнання, самоусвідомлення та саморозвитку порушує найболючіші питання радянського суспільства: хто вирішує, що правильно, а що ні, що добре, а що зле? Дзюба, як відданий член Комуністичної партії *, безперечно, розуміє важливість демократичного централізму в радянському процесі прийняття рішень. Будь-яка критика чи звинувачення на адресу політики партії, а особливо її життєвозначимого аспекту – національного – трактується як щось неприйнятне, якщо не сказати зрадницьке. Дзюба розумів, чим можуть закінчитися спроби поговорити на ці теми, цитуючи відповідь Хрущова одному «ходакові» з України: «Этот вопрос не трогайте: сломаете хребет».

Пітер А. Тома
Арізонський університет
The Western Political Quaterly,
22, N 1 (March 1969), p. 203–208

Зі всіх груп «молодших братів» найчутливішою до утисків виявилась українська. Це найбільша з неросійських груп (близько 40 млн), яка говорить однією зі слов'янських мов, дуже близькою до російської, і є радше сільською у своїй власній республіці, аніж міською (якою є, наприклад, російські поселенці на Сході України), з історичними традиціями, що можуть привести до спалаху сепаратистського руху. Власне проблема українців стала предметом детального розгляду в книзі Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Стурбований долею представників української інтелігенції, арештованих за націоналістичні погляди, український письменник пише свого роду меморандум, головно призначений для партії та уряду України, а насправді адресований ширшій громадськості. Свою увагу автор зосереджує на поступовій руйнації українських прав (і, звісно, прав інших національностей) та централізації влади у руках російських великодержавних шовіністів – тих можновладців, які все цілковито підпорядковують всесоюзним установам у Москві, зневажають права периферії та байдуже ставляться до її специфічних інтересів. Появу російського шовінізму Дзюба розглядає як наслідок ряду історичних факторів, багатолітньої ідеї «России, единой и неделимой», яка об'єднала інші менш стійкі нації (що, безумовно, вважається історично прогресивним) і якій сьогодні приписуються всі культурні досягнення СРСР (недивно, що у дев'яти випадках з десяти СРСР асоціюється в іноземців з Росією). Це веде росіян, за словами Дзюби, до так званого національного нігілізму – навіщо нам робити національні відмінності, ми всі брати,– який сприймається «старшими братами» як природний стан речей і викликає гостре обурення з боку «молодших». Тим часом правова рівність – в книгодрукуванні, освіті, театрі і т. д.– фактично зруйнована, а наступ русифікації стає дедалі загрозливішим. Зрештою, загроза нависає і над самими росіянами: візьмімо хоча б їхню національну мову – вона біднішає; чи взяти пагубний для мови вплив канцеляризмів, які знебарвлюють мову, а її життя – в різнобарвності. Однак, підкреслює Дзюба, ті, хто поділяють його погляди, не зраджують великих ідеалів революції – таке витлумачення було б спотворенням їхніх бачень.

---

* Помилка: І. Дзюба членом КПРС не був.

Мусимо визнати, що думки, висловлені в цій книзі, розцінюються можновладцями як абсолютно неприйнятні; існування суспільства, погодиться кожен, має підтримуватись, а це передбачає і певний ступінь централізації. Якби вирішення тих проблем, які в очах центру не становлять цінності, могли бути передані на розсуд місцевих органів управління, то останнім неодмінно довелося б і далі протестувати: все, чого вони зможуть досягти – це подоби автономії, але не її самої.

Дж. Ньютон
Університет Глазго
Soviet Studies, 21, N 1 (July 1969), p. 101–103

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» – відважне звинувачення теперішньої радянської національної політики, висунуте молодим талановитим літературним критиком з Києва Іваном Дзюбою. Праця з'явилася наприкінці 1965 року, слідом за арештами української інтелігенції. Дзюба подав її на розгляд Першому секретареві ЦК Комуністичної партії України П. Ю. Шелесту та Голові Ради Міністрів Української РСР. Після її прочитання вже не дивує поведінка Шелеста на нещодавніх переговорах в Сієрні, який спрямував потік грубих слів у бік чехів. Дзюба показує, як гучними балачками про інтернаціоналізм, злиття всіх націй СРСР, російську, що стає другою рідною мовою для неросіян, маскується політика русифікації та приниження мов та культур національних меншин і як українська молодь дедалі більше й більше схвильована таким станом речей. Він доводить, що нинішня політика спрямована проти інтересів комунізму, і закликає повернутися до справжньої ленінської національної політики та вільного обговорення 1920-х років. Можна не погоджуватися зі всіма аргументами Дзюби (та й він видається наївним, якщо справді вірить у те, що Ленін рахувався з національними поглядами, коли вони йшли урозріз з його власними планами), але його книга є безцінною, бо проливає світло на причини національного обурення в Радянському Союзі, обурення, яке у майбутньому радше наростатиме, аніж спадатиме, і яке ставить перед керівниками Радянського Союзу серйозні проблеми.

Енн Шигі
1968 р.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ

Іван Дзюба

?

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

ББК 63.3(4УКР)6-36
Д43

Написана 40 років тому, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» присвячена аналізу радянської національної політики в Україні. Вона справила великий вплив на розвиток національного руху 1960–1970-х рр. XX ст. і набула широкого розголосу як в Україні, так і за кордоном.

У виданні також уміщено документальні матеріали, відгуки зарубіжних учених, подано оцінку історичної ролі праці Івана Дзюби провідними вітчизняними науковцями.

© Іван Дзюба, 2005
© Юрій Лібер, упорядкування,
післямова та бібліографія, 2005
© Видавничий дім «Києво-Могилянська
академія», 2005

ISBN 966-518-321-4

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЯК РУСИФІКАЦІЯ, або ЩО І ЯК ОБСТОЮВАВ ІВАН ДЗЮБА 40 РОКІВ ТОМУ

Івана Михайловича Дзюбу я знаю не так уже й близько і не так давно (років 11–12). Та чомусь здається мені, що я знайшов ключ до розуміння цієї людини. Насамперед це – ні з чим не порівнянна нібито наївність. Не можу забути, як Дзюба, ставши у 1992 році міністром культури (працював до 1994 року), дав (не публіці, а самому собі) слово, що не буде користуватися службовим автомобілем, оскільки вбачав у цьому щось негарне. Однак невдовзі він констатував, що не лише без авта, а й з ним не встигає на наради, зустрічі та інші ділові заходи, які є неодмінним атрибутом міністерського життя-буття.

З іншого боку, послухавши виступи Дзюби на різних представницьких зібраннях, звернувши увагу на його неквапливу, позбавлену «акторсько-ораторських» ефектів (а радше, схожу на шкільну) манеру викладу матеріалу, я раптом усвідомив, як міцно, сказати б, «залізно», ці виступи «скроєні». У них концептуально і сюжетно все завжди «на місці». Гадаю, через те, що промови ці серйозно продумані. Він говорив (і говорить) рівно стільки, скільки вважав (і вважає) за потрібне, і лише те, що хоче сказати. Не більше, але й не менше. Ще більше у цьому переконують його публікації, одну з яких ви знайдете у цій книзі. Йдеться про знаменитий памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Та спочатку – про наївність. Справді, треба бути наївною людиною, щоб у найпохмуріший час (коли брежнєвський антидемократичний «стабілізець» прийшов на зміну хрущовській – нехай і обмеженій, але все-таки – лібералізації) заходитись переконувати партійно-державних владоможців, що «сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так – ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити» (*Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1998.– С. 26).

Наївність полягала й у тому, щоб давати друзям і знайомим (це в умовах тотального доносительства) читати чорнові варіанти своєї праці. Ще більша наївність була в тому, щоб надіслати памфлет після його закінчення водночас на адресу кількох владних інстанцій – до першого секретаря ЦК Компартії України «амбівалентного» Петра Шелеста, до голови Ради Міністрів УРСР, консервативного (без лапок!) Володимира Щербицького, ще й до

ЦК КПРС у Москву. Щоправда, один примірник було надіслано і до Олександра Твардовського, головного редактора журналу «Новый мир» (це видання на той час залишалось оплотом радянської ліберальної інтелігенції).

Минуть роки, й у січні 1972 року тоді ще не заарештований, але вже допитуваний Дзюба напише розлоге «Пояснення», адресоване КДБ при Раді Міністрів УРСР. Він згадував, що «зламним моментом» у його біографії став 1965 рік, коли почалися арешти тих, хто виступав за інтереси української культури. «Серед заарештованих тоді,– мовилося у «Поясненні»,– було кілька моїх знайомих і друзів, і це дало, можливо, гострий емоційний порив до написання листа» (Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ), Київ, справа 69260 ФП, т. 1, арк. 204). Пояснюючи, що арешти не можуть бути методом розв'язання наболілих проблем у питаннях української культури, мовній ситуації, Дзюба переконував у тому, що «відчувалася загальна потреба якогось "роз'яснення", якогось виступу в цій справі. Офіційні кола мовчали. Серед тих, хто багато в чому не погоджувався з офіційною національною політикою, не знайшлося кому виступити одверто, принципово і на всю широчінь питання. Тоді довелося взятися за цю справу мені» (Там само, арк. 205).

Те, як Дзюба взявся за справу, на перший погляд виглядало також наївно. Молодий, але вже на той час популярний літературний критик-нонконформіст зробив своїми союзниками не когонебудь, а «класиків марксизму-ленінізму». Він вільно оперував їхніми висловлюваннями, посилався на праці, а також доволі професійно використовував інші джерела – стенограми партійних з'їздів доби «коренізації»/«українізації» (до речі, на той час самих цих понять не було в суспільно-політичному лексиконі), постанови партз'їздів і уряду, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику, публіцистику, літературні твори. І все це виглядало переконливо.

Тепер повернімося до вже цитованого пояснення Дзюби, датованого січнем 1972 року. Іван Михайлович визнавав, що у підготовленому ним рукописі «багато емоційного, непродуманого, може, й поверхового чи квапливого, бо й писалося це під гострим враженням і поспіхом. Я ніколи не вважав цю річ не тільки бездоганною, а й задовільною для себе в смислі рівня виконання. Проте основні її принципи я підтверджую і сьогодні» (Там само, арк. 206). Головне, запевняв Дзюба, полягає в констатації «незадовільного і ненормального становища» в багатьох питаннях, що стосуються української мови і культури, розуміння, що «все ненормальне в національній сфері випливає не з принципів соціалізму й ленінської національної політики, а з порушень і викривлень цих принципів...» (Там само, арк. 207).

Якось я запитав Івана Михайловича, чи справді він був щирим у поясненнях такого роду (а йому їх довелося писати й озвучувати неодноразово). Дзюба уважно на мене подивився, подумав і сказав, що у той час так, його щирість (себто, за моїм визначенням, «наївність») не підлягала сумніву. Якщо вчитатись у текст, то Дзюбі не можна не повірити.

З самого початку автор «Інтернаціоналізму...» піднімає розмову на солідний теоретичний рівень, торкаючись значення так званого національного питання, таких понять, як «національне почуття», «національна свідомість», «національні обов'язки», «український буржуазний націоналізм», «російський шовінізм» тощо. Він підкреслює, що національна справа є справою всього народу і кожного громадянина, а відтак ніхто на має права мовчати, коли бачить «щось неподобне» (*Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 37).

Оце «неподобне» Дзюба виводив передусім із порушень заповітів «класиків», а також перекручень, як уже було зазначено, принципів національної політики за часів Леніна. Нині, звісно, можна (як дехто і робить) іронізувати з такого підходу: мовляв, немає підстав говорити про «нереалізовані альтернативи» або жорстко протиставляти ленінський і сталінський варіанти побудови багатонаціональної держави.

Все це так, але не поспішаймо. Леніна цікавив широкий геополітичний контекст того, що відбувалося в Радянській Росії, він усе ще не відкидав ідеї світової революції, але він її тепер дедалі частіше пов'язував не з Заходом, а зі Сходом. А багатонаціональний і складний Схід потребував обережності й гнучкості саме в національному питанні. Очевидно, що для Леніна і Сталіна не було сумніву у ключовому питанні – про збереження потужної і багатонаціональної Росії. Йшлося лише про те, якими методами реалізувати цей спільний для обох лідерів політико-державний імператив. Коли до Леніна, який перебував у Горках, надійшов сталінський проект «автономізації», він спочатку не піддав його критиці по суті, а лише зауважив, що Сталін має прагнення «поспішати».

Однак невдовзі ленінська позиція зазнала певних коректив. Ось чому слід пам'ятати не лише про схожість, а й про певну відмінність ленінського і сталінського підходів. І наполягаючи на цьому ще тоді, у середині 60-х років, Дзюба не помилився. Він зміг переконливо довести, що Сталін, який, як відомо, критикував ленінський «лібералізм» у національній політиці і який вдало відсунув хворого Леніна з тодішнього політичного Олімпу, послідовно втілював у життя русифікаторськи-централізаторську політику.

Звісно, Іван Михайлович, пишучи свій памфлет, не міг знати багато з того, що відомо про це нині. Прикладів тут чимало. Зокрема, зберігся один надзвичайно важливий сталінський лист, датований 22 вересня 1922 року. Незважаючи на його екстраординарне значення для правдивого розуміння багатьох подій (а можливо, саме через це), він пролежав в архіві до 1989 року і лише тоді був надрукований в журналі «Известия ЦК КПСС».

Сталін писав: «Тов. Ленін! Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і окраїнами, тобто відсутність всякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи й роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність в загальноросійському масштабі. Одне з двох: або справжня незалежність і тоді – невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, або справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції, внусправ, землеробства тощо...» (Письмо И. В. Сталина В. И. Ленину. 22 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС.– 1989, № 9.– С. 198–199).

Не менш цікавим у листі було сталінське пояснення цієї позиції: «За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність з боку Москви... Ми переживаємо і таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах *гру в незалежність* (підкреслення моє.– *Ю. Ш.*) відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік» (Там само, с. 199).

Нарешті, Сталін висловлював власний прогноз на майбутнє. На його думку, якщо не замінити «формальну (фіктивну) незалежність формальною ж (і разом з тим реальною) автономією, то через рік буде непорівнянно важче відстояти фактичну єдність радянських республік. Нині йдеться про те, як би не “образити” націоналів; через рік, ймовірно, йтиметься про те, як би не викликати розкол в партії на цьому ґрунті, оскільки “національна” стихія працює на окраїнах не на користь єдності радянських республік, а формальна незалежність сприяє цій роботі» (Там само).

Хоча Ленін, як відомо, оголошував «бій великоросійському шовінізмові», одначе і за його проектом комуністична партія для всіх республік мала залишатися єдиною, тобто «націоналізація» республік залишалася в руках московського ЦК, а не в руках «націоналів». Партією фактично керував Сталін. Він і його прибічники створили союз республік за своєю власною формулою з очевидною гегемонією Росії.

Однак поняття «незалежна», «суверенна» тощо вживались на офіційному рівні. Це створювало в учасників процесу «національно-культурного будівництва» ілюзію, що йдеться про справді договірні відносини. Дзюба у своєму памфлеті торкається і цих питань, доходячи висновку про формальний характер декларованого суверенітету УРСР. Посилаючись на полеміку на X і XII з'їздах РКП(б), на матеріали пізнішого періоду, він підкреслює, що насправді не велося боротьби з російським державницьким шовінізмом, а після сталінського тосту, виголошеного у червні 1945 року, «За великий русский народ!» – почалася справжня оргія «русского приоритета», наслідки якої були гибельними для всіх народів СРСР.

Нарешті, свої оцінки і висновки Дзюба підкріплював багатьма прикладами з економічної, управлінської, соціальної і мовно-культурної сфери. Читачеві ставало зрозумілим: за таких умов усі розмови про інтернаціоналізм – це просто «художній свист», вони мало чого варті, оскільки насправді йдеться про цілеспрямовану русифікаторську політику, яка до того ж суперечить «марксистсько-ленінським засадам».

Sapienti sat – розумному досить! Скільки б Іван Михайлович не клявся у своєму памфлеті в повазі до перекручених і проігнорованих «першоджерел», розумний читач відразу ставив перед собою простеньке запитання: що ж це за «джерела» такі, якщо ними можна маніпулювати (і Сталін, і Хрущов, і Брежнєв завжди розписувались у незмінній повазі до Леніна) і якщо вони призвели до таких негативних наслідків?

Таким чином, «наївність» Дзюби не була вже аж такою простою. Тим більше що у фіналі своєї розвідки він доходив висновку про те, що «процес денаціоналізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення» (*Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 187).

Тепер перейдемо до того, як «зроблено» текст «Інтернаціоналізму...». За словами самого Івана Михайловича, його праця мала потрійну адресованість. Насамперед писалася вона для партійно-державного керівництва СРСР і УРСР, якому посилався message про порушення і відступ від ленінської спадщини. По-друге, Дзюба апелював до частини російського і русифікованого населення в Україні, передусім з числа інтелігенції, яка не бачила справжнього стану справ у національній сфері в Україні й слугувала режимові у здійсненні русифікаторської політики. (Недаремно у праці багато уваги приділено аналізу тези «Кто этим украинцам запрещает говорить по-украински?!») По-третє, памфлет адресувався власне українцям, тим, хто хотів з'ясувати, що діється з Україною, молоді, яка була в розгубленості. «Я,– згадував Дзюба,– тоді вважав, що нам потрібно отак одверто, чесно, сміливо, мужньо сказати, що ми вимагаємо того і того, на це ми маємо право за конституцією і на цьому ми повинні стояти» («Насправді було так». Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою.– Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001.– С. 67).

Дзюба «влучив» у всі три адресати. Його праці читали у найвищих інстанціях. Наприклад, молодший син Петра Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалась і поступово формувалась» (Цит. за: *Петро Шелест:* «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали.– К.: Генеза, 2003.– С. 748).

Зрозуміло, працю Дзюби прочитав не лише Шелест, її скорочений варіант було розіслано в обкоми партії для ознайомлення. «Інтернаціоналізм...» прочитали у найвищих керівних інстанціях у Москві. Її читала російськомовна інтелігенція та учасники руху боротьби за права людини в СРСР. Нарешті, в Україні праця пішла «в народ», її передруковували, розповсюджували, передавали з рук в руки, вона була популярна, зокрема, серед студентства. Повною мірою це з'ясувалось, коли на початку 1972 року розпочалися арешти в Україні, що супроводжувалися неодмінним вилученням Дзюбиної праці.

Тоді працівники КДБ постійно й цілеспрямовано цікавились тим, який саме ефект мав памфлет, яке враження він справляв на тих, хто його читав. Ось, наприклад, уривок з одного із свідчень: «Після того, як я прочитав документ І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", крім того я переписував його, то він посилив мої націоналістичні погляди, які я мав на той час. Я став активніше вести розмови серед свого оточення, доказуючи, що нібито Україна перебуває в залежному стані від Росії, являється її економічним придатком, що на Україні проводиться русифікація. В своїх розмовах наклепницького характеру я використовував дані з документу "Інтернаціоналізм чи русифікація?"» (ДА СБУ, Київ, справа 69260 ФП, т. 7, арк. 106, 106 зв.).

Чи ось таке зізнання: «З твором Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" я ознайомився, прочитавши її в рукопису, а також прослухавши передачі закордонних радіостанцій. На той час, коли я знайомився з цим твором, я розділяв погляди, які в ньому висвітлював автор. Під впливом цього твору в мене сформувалися деякі погляди на нашу радянську дійсність, які, як я зрозумів після бесіди зі мною прокурора Кам'янко-Бузького району в березні 1972 року, були невірні...» (Там само, т. 18, арк. 34).

Я особисто не ставлю під сумнів такого роду свідчення, хоча вони й давалися за певних умов. Текст «Інтернаціоналізму...» справді справляє враження. За таким собі наративним адажіо, за неквапливою розповіддю автора, його тезами, аналізом, висновками час від часу виникає своєрідне політико-ідеологічне крещендо, яке бере читача у полон:

«Найвищий обов'язок людини – належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ» (*Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 60).

«...У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено "місцевий" націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя. Боротьба з цим "націоналізмом" велася методами терору» (Там само, с. 67).

«...Російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом» (Там само, с. 70).

«...Не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає» (Там само, с. 102).

«Майже вся українська культура виявилася "контрреволюційною" (як у деякі пізініші часи – нерентабельною). А тому нищено і всесвітньо відомих учених і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів – тисячами й тисячами. Заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 році. Врахуймо: це було задовго до "тридцять сьомого"» (Там само, с. 130).

«...Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення...

Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витрачати колосальні суми й кошти на пильнування, "пресечения", "искоренения"...

І не доведеться запаковувати в кадебістські "ізолятори" людей, вся "вина" яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею...» (Там само, с. 202, 203).

Влада дуже швидко зрозуміла, що має справу з текстом, здатним вражати, мобілізовувати і виховувати, а головне нібито написаним на «залізобетонних» марксистсько-ленінських засадах. З цим треба було щось робити, тим більше що «Інтернаціоналізм...» потрапив за кордон (окрема розмова про те, чому і як це сталося), і його почали перевидавати різними мовами. Особливо дратувало радянських керівників те, що видання здійснювались, як правило, під егідою компартій різних країн, себто «своїх» же, «братів» по руху.

Стало зрозуміло, що найкращий спосіб дискредитувати текст – це очорнити в очах суспільства репутацію його автора. І ця робота розпочалася з різноманітних публікацій, метою яких було довести, що автор «Інтернаціоналізму...» зовсім не мав тих благородних намірів, які задекларував, що він антирадянщик і, ясна річ, націоналіст. Наприклад, у травні 1969 року в газеті «Вісті з України» з'явилась стаття Джона Віра «Вигадки й дійсність», який писав про розквіт української мови і культури, а також згадував Дзюбу, який «гуляє вулицями Києва, а думками вітає в хмарах містичного націоналізму...» (ДА СБУ, Київ, справа 69260 ФП, т. 14, арк. 254 зв.).

У 1969 році Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном в Києві видрукувало книжку Богдана Стенчука «Що і як обстоює Іван Дзюба?». Насправді такого автора не існувало. Це було видання, підготовлене групою осіб, спеціально запрошених владою і «правильно зорієнтованих». Однак аргументи «Стенчука» виглядали настільки жалюгідно, що негайно були піддані нищівній критиці незаангажованими коментаторами.

Зокрема, у березні 1970 року на появу «Стенчукового» опусу відреагував В'ячеслав Чорновіл, підготувавши рукопис «Як і що обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг "інтернаціоналістові")». У справі Дзюби, що зберігається в Державному архіві Служби безпеки України, є рецензія на рукопис Чорновола, в якому той захищав написане Дзюбою. Цю рецензію готували також спеціально запрошені три кандидати наук і один журналіст.

Рецензенти підкреслювали, що «аналіз рукопису В. Чорновола дозволяє зробити висновок про те, що він написаний у дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських націоналістичних пасквілів, які поширюються за кордоном буржуазною пропагандою, різними осередками українських буржуазних націоналістів, сіоністів і т. п.» (Там само, т. 1, арк. 140).

Як видно, й у цьому випадку йшлося не про серйозний аналіз виступу на захист Дзюби, а про дискредитацію особи, яка виступала в ролі захисника. Тим часом посилювався наступ на Івана Михайловича. Восени 1969 року Київське відділення Спілки письменників України виключило його зі своїх лав. Щоправда, Президія СПУ цього рішення не затвердила, але запропонувала Дзюбі написати заяву про відмежування від «забугорних» публікацій «Інтернаціоналізму...» (які, до речі, були зроблені без його відома і дозволу) та від тих, хто нагнітає «націоналістичний» ажіотаж навколо тексту і його автора. І Дзюба «здався»: заяву було написано і 6 січня 1970 року надруковано в «Літературній Україні».

Я навмисне написав у лапках «здався», оскільки і тут усе було непросто. Він розумів, що текст уже живе своїм життям, «працює» незалежно від автора. Та й ціна «каяття» у СРСР ще зі сталінських часів була добре відома. Однак адепти системи, що її наважився критикувати Дзюба, були не дурніші за нього: так, текст «працював» сам по собі, однак саме текст робив із його автора символ тих сил, які вважали систему недемократичною і обстоювали права українського народу. З текстом вже нічого не можна було вдіяти (хіба що коментувати і вилучати), а от зробити автора символом не просто опозиційності, а небезпеки для цілого суспільно-політичного ладу можна. І це завдання висувалось на перший план. Тим більше що Дзюба і після «каяття» вперто виступав на захист неправедно заарештованих, підписував листи протесту тощо. До того ж черговий тур викриття «націоналістів» в Україні вписувався у кремлівський стратегічний задум усунення Петра Шелеста (як такого, що займався «місництвом» і своєчасно не розгледів «націоналістичної» загрози) з посади першого секретаря ЦК КПУ. Це влаштовувало всіх – і Москву, і Щербицького, який інтригував і вже бачив себе на партійному «троні».

Одне слово, 13 січня 1972 року Дзюбу затримали на квартирі Івана Світличного, почали допитувати, а 18 квітня заарештували, інсценувавши перед тим його виключення зі Спілки письменників України. У характеристиці «літературно-критичної діяльності та громадської поведінки Дзюби І. М.», що була підписана головою Правління СПУ України Юрієм Смоличем і секретарем парткому Василем Козаченком, зазначалось: «Особливої шкоди нашій країні завдала написана Дзюбою і потім надрукована за кордоном брошура "Інтернаціоналізм чи русифікація?"» (Там само, арк. 19). У цьому документі також підкреслювалося, що «усі заходи Спілки, пов'язані з тим, щоб повернути Дзюбу на шлях радянського письменника, не давали жодних наслідків. І. Дзюба не вважав свою поведінку такою, що суперечить званню радянського письменника і не засуджував її» (Там само).

У лютому 1972 року спеціальна комісія під головуванням тодішнього директора Інституту історії Академії наук УРСР академіка А. Д. Скаби на прохання КДБ при РМ УРСР аналізувала працю Дзюби. На самому початку «Висновку», підписаного 15 лютого, підкреслювалось: «...Комісія прийшла до висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?" є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР» (Там само, арк. 104).

Чим же насамперед не сподобалось дослідження Дзюби авторам висновку? Аргументи максимально конкретні: «Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації (с. 31), всіляко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні (с. 32), звинувачує партію в тому, що у нас проведена "нещадна ревізія ленінської національної політики", "взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в національному питанні" (с. 62), що практика в національному питанні "далеко не завжди" відповідає теорії (с. 47). Приписуючи партії неіснуючі форми і методи розв'язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі по суті "ллє воду на млин наших ворогів"» (с. 47).

«*Такий підхід є наклепом на нашу партійну і державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати* *незадоволення і недовір'я до партії і уряду, посіяти сумнів у їх спроможності правильно вирішувати національне питання»* (Там само, арк. 105).

Автори висновку також стверджували, що Дзюба стоїть «по суті на ворожих, антирадянських позиціях», вдається «до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення і перекручення змісту їх творів, підтасування партійних документів» (Там само, арк. 110).

Що ж, з «Інтернаціоналізмом...» нібито все було зрозуміло. Тепер спадкоємці «залізного Фелікса» почали робити його уособленням тієї самої державної небезпеки, про яку вже йшлося, цілого «націонал-комуністичного» напряму. 22 лютого 1972 року було прийнято постанову ЦК КПУ «Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України». В основу рішенняліг висновок комісії, створеної в ЦК КПУ, яка констатувала «явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер» твору Дзюби. Однак звернімо особливу увагу на останній пункт постанови: «(Протокольно) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, присіканню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру ("Програма української національної комуністичної партії", "Український вісник" і інш.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали» (Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 16, спр. 161, арк. 39–40).

І от Івана Михайловича почали перетворювати на теоретика «укомуністів», себто «Української національної комуністичної партії». А це вже означало зовсім іншу статтю і зовсім інші наслідки для нього. Було проведено докладну лексико-стилістичну експертизу «Інтернаціоналізму...» та деяких інших праць Дзюби й документа під назвою «Програма укомуністів». Цей документ обсягом 69 машинописних сторінок був вилучений під час обшуку 12 січня 1972 року у Євгена Сверстюка. До складу комісії увійшли фахівці з Київського педінституту імені Горького, Інституту мовознавства АН УРСР. Комісія встановила, що автором «Програми укомуністів» є Дзюба (ДА СБУ, Київ, справа 69260 ФП, т. 9, арк. 248).

Дзюба зрозумів, що вирішується його доля і він повинен боротись. Він опротестував висновки комісії, яка, на його думку, зокрема, не врахувала «не однакової, а в багатьох моментах прямо протилежної ідейної спрямованості "Програми..." та моїх документів, зокрема "Інтернаціоналізму чи русифікації?", хоча ця різниця відбилася на всій лексико-фразеологічній тканині порівнованих творів» (Там само, т. 10, арк. 3). Більше того, на 312(!) аркушах Іван Михайлович зробив власні нотатки, що засвідчили упередженість експертизи.

І чекістам довелось призначити повторну експертизу. За це взялися два фахівці: А. О. Ковтуненко з Інституту літератури та А. П. Непокупний з Інституту мовознавства АН УРСР. І ця експертиза робить висновок, що Дзюба «не є автором анонімної “Програми укомуністів”» (Там само, арк. 305).

Отже, цю смертельну атаку проти себе Дзюба відбив, та час перебування у внутрішній в'язниці КДБ зробив свою справу: 10 січня 1973 року на допиті, проведеному старшим слідчим майором М. М. Кольчиком (він був одним із тих, хто постійно «працював» з Іваном Михайловичем) і помічником прокурора УРСР Макаренком, Дзюба частково визнав себе винним у висунутому обвинуваченні. І в «центрі» цього визнання опинилась саме праця «Інтернаціоналізм...».

Ось що зафіксовано у протоколі: «...Визнаю себе винним в тім, що дійсно у вересні–грудні 1965 року я написав документ під назвою “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, в якому односторонньо, викривлено показана радянська дійсність і національна політика КПРС, тенденційно висвітлено становище економіки України та відносини її в Союзі РСР, дана неправильна, тенденційна кваліфікація поширення російської мови як якоїсь насильницької русифікації, допущені різні безпідставні і гострі нападки на політику КПРС в національному питанні, зокрема в галузі освіти, культури, мови тощо.

Об'єктивно цей твір набув антирадянського значення і використовується в антирадянській пропаганді» (Там само, т. 2, арк. 432–433).

Тобто Дзюба нарешті вимовив те, що від нього хотіли почути, хоча в додатку до своїх свідчень (дописаному його власною рукою до тексту слідчого) він наполягав, що такий характер його праці «був зумовлений моєю тодішньою політичною незрілістю і безвідповідальністю, помилковим розумінням національного питання та поверховою обізнаністю в ньому,– але не наміром підривати чи послаблювати радянський соціальний лад: такого наміру я ніколи не мав» (Там само, арк. 462).

Однак і після цього майор Кольчик продовжував «контент-аналіз» Дзюбиної праці, підводячи до визнання того, що надзавданням його були «підрив та послаблення» радянської влади (Там само, арк. 471).

12 січня 1973 року Дзюбі оголосили про закінчення слідства. 18 січня він був ознайомлений з усіма матеріалами своєї справи.

Він особисто прочитав усі матеріали у кабінеті слідчого і заявив, що ніяких клопотань про доповнення слідства не має. Власне, цього ж дня справу було закрито, оскільки був складений обвинувальний висновок. Цей доволі великий за обсягом документ підписав М. М. Кольчик, а узгоджений він був з начальником слідвідділу КДБ при РМ УРСР Туркіним і Головою КДБ при РМ УРСР В. В. Федорчуком. Справу і висновок надіслали до Прокуратури УРСР, а з Прокуратури вона пішла до Київського обласного суду. 12–16 березня 1973 року відбулося судове засідання, на якому було розглянуто справу Дзюби за обвинуваченням його за статтею 62 частина І КК УРСР. Івана Михайловича, який визнав свою провину «частково», засудили до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії, ще й стягнули з нього 300 карбованців судових витрат «в доход держави».

Після цього, 27 березня 1973 року, Дзюба подав до Верховного суду УРСР касаційну скаргу, наполягаючи на тому, що не мав на меті послаблення і підриву радянської влади: «Насправді я такої мети не мав і не міг мати, і суд, на мій погляд, її не довів» (Там само, т. 18, арк. 300). Дзюба просив переглянути кваліфікацію справи або зменшити міру покарання. 26 квітня 1973 року судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР розглянула скаргу і не задовольнила її.

Івана Михайловича засудили, але з Києва, з Володимирської, 33, не вивозили. Ще півроку він перебував у ізоляторі КДБ. Організаторам його переслідування не вдалося зробити його автором програми неіснуючої «Української національної комуністичної партії», але тепер вони знову вимагали його каяття. Виснажений і хворий, Дзюба 8 жовтня 1973 року написав заяву до Президії Верховної Ради УРСР з визнанням «провини» і проханням про помилування.

І його офіційно помилували. Багато хто схильний дорікати Іванові Михайловичу за ту заяву. Я особисто – не схильний. У кожної людини свій часовий шлях на цьому світі, своя міра випробувань і своя місія. Мені здається, свою місію Іван Михайлович Дзюба виконав би, навіть якби після «Інтернаціоналізму...» взагалі нічого не писав. Одначе він написав і ще – поза сумнівом! – напише. Зрозуміймо його і подякуємо йому за це.

Юрій Шаповал,
професор, доктор історичних наук

«ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?»

Коли поставити за мету відшукати серед зливи книг, що з'явилися в Україні у XX столітті, сто таких, які найбільше вплинули на громадськість, то фахівці обов'язково назвуть серед них політичний памфлет під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Якби фахівці назвали десять найбільш знаних книг в жанрі публіцистики, цей памфлет теж опинився б у десятці.

Автора тепер знають всі. Це Іван Дзюба – академік-секретар Відділення літератури і мистецтвознавства НАН України, головний редактор журналу «Сучасність» та «Енциклопедії сучасної України», один з духовних лідерів третьої Української революції 1989–1991 рр. Завдяки зусиллям таких, як він, інтелектуалів-шістдесятників утворився ідейно-політичний контакт між цілком винищеним, але не забутим історією поколінням борців другої Української революції 1917–1918 рр. і нашими сучасниками. Тому сучасна Україна – фізично невіддільна від недавньої радянської республіки – має державну символіку УНР та перспективи хоч болісного й повільного, але все-таки демократичного розвитку.

Памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» перетворився в Україні на книгу тільки у 1998 році. Журнал «Вітчизна» вперше його опублікував лише 1990 року. Але явищем в історії вітчизняного національно-визвольного руху цей твір став 8 грудня 1965 року, коли літературний критик Іван Дзюба надіслав до Центрального Комітету Компартії України листа з протестом проти арештів серед інтелігенції. До листа прикладався об'ємний рукопис під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Доречним є питання: як може вплинути на громадську думку рукопис, адресований першому секретареві ЦК Компартії України П. Шелесту і голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому? Хто міг його прочитати, окрім них?

Почнемо з того, що Шелест не запроторив рукопис у сейф, а розпорядився розмножити його, щоб ознайомити з думками Дзюби відповідальних працівників свого апарату.

На апаратників рукопис справив враження. Дослідник українського дисидентського руху Георгій Касьянов цілком справедливо підкреслює, що Дзюба виступав у рамках радянської системи, ані на йоту не відходячи від комуністичної ідеології. Його книга, робив висновок Касьянов, була своєрідним маніфестом тієї частини української інтелігенції, яка прагнула розв'язати назрілі проблеми в рамках декларованої більшовиками національної політики.

Доводиться стикатися (особливо тепер) з думкою про те, що комунізм не мав в Україні жодних власних коренів і був нав'язаний іззовні. Це твердження слід вважати справедливим лише частково. Комуністична ідеологія справді була використана з метою захоплення й утримування України в лоні чужої їй держави, це – незаперечний історичний факт. Проте у кожній країні може прищепитися тією або іншою мірою будь-яка ідеологія. Комунізм не є винятком, що підтверджує його переможна хода у XX столітті по десятках країн. Ми надто ідеалізуємо «твердокаменного» більшовика, одного з родоначальників (поряд з Ф. Дзержинським) лиховісної ЧК Миколу Скрипника або крутої вдачі апаратника Петра Шелеста, коли бачимо в них борців за національну справу. Роль їх у подоланні наслідків русифікації справді велика, але саме вони будували та зміцнювали той тоталітарний устрій, який мертвою хваткою тримав за горло кожну радянську людину. Врешті-решт, не мала особливого значення мова, якою співали пісню про країну, «где так вольно дышит человек».

У комуністичній доктрині закладена двоїстість. В усі часи знаходилися тисячі тисяч романтиків, які сприймали тільки декларативну оболонку марксизму-ленінізму і віддавали себе служінню людям.

Вони не помічали того, що комуністична партія стала ієрархічною структурою, яка служила не народу, а тільки тим, хто спромігся заволодіти нею як інструментом влади.

І. Дзюба працював над памфлетом не більше трьох місяців. Але він майстерно виявив і показав своїм читачам двоїстість доктрини і ґрунтованої на ній політики в одній, тематично обмеженій сфері – національних відносинах.

Форма, в якій автор критикував політику центру щодо України, була найменш образлива для тодішніх керівників – Л. Брежнєва, а в Україні – П. Шелеста. Деструктивна для України національна політика подавалася як сталінський великодержавницький курс, що не мав нічого спільного з урочисто декларованими настановами партії. Декларації ототожнювалися з ленінською політикою, до якої партія повинна була повернутися.

З особливим запалом І. Дзюба занотовував усі випадки збіжності царського і сталінського курсів у національній політиці. Він не підкреслював, однак, що схожість курсів пояснювалася подібністю мети: необхідністю для центру зміцнювати унітарну суть багатонаціональної країни.

Використовуючи аргументацію класиків марксизму-ленінізму, І. Дзюба спростував звичні міфи про «цивілізаторську» місію російського народу щодо інших народів СРСР, про добровільність територіальних «возз'єднань» під егідою царської імперії. На конкретних прикладах він переконливо заперечував твердження про рівність становища українців і росіян у самій Україні, доводячи, що існує нерівність у правах на користь останніх.

Незважаючи на великий обсяг, праця І. Дзюби почала швидко поширюватися у самвидаві. Шістдесятників поміркованої політичної орієнтації вона приваблювала стилем і змістом аргументації, лояльністю автора щодо влади. Радикалів вона влаштовувала гостротою постановки національних проблем, непримиренністю до великодержавного російського шовінізму. Рукопис передруковували на машинках, фотографували, інколи навіть переписували.

Працівники КДБ фіксували поширення рукопису в десятках міст. Особливо популярним молодий критик став у студентських колах. Влада його спочатку не переслідувала. Сам П. Шелест, як розповідали, використовував його памфлет у полеміці з іншими членами Політбюро ЦК КПРС з національного питання. Однак ті, хто читав «Інтернаціоналізм чи русифікацію?», зазнали переслідувань. Наприклад, у січні 1967 року студенти-філологи В. Голобородько і О. Тесленко були виключені з Дніпропетровського університету за спроби організувати колективне читання памфлету у своїй групі.

Один з примірників памфлету потрапив на Захід. 1968 року українське видавництво «Сучасність» в Мюнхені опублікувало Дзюбин твір окремою книгою. Потім ця книга була перевидана в інших країнах. Західні радіостанції ознайомили з нею свою радянську аудиторію. Відомий американський історик Дж. Армстронг заявив, що книга свідчить про наявність в Радянському Союзі «надзвичайно досвідченої і ерудованої опозиції радянській політиці серед українських інтелектуалів».

Після появи книги на Заході І. Дзюбу викликали в «органи» і запропонувала заявити в пресі, що він засуджує публікацію, здійснену поза його волею. Дзюба відмовився. Після цього в пресі почалася звинувачувальна кампанія: колеги по ремеслу поливали молодого критика брудом. Восени 1969 року київське відділення Спілки письменників України виключило І. Дзюбу, але пізніше президія СПУ скасувала це рішення. Цькували Дзюбу якось нерішуче, тому що з вершин влади не надходило конкретних вказівок. На вершинах відбувалася своя боротьба: за вказівкою Брежнєва партапаратчики почали атакувати П. Шелеста за «націоналістичні перегини» у національному питанні.

Пробуючи порятувати себе, П. Шелест дав вказівку розпочати широкий наступ на дисидентів. З початку 1972 року розгорнулася чистка від інакодумців в інститутах АН УРСР, вузах, видавництвах, творчих спілках. У лютому 1972 року Політбюро ЦК Компартії України прийняло спеціальну постанову по книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Автора книги звинувачували у намірах «послабити дружбу, розпалити недовір'я і ворожнечу між українським і російським народами, дезорієнтувати наш народ і світову громадськість про справжній стан культурного розвитку Радянської України».

Книга І. Дзюби стала одним з яскравих прикладів ефективності «самвидаву». Вона пробуджувала національну свідомість, згуртовувала людей на протистояння політичному режиму, який бачив у курсі на русифікацію запоруку зміцнення тоталітарної держави. Цій книзі судилося відіграти особливо велику роль у формуванні ідейних засад українського визвольного руху доби брежнєвського «застою».

Професор **Станіслав Кульчицький**

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ВИДАННЯ 1998 РОКУ

Пропозиція видати працю понад тридцятирічної давності, написану на суто злободенну тоді тему, була для мене досить несподіваною. Мені здавалося, що вона звучатиме сьогодні архаїчно, насамперед через характерний для радянських часів «цитатний» (посилання на авторитетів!) спосіб аргументації. До того ж від багатьох поглядів того часу я давно і далеко відійшов, а деякі ідеї та оцінки виявилися настільки наївними, що мені прикро про це й згадувати.

Але в очах видавців це виглядало інакше. По-перше, казали вони, дивно і нелогічно, що праця, в якій ідеться про українські проблеми і яка видана в багатьох країнах кількома світовими мовами, ніколи не виходила на батьківщині окремою книгою (запізніла публікація в журналі «Вітчизна» 1990 року тут до уваги не береться, бо журнальна публікація не має тієї ваги і доступності, що окреме видання). По-друге, казали видавці, проблеми, зачеплені в «Інтернаціоналізмі чи русифікації?», на жаль, стоять перед Україною і сьогодні, й отже, праця зберігає свою актуальність, принаймні почасти.

Перечитавши свій давній і напівзабутий текст «новими очима», я дійшов висновку, що думка видавців має свої підстави, і погодився з їхньою пропозицією.

Справді, і сьогодні державно незалежна Україна не позбулася багатьох аспектів колишньої колоніальної залежності – як у вимірах економіки та політики, так і особливо у вимірах самоусвідомлення та «ментальності». А у сфері культури і мови «здобутки» підколоніального становища не тільки збереглися майже повністю, а й у дечому примножуються. На зміну гаслові початку XX ст. «Коммунизм говорит по-русски» прийшло не дуже мовлене вголос, але могутньої анонімної дії гасло кінця XX ст. «Бизнес говорит по-русски» (і трохи англійською, додамо). Грабіжницько-мафіозний «ринок», мотивований лише бажанням якомога швидшого і якомога більшого зиску (та ще за умов державно-податкового і державно-хабарницького здирства), напропале експлуатує історично спотворену культурно-мовну ситуацію і далі виштовхує, «відторгає» українську мову й культуру, активно діє проти них (а тим самим – хоч і не тільки тим – і проти України).

Українська преса сьогодні практично витіснена з суспільного побуту. Українські книгодрукування і книготоргівля знищені, навіть ті цікаві малотиражні видання, що останнім часом з'являються, до читача не доходять. Дев'ятий вал російськомовної «масової культури» заливає руїни культурної інфраструктури України.

На цьому майже апокаліптичному тлі безпорадно і жалюгідно звучать не тільки патріотичні заклики аматорів «плекати рідну мову», а й риторика урядових постанов та програм розвитку української мови й культури.

Парадокс тривання і поглиблення русифікації в українському суспільстві, яке нарешті виборало власну державу, нелегко пояснити раціонально. Тому він провокує широкий спектр емоційно забарвлених інтерпретацій – від гнівної «національної самокритики» з неодмінним традиційним осудом земляків-українців за брак національної свідомості й гідності (різні сучасні варіанти класичного «Народе без пуття, без честі, без поваги») – до вдоволеного прийняття, а то й цинічної гльорифікації «досягнутого рівня» русифікації та закликів орієнтуватися на нього і від нього вести відлік нового національно-культурного часу.

Аргумент від «досягнутого рівня» – основна і досить ефективна зброя в руках (власне, в устах!) як принципових неґаторів українства, так і лінгвістичних ледацюг. Переконливим він здається і для адептів природної «вищості» російської культури, і для тих, хто «непробивний» для будь-якої культури. Мовляв, так «історично склалося», що п'ятдесят (чи більше) відсотків населення України говорить по-російському. Не будемо ж їх силувати до української мови,– виходьмо з реальної ситуації. При цьому таких «лібералів» не цікавить ні те, як же воно історично склалося, якою ціною і в який спосіб; ні те, що більшість з отих російськомовних українців відчуває ностальгію за українською мовою, некористування нею відчуває як свій ґандж і радо б заговорила нею, якби була в суспільстві сприятлива атмосфера, відповідне позитивне настановлення або потреба. Чому ж немає такого позитивного настановлення (в реальному суспільному побуті, а не на рівні офіційних ритуалів) і такої потреби – навіть у незалежній Україні: парадокс із парадоксів (для кого – трагічний, для кого – трагікомічний)? Чому «двомовність», навколо якої так граціозно й благородно витанцьовують борці проти «насильницької українізації» (надто політичні СЛОНи[1]), на практиці означає тільки і тільки російськомовну одномовність?

Можливо, зрозуміти логіку цих алогізмів допомогла б «історія хвороби» (тут той випадок, коли хвороба сягає стадії, в якій уже сама себе стимулює і генерує – відоме в медицині явище); історія русифікації і «конструкція» механізму русифікації, який має не лише колосальну силу інерції, а й колосальну силу саморушійності, самовдосконалення у самовідтворенні. Деяких коліщаток цього високопродуктивного механізму я і торкався в «Інтернаціоналізмі чи

---

[1] СЛОН – Соціально-ліберальне об'єднання, в програмі якого – державний статус російської мови.

русифікації?». Тож, може, ця давня праця дасть дещо і для роздумів про наше захмарене сьогодення.

На жаль, у мовній сфері ніякі аргументи ні на кого не діяли, не діють і ніколи не діятимуть. Узвичаєна практика – тут вищий закон, рутинна потреба – священна мірка. Тобто це справа емоцій, житейського інтересу, ледачкуватої зручності (коли брати на рівні особистості, а не на рівні державної політики). І лише інколи – совісті, почуття справедливості – для тих, у кого вони є. Але мало хто за рутинним, освяченим звичкою нехтуванням української мови, за зручністю й вигідністю особисто для себе такої ситуації – здатен побачити довготривалий історичний злочин, глибоку травму національного організму. І ще менше таких, хто вгадує власну вину за цю історичну кривду, навіть попри особисту непричетність. Більше таких, хто склав собі уявлення, що для свого комфортного самопочування у світі мислі та культури він зовсім не потребує української мови, що українська периферія цього світу його не має цікавити. Хай, мовляв, українська культура спершу досягне такого і такого-от рівня... (залишаю осторонь питання про те, що дуже часто у такий спосіб просто блефують особи, які не мають жодного уявлення про культуру взагалі – ні про яку). Споживачів цікавить тільки якість товару. Але ж культура – не просто товар, а співтворчість, співтворення. Тож катастрофічно, коли питання про власний внесок і власну відповідальність не сприймається, як і моральна проблема, що криється в цьому самовідстороненні. А втім, про моральні виміри суспільних процесів наче вже й непристойно говорити в нашу добу морального редукціонізму і безпардонної «крутизни».

Малограмотні «круті» діють сьогодні не тільки в торговельно-фінансових оборудках, рекеті та на міських «товчках». Пробиваються вони і в делікатніші сфери – політичних тусовок та «інтелектуальних» новацій. За умов такої моральної і мислительної розкутості вже звичайним явищем стає поява в промосковсько-комуністичних газетах, особливо місцевих, «учених» статей, що, в дусі пріснопам'ятної валуєвщини, оголошують українську мову неіснуючою, штучною, вигадкою націоналістів, провінційним діалектом російської тощо. Так, у газеті «Сіверські вісті» від 6 вересня 1997 р. надруковано статтю її головного редактора В. Ільченка «Так что же такое украинский язык?», в якій після любительських балачок усе на ту ж тему про «один из многочисленных диалектов русского языка» ставиться чудернацьке (але далеко не безневинне в своєму єзуїтстві) питання: «...служат ли вообще национальной идее усилия в деле создания искусственного украинского языка, который противопоставляется русскому?» А от рупор кримських комуністів – газета «Крымская правда» (аякже!) у своїй постійній навіженій кампанії проти української мови договорилася до того, що вона, мовляв, – вигадка «авантюриста Шевченко»... Далі, як кажуть, нікуди...

А втім, виявляється, є куди і завжди буде. Другий фронт облоги української мови – організований протест... проти чого б ви думали? – проти, виявляється, переслідування і пригнічення російської мови в Україні! Саме так інтерпретуються слабенькі й боязкі спроби розширення сфери функціонування української мови в Україні. Цей фронт вибудовується під прапорами захисту прав людини, і тут уже діють інтелігентніші сили.

Ось, наприклад, нещодавно зразу чотири протестанти проти насильницької українізації, жертвою якої стає нині український народ, і, відповідно, проти переслідування російської мови – виступили в популярній і шанованій газеті «День» (див. число від 9 вересня 1997 р.).

Один із авторів, заступник голови Громадянського конгресу України п. Олександр Лузан, нічтоже сумняшеся доводить до відома читачів «Дня», що «українська мова ніколи не зазнавала такого нищівного тиску, як нині зазнає російська». Це, видно, принципова позиція ГКУ: на аналогічному рівні розуміння проблеми та знання історії зроблено чимало заяв лідерів цієї політичної організації. І ніхто не розповів цим знавцям української історії бодай невеличку частину з довжелезної низки історичних фактів,– починаючи від того, як Петро І заборонив українське друкарство, а Катерина II ліквідувала українське шкільництво, і кінчаючи тим, як у 1918–1919 рр. більшовики розстрілювали на вулицях Києва перехожих, зачувши їхню українську мову (факт добре відомий, але пошлемося й на радянське джерело: «Досить згадати розстріли червоногвардійцями в Києві, в Полтаві й інших містах людей за їх українську мову, за знайдений папірець, нею написаний...» – це зі статті Василя Блакитного у газеті «Вісті ВУЦВК» від 3 червня 1921 року), або як на початку 30-х років винищували всіх «шкідників на мовному фронті», або як уже в недавні, благословенні брежнєвські часи стежили за тими, хто перевищував допустиму дозу прихильності до української мови, і що було з тими, хто виявляв «упертість»...

І годилося б попросити пана Лузана навести бодай один, бодай віддалено аналогічний випадок, пов'язаний зі становищем російської мови в нинішній Україні. Та що там «аналогічний» – бодай просто не з режиму «найбільшого сприяння»! Може, когось звільнили з роботи чи на роботу не взяли за знання і вживання російської мови? Може, «прикрили» якусь газету за те, що вона виходить в Україні російською мовою або й російські інтереси обстоює (як-от спеціальні, для України, випуски московських «Известий», «Комсомольской правды» та ін.)? Може, заборонили Конгрес російських общин чи «Русское собрание»? Може, не дозволено агітувати денно й нощно за надання російській мові статусу другої державної? Може, в Донецьку натовп українських шовіністів пікетує спробу відкриття єдиної в місті російської гімназії, а не зовсім навпаки? Може... може... може...

Коли чуєш дедалі зростаючий шквал політиканських волань про пригнічення росіян та російської мови в Україні,– мимоволі хапаєшся за голову: люди добрі, хто з нас божевільний? Чи всі ми непритомні?

Вийдімо на вулицю: всюди російська. Гляньмо на книжкові розкладки: все російське, на газетні кіоски – майже все. Подивімося на театрально-концертну рекламу (хоча б у підземних переходах), на рекламу гастролей, естради, шоу-бізнесу тощо... Увімкнімо телевізор... Послухаймо по радіо наших державотворців з парламентської трибуни...

Певно, панові Лузану ніколи не доводилося шукати в столиці українську дитячу книжечку онукові чи онуці на день народження. От намучився б! І, певно, взяв би одну з безлічі прекрасно виданих російських... І після цього знову би безстрашно возглашав про засилля українства в Україні та про «нищівний тиск», якого зазнає в Україні переслідувана російська мова? Напевне, так і було б, бо тут не про логіку йдеться...

Зрозуміла річ, ні пана Лузана, ні його однодумців з високогромадянських конгресів ці сторони нашого національного буття не цікавлять і «не колышат», отож відповідних пізнавальних рейдів по столиці України місту-герою Києву або інших містах України вони не робитимуть.

Особливо вражає довільність аргументів і сумна сміховинність «фактів», якими оперують автори добірки. Скажімо, пан Лузан пише: «У Росії ставлення до української культури набагато краще, ніж до російської в Україні». І наводить «лише один яскравий приклад»: «Понад три роки тому дві країни домовилися виділити приміщення в Москві для українського, а в Києві для російського культурних центрів. Росія одразу виділила величезний будинок на Арбаті. У Києві російського центру нема й досі». Сутужно у пана Лузана з «яскравими прикладами», якщо йому доводиться навести лише цей. Поясню читачам: Росія виділила не зразу і не «величезний будинок», а величезну руїну, на відбудову якої Україна витратила фантастичні як на нашу бідність кошти, і клопоти на цьому далеко ще не скінчилися (принаймні на час появи статті п. Лузана). Звичайно, Росія зробила те, що мала зробити, погано, що Україна зволікає з аналогічним подарунком. Має бути і в Києві ***спеціальний*** *російський культурний центр. Але хай пан Лузан порахує, скільки було і є в Україні* ***фактичних центрів російської культури*** *– від Національного академічного театру російської драми ім. Лесі Українки в Києві до будь-якого заводського клубу на Донеччині. І хай пошукає щось аналогічне для української культури в Росії. А тоді хай сам оцінить інтелектуальну і моральну вагу свого «розмашистого» твердження.*

Але найбільше здивувала мене Валентина Іванівна Єрмолова, талановита російська письменниця, голова «Русского собрания».

Знаю її розважність і лояльність до української культури. І раптом читаю про «...заборону на російську мову, яку передбачає проект Закону про розвиток мов в Україні...» Валентино Іванівно, де Ви таке вичитали в тому проекті? Може, навели б для переляканих читачів відповідну норму з проекту Закону? Натомість українська мова, зауважує Валентина Іванівна, не потрапляла в такі тарапати, як оце російська. «Хіба,– питає вона,– за соціалізму заборонялися українські школи? Хто хотів, той ходив до них. А от феномен переваги – зовсім інша річ». Так, Валентино Іванівно. Хто хотів... Тільки треба було ***дуже*** *хотіти. А щоб* ***дуже*** *хотіти, треба було бути «націоналістом», бо хіба ж «нормальна людина» стане* ***дуже*** *хотіти того, проти чого діють усі обставини життя і всі настрої офіційного суспільства. А хто такі «націоналісти» і куди вони зрештою потрапляли – відомо. Отак-то...*

Відомо і що таке «феномен переваги». Про нього популярно розповів ще на початку нинішнього століття видатний єврейський літератор і політик Володимир Жаботинський, заперечуючи відомому російському лібералові П. В. Струве: «Я написав, що коли російська культура тепер відіграє неприродну для неї роль культури всеросійської, то “причина полягає, головно, в споконвічному насильстві та безправ'ї”». П. Б. Струве з цим не згідний. Російська, мовляв, культура переважає і в Києві, і в Могилеві, і в Тифлісі, і в Ташкенті «зовсім не тому, що там обов'язково тягнуть до участку розписатися в повазі до російської культури, а тому, що ця культура справді є внутрішньо владний факт самого реального життя в усіх частинах імперії, крім Царства Польського та Фінляндії». Тут П. Б. Струве безперечно несправедливий до нашого благопіклувального російського начальства. Як же можна заперечувати його великі, невикорінимі з нашої пам'яті заслуги щодо насаджування російської культури за межами Великоросії? (...) Це, звичайно, не заважає нам усім високо цінувати і навіть любити російську культуру, яка багато чого доброго нас навчила і багато чого величного дала. Але навіщо ігнорувати історію і запевняти, ніби все минулося без кулака і ніби успіхи російської мови на периферії доводять внутрішню безсилість інородницьких культур? Нічого ці успіхи не доводять, крім тієї старої істини, що підкутою закаблукою можна втоптати в землю найжиттєздатнішу квітку».

Елементарна справедливість полягає в тому, щоб давнє і традиційне переважання російської мови і російської культури в Україні як наслідок колоніального становища України протягом століть – бодай трохи врівноважити деякою підтримкою мови і культури української. Цього поки що немає (ритуальну риторику не беремо до уваги).

Товариші комуністи, ну загляньте хоч раз у житті в Леніна, яким ви клянетеся і якому квіти покладаєте. Почитайте в нього і про *«насильника і хама», яким завжди був російський великодержавник, і про різницю між формальною і реальною рівністю, про те, що реальну нерівність, яка неминуче складається в житті між дужчим і слабшим, треба компенсувати поступками щодо меншого, слабшого. Хіба не відомо, що позиції української мови протягом століть були незрівнянно слабшими порівняно з російською, і хіба не зрозуміло, що залишаються такими й тепер, тим більше – за умов цілковитої політичної, культурної, інформаційної, мовної відкритості перед великим сусідом? Я певен, що коли б українська мова дістала перевагу або досягла паритету з російською мовою* ***в Україні*** *(!), її носії не були б такими немилосердними, якими є наші опоненти щодо мови української. Власне, й сьогодні «колективний носій» української мови хоч і слабший, та великодушніший...*

А втім – кого я хочу переконати, до кого волаю??? Хіба можна переконати того, хто певен: «Враховується тільки фактичний стан речей» (О. Лузан: «Історія цього питання для Європи також не має значення»). Може, для «Європи» чи для О. Лузана й справді «не мають значення» мільйони жертв і моря крові, якими позначена історія колоніального минулого України, історія придушення української самостійності, української культури й мови. Має значення тільки «досягнутий рівень» – досягнутий за допомогою «кальоного железа». Але Україна має право не погодитися з О. Лузаном і навіть з його сумнівною «Європою».

Певно, публікація добірки викликала не зовсім ту реакцію, на яку сподівалася редакція. І рівно через місяць, 9 жовтня, з'являється стаття В. Кулика, в якій пропонується пошук компромісу між «двомовниками» й «одномовниками». Під «одномовниками» пропонується розуміти прихильників державності української мови, під «двомовниками» – тих, хто домагається статусу державної в Україні і для російської.

Мені здається, дарма розважливий публіцист Володимир Кулик прийняв ці умовні терміни, запропоновані опонентами, не уточнивши їх. Адже маємо парадоксальну плутанину, що затемнює суть справи, ставить речі з ніг на голову. «Двомовниками» називають себе принципові й затяті одномовники: ті, хто не знає і не хоче знати української мови, хто протиставляє себе українській культурі. І «друга державна мова» потрібна їм не для того, щоб користуватися нею нарівні з першою, українською, а для того, щоб утвердити законодавчо своє незнання і невизнання «першої». Хіба не знаємо ми, яку «двомовність» демонструють у парламенті України нардепи типу Моїсеєнка «со товарищи»? Або в якій «двомовності» «СЛОНяються» інтелігенти певного кшталту? Або яка «двомовність» панує в Донецьку чи Луганську і яка «тримовність» – у Криму? Такої ж пласкої «мовності» бажають «двомовники» чи «п'ятимовники» й решті України.

Натомість презренні «одномовники» принаймні на практичному рівні мало не всі є «двомовники», бо добре володіють і російською мовою, знають російську культуру, часом і краще, ніж свою власну. Більшість з них чудово розуміє, що російська культура – одне з великих джерел думки й духовності. І більшість з них зовсім не проти російської мови, а якщо проти офіційного утвердження її як «другої державної», то тільки тому, що за наших реальних обставин це означало б увічнення її цілковитої гегемонії в Україні і було б останнім «демократичним» чи «ліберальним» цвяшком у демократичну ж чи ліберальну труну української мови.

От тут би «Дневі» й нагадувати час від часу своїм читачам про те, як той рівень досягався[1]*. Повірте, це було б не менш важливо, ніж просто закликати до порозуміння. Бо порозумітися ж можна хіба що на якійсь основі, на основі знання фактів. Благородна логіка апологетів «реального стану», чи то «досягнутого рівня»,– це переклад на псевдосоціологічний жарґон вічного принципу братерства: «Спочатку з'їмо твоє, а тоді – кожен своє».*

Але якщо комусь нічого не говорять поняття про історичну кривду цілого народу, то підійдімо з іншого боку – з боку взятого ними на озброєння поняття про права людини.

Під правами людини вони розуміють своє право. Але, панове і товариші одномовні двомовники чи двомовні одномовники, є не тільки ваше право, а й моє. Право українця говорити на своїй землі своєю мовою,– а він цього права не має, тобто має теоретично, а практично скористатися не може, бо на кожному кроці «обставини» змушують його переходити на російську. Право почуватися вільною людиною, не зазнаючи тиску атмосфери, що нівелює його історично-культурне самопочування,– а українцеві в Україні до цього права зась. Право, нарешті, найголовніше людське право – бути спокійним за історичну долю своєї Вітчизни, свого народу, своєї культури, своєї мови,– а українець цього найбільшого, найголовнішого права людини ніколи не мав, не має і сьогодні, бо загроза втрати державності, втрати національно-культурної і мовної ідентичності залишається. Так чому права людини-«інтеґратора» або людини-«байдужника» важливі, а права людини, яка потребує самоідентифікації,– неважливі?

...Не так давно з величезними труднощами «пройшов»-таки у Верховній Раді в Законі «Про вибори народних депутатів» пункт, що передбачав вимогу володіння українською мовою для кандидатів у народні депутати. Дивом-дивним Президент України зарахував його до тих, які не відповідають Конституції України і мають бути скасовані. Верховна Рада з ентузіазмом викреслила ненависний багатьом

---

[1] Мушу сказати, що останніми роками газета «День» багато зробила для об'єктивної інтерпретації мовної проблематики.– *Авт. зауваження 2005 р.*

депутатам пункт. Причому за аутодафе проголосували не тільки професійні україноненависники, а й деякі професійні українські патріоти, у тому числі й найлютіші з них, майже національні герої. Мовляв, треба рятувати Закон про вибори – навіть ціною української мови. От і подумалося: в так званому цивілізованому світі, на який наче ж молимося, навіть громадянства не дадуть без знання мови, а в нас державою керувати можна. І прийматимеш закони про долю мови, якої не знаєш і не хочеш знати, яка тобі кісткою в горлі.

Не дивно, що зразу ж «правильно» відреагувала на цей Закон Верховна Рада Криму, оголосивши російську мову в Криму єдиною офіційною. Кримські «тримовники» тонко перехопили естафету від київських «двомовників». Хто наступний?

Немає сумніву: за рахунок капітуляції в мовному питанні, за рахунок української мови намагатимуться компенсувати політичні та економічні прорахунки, соціальні біди. Українською мовою торгуватимуть у передвиборній тягомотині. На українській мові як емблемі українства окошиться невдоволення багатьох існуючим станом речей. І те, чого не встигли доконати царський урядник, московський піп і більшовицький комісар,– докінчать рідні шаромижники «общерусскости», компрачікоси «комуністичної» ідеї та коновали «лібералізму».

Не хочеться більше говорити про українську мову. Печаль. Стидоба. І часто – безнадія.

А втім – говорити доводиться. Попри безнадію. І не тільки, звичайно, про мову. Болить багато що.

Тому я вирішив помістити в книзі і свій виступ на І Всесвітньому форумі українців (1992) та розширений варіант виступу на ІІ Всесвітньому форумі українців, опублікований статтею в газеті «Зеркало недели» (23 серпня 1997 р.) – мені здається, є зв'язок між тим, про що говорилося в «Інтернаціоналізмі чи русифікації?» і тими проблемами, які стоять перед нами сьогодні.

Що ж до саме «Інтернаціоналізму чи русифікації?», то цей текст подано без будь-яких змін, у початковому авторському варіанті 1965 р., але зі вступним словом і післямовою, написаними для журнальної публікації у «Вітчизні» 1990 року,– вони мали дещо пояснити сучасному читачеві.

Тут мені залишається тільки спробувати «примирити» читача з однією особливістю способу викладу. Маю на увазі надмір цитат і посилань на класиків марксизму-ленінізму. Свого часу коментатори «Інтернаціоналізму чи русифікації?» пояснювали це тим, що одним із адресатів праці було партійне керівництво, для якого аргументом могли бути тільки посилання на класиків марксизму-ленінізму. Це так, але це не все. Адже другим адресатом було все-таки тогочасне суспільство. А воно було – в основній своїй масі – в полоні нав'язаного йому догматичного мислення, і розкріпачення думки *починалося з розхитування цих догм «ізсередини», з їх несподіваного, парадоксального розгортання, а то і з повернення їм значення, сфальшованого партією. До того ж, і розвиток світогляду автора йшов таким шляхом. У протистоянні життя і догм – життя поступово брало гору. Але й сьогодні я вважаю, що без Маркса (особливо), Енгельса, Леніна та ряду інших видатних комуністичних мислителів і політиків неможливо зрозуміти рух історії в XIX і XX століттях.*

У всякому разі, абсолютно неслушним було б припущення (яке іноді й робилося), що автор «маскувався» під марксистськи зорієнтованого або ж дбав про невразливість позиції, виявляв обачність і обережність. Про маскування не могло бути й мови, оскільки автор щиро вірив у гуманізм комуністичних ідеалів (і сьогодні не відкидає їх огулом – є серед них вічні загальнолюдські, хоч «Компартія України» тут ні при чім). А про обережність смішно й говорити при тій кількості нечувано різких як на ті часи публічних звинувачень на адресу режиму з вуст підрадянської людини. Автор тоді усвідомлював, що таке не прощається, і був готовий до всього.

Іван Дзюба
20 січня 1998 року

ЧИ ВИЙДЕМО З ПОЛОНУ МИНУЛОГО?

Коли в 1972–1973 рр. я мав приємність перебувати в ізоляторі КДБ по вулиці Володимирській у Києві, тодішній голова КДБ України В. Федорчук у виховних розмовах зі мною, які проводив пізніми вечорами, не раз повторював свою улюблену тезу: «Вот пройдет 20, 30, 40 лет, партия решит все эти проблемы, от них не останется ни следа, и вас забудут». (Він майже дослівно проговорював те, що шістьмома роками раніше «внушав» мені його попередник Нікітченко. Певно, це був відпрацьований у КДБ «спецприйом» перевиховання.) Він думав, що я написав «Інтернаціоналізм чи русифікацію?», аби прославитися. Для партійного служаки інші мотиви були незрозумілі. Я відповідав, що мені нічого іншого й не треба – тільки були б розв'язані ці проблеми.

І ось минає 40 років з часу написання «трактату», як його іронічно називали в КДБ. Світ разюче змінився. Разюче змінилася Україна. Змінилися ми самі. Не змінилося одне. Та тяжка хвороба, яку було означено терміном «русифікація». Вона стала ще глибшою. І, може, слушніше було б говорити вже не про русифікацію, а про зрусифікованість, майже довершену. То що: вже не бути нам народом з повноцінною національною культурою? Не житиме українська мовна стихія на вулицях міст, у студентських аудиторіях, у виробничих колективах? Не буде українець забезпечений українською книжкою, українським кіно- і телеекраном, «споживчим кошиком» сучасної інформації рідною мовою – і т. д. і т. п.? І вимоги дотримання прав людини стосуватимуться всіх, крім українців? Остаточно загубимо те, що кожна нація додає до багатств світу і чим ніхто, крім неї, не володіє? Чи, може, погодимося стати російськомовною нацією, а українській мові надамо статус мови національної меншини і рятуватимемо її за допомогою Європейської хартії про захист таких мов? Адже ті, хто вимагає «другої державної мови», не знають і не хочуть знати першої. Інакше неважко було б дійти згоди. Не було б ніякої проблеми, якби українська мова й культура мали в українській державі ***реальну****, в житті суспільства, рівність з російською. А наша майбутність вирішуватиметься саме у сфері культури.*

Багато хто, на жаль, байдужий або й ворожий до таких запитань. Їм комфортніше жити серед «досягнутого рівня» зрусифікованості і хотілося б його ще підвищити. Це, власне, і є їхній головний аргумент: «Так історично склалося», «треба виходити з реального стану речей». Але ж не всяка реальність благословенна. Буває реальність, з якою не миряться не тільки людська совість і гідність, а й елементарний здоровий глузд. І люди тоді думають, як змінити таку *реальність на кращу, розумнішу, нормальнішу. Власне, вся історія людства є процесом постійної зміни реальностей.*

Так що не молімося на реальність, не танцюймо від «досягнутого рівня» і не підвищуймо його (далі вже нікуди!). Краще подивімося, як той «рівень» «досягався». Може, насильством, терором, кров'ю, душогубством і народогубством? То що – освячувати і увічнювати таку «реальність» і такий «рівень»?

У давній (і багато в чому, звичайно, застарілій) праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» йдеться лише про один історичний період дії отого кістколамального механізму «досягання рівня». Весь «діапазон» його функціонування незрівнянно ширший.

Задумавшись над ним, кожен міг би зрозуміти абсурдність «реальності», в якій народ перестає бути собою. У грудні 2004 року наш народ подолав одну з таких абсурдних «реальностей». І тим показав, що може перебороти й інші абсурди – в тому числі й у власній свідомості.

Може. Але – чи зможе?

Іван Дзюба
7.04.2005

Першому секретареві ЦК Комуністичної партії України,
членові Президії ЦК КПРС товаришеві **Шелесту П. Ю.**
Голові Ради Міністрів Української РСР,
кандидатові в члени Президії ЦК КПРС
товаришеві **Щербицькому В. В.**

Шановні товариші!

Звертаюся до Вас з листом у справі, яка схвилювала значну частину громадськості України. У справі політичних арештів, проведених у ряді міст України – Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку – наприкінці серпня, на початку вересня, переважно в середовищі молоді, та обшуків і допитів, які широко проводяться зараз у Києві (про інші міста не знаю).

Як стало відомо, з запитом у цій справі звернулися до ЦК КПУ депутат Верховної Ради СРСР, лауреат Ленінської премії Михайло Стельмах, депутати Верховної Ради УРСР і лауреати Шевченківської премії Андрій Малишко та Георгій Майборода. Відповіді вони не одержали. Нарешті, недавно з клопотанням роз'яснити характер арештів та долю заарештованих звернулася до ЦК КПУ група інтелігенції міста Києва, в тому числі генеральний конструктор авіації Олег Антонов, кінорежисер Сергій Параджанов, композитори Віталій Кирейко та Платон Майборода, письменники Леонід Серпілін, Ліна Костенко, Іван Драч. Як відомо, вони також не діждалися відповіді.

Тим часом надходять відомості, що тривають обшуки, виклики на допит у КДБ все нових людей, а часом і нові арешти.

Усе це посилює зрозумілу тривогу, а подекуди викликає і панічні чутки. У всякому разі, створилася зовсім ненормальна і недостойна обстановка, яка ображає елементарне громадянське почуття і викликає цілком природне побоювання: чи сумісне це з нормами соціалістичної законності і чи ця законність можлива за таких обставин. Адже минає четвертий місяць, як арештовано кілька десятків людей. Люди ці не якісь гендлярі, казнокради чи хулігани. Це, кожен у своїй справі, люди компетентні, авторитетні і шановані (наприклад, відомі літератори Іван Світличний, Богдан Горинь, Михайло Косів, талановитий художник Панас Заливаха, один з кращих в Україні спеціалістів з виробничої психології Михайло Горинь, про новаторські починання якого ще недавно писали «Известия», один з провідних спеціалістів Інституту географії АН УРСР Микола Гринь, геофізик Іван Русин та студенти Ярослав Геврич, Олександр Мартиненко та інші).

І ось цих людей «ізолюють», ніяких посутніх роз'яснень з цього приводу не дається, ніяких повідомлень про причини арешту і пред'явлені обвинувачення немає. Досі більшості з ув'язнених не дозволені навіть побачення з членами родини. Це і само по собі негуманно й недемократично, а крім того, ще й створює атмосферу неясності й тривоги. В цій атмосфері ширяться найрізноманітніші, найбезглуздіші чутки і домисли. Вже сама можливість таких домислів і версій, сама процедура ведення «справи», яка їх породжує, є компрометацією тієї соціалістичної законності, яку ми нібито ж відновили. Ще більше насторожує те, що й до арештів, і після них з деяких офіційних вуст можна було почути продиктовані злобою слова й натяки про нібито існуюче в Україні націоналістичне підпілля та інші несерйозні страховини, кимось навіщось усе ж таки вигадані... Чи в такій атмосфері – коли є бажання заздалегідь довести придуману версію,– чи за таких обставин буде дотримана справедливість щодо заарештованих? Адже невипадково якийсь час тому деякі офіційні та неофіційні особи, спекулюючи на авторитеті своєї посади, з дуже серйозним і навіть скорботним виглядом говорили про те, що буцімто розкрито «центр», знайдено зброю, підпільну друкарню і т. д. Минув місяць, і вже ніхто офіційно не насмілювався повторити ці трагікомічні «хохми».

Але тим часом пущена в хід безвідповідальна чутка шириться між міщанами, набирає ще безглуздіших форм, породжує нічим не виправдані настрої, готує ґрунт для сприймання найстрахітливішої несправедливості. Збуджена натяками уява замінює відсутню фактичну інформацію. «Сказали такі люди, які не збрешуть». Це саме та атмосфера, яка зробила можливими злочини культівського періоду. Чим ми гарантовані від того, що через місяць чи два не буде запущена нова сміховинна версія, яка, попри весь свій примітивізм, може дорого обійтися заарештованим? Адже явно відчувається бажання «упекти» й «провчити» (невипадково слідство триває чотири місяці в цілковитій таємниці; були б факти – їх би з'ясували за тиждень). Явно відчувається злоба супроти певної категорії людей («націоналістів»), а злоба, як казав В. І. Ленін, поганий порадник у політиці.

Це саме той психологічний комплекс, який штовхав до злочинів терористів сталінської доби. Пригадуються слова, які говорить одному з них герой роману С. Залигіна «На Иртыше» Степан Чаузов: «Почто ты во мне, в мужике, вражину ищешь, а коли не нашел, так на меня же и в обиде!» Оце «а коли не нашел, так на меня же и в обиде» найстрашніше і найхарактерніше для деспотизму, психології деспотизму. Чим менше доказів, тим більше злоби, бо потрібно засліпити себе самого тваринною ненавистю до жертви, щоб несправедливість не мучила совісті й виглядала як доблесть.

Єдиною гарантією справедливості завжди була і лишається гласність, публічність, можливість для громадськості і для кожного гро-

мадянина знати й контролювати дії будь-яких чиновників і будь-яких органів, особливо каральних. «Маса,– казав В. І. Ленін,– повинна мати право знати і перевіряти кожний найменший крок їх діяльності» [1]*. В обстановці ж таємничості й безконтрольності (від ширшої громадськості) неминуче виникатимуть помилки, зловживання і злочини.*

Ось чому дедалі більше людей тривожаться і бажають у даній справі саме публічності як єдиної і законної гарантії справедливості. Хай відповідні органи скажуть народові, кого і за що заарештовано або що заарештованим інкримінується. Якщо ці органи вважають, що проти когось із заарештованих були чи підібрані докази їхньої вини, хай ці докази стануть предметом судового розгляду, хай слово дістануть і обвинувачі, і обвинувачені, а люди розсудять, хто правий, хто винний. Зрештою, це не просто добросерде побажання якихось розчулених людей – так повинно бути за радянськими законами й за елементарними засадами справедливості і здорового глузду.

Але обговорювана справа має й інший не менш важливий аспект. Хоч ніяких офіційних чи публічних роз'яснень про арешти не зроблено, однак весь час досить цілеспрямовано нагнітаються чутки про те, що арештовано «націоналістів». У газетах, лекціях, на зборах знову, як у 1947–1949 роках, зарясніло слово «націоналізм». На зміну явно безглуздим версіям про підпілля, зброю, друкарню і т. д. прийшла нова версія – про «націоналістичну пропаганду». Що буде далі? (Як видно, слідчим органам ще й самим неясно, в які статті карного кодексу, в яку «законну» форму виллють вони свою злобу й упередженість проти заарештованих.)

З давньої і недавньої історії відомо, що в Україні «націоналістом» вільно було називати всякого, хто мав елементарну національну гідність, хто турбувався долею української культури й мови, а то й просто всякого, хто чимось не догодив якомусь російському шовіністові, «великорусскому держиморде» (В. І. Ленін).

Не секрет, що протягом останніх років в Україні щораз більше людей – особливо в середовищі молоді, як студентської, наукової і творчої, так частенько вже й робітничої – приходять до висновку, що з національною політикою в Україні не гаразд, що фактичне національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному державному становищу як Української Радянської Соціалістичної Республіки в Союзі інших соціалістичних республік, що стан української культури й мови викликає глибоку тривогу і т. д.,– все це внаслідок тривалих і кричущих порушень марксизму-ленінізму в національній справі, внаслідок відходу від наукових принципів комуністичного національного будівництва. Це дедалі ширше коло людей висловлювало свої тривоги відкрито, публічно й

---

[1] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. в 50-ти т., 5-те вид., т. 36, с. 148.

принципово, стоячи цілком на радянських і соціалістичних позиціях, уболіваючи тільки за повноту й здоров'я духовного і культурного життя нашого соціалістичного й майбутнього комуністичного суспільства, оскаржуючи тільки непотрібні й коштовні втрати та відхилення на шляху вперед. Хто вважає, що ці люди в чомусь помиляються, повинні б їм відповісти так само відкрито й принципово, як чинили вони. Натомість їм відповіли терором, спочатку моральним, а тепер уже й фізичним. За останні два-три роки можна нарахувати не один десяток випадків репресій на цьому ґрунті. Десятки людей були покарані зняттям з роботи, виключенням з вузів, партійними та комсомольськими стягненнями тощо за участь чи причетність до тих чи інших справ, що довільно і по-зловорожому кваліфікувалися як «націоналізм». Ось тільки приклади двох останніх днів: виключення з університету (і з комсомолу) студента п'ятого курсу, молодого поета М. Холодного за виступ на обговоренні роману «Вербівчани» А. Іщука – виключення всупереч рішенню комсомольських зборів, які не знайшли за потрібне й можливе виключити М. Холодного; виключення з партії і зняття з роботи працівниці газети «Друг читача» Рити Довгань, якій приписується організація вечора поезії в Науково-дослідному інституті зв'язку 8 грудня цього року. Взагалі треба сказати, що ні один майже вечір поезії за останні два-три роки не залишився без таких чи подібних «наслідків», а більшість домовлених вечорів просто забороняли («відміняли») під різними приводами. Це вже доходить до анекдотів! (А хіба не анекдот, наприклад, офіційне рішення про те, щоб жоден вечір поезії не проводити без санкції міськкому партії, а для членів Спілки письменників – ще й дозволу Спілки! Варто тільки вдуматися в цей шедевр бюрократичного добропорядку, в це останнє слово теорії «мистецтво належить народові»!)

Якби зібрати докупи всі подібні факти, вийшла б така картина невсипущих, безжалісних і безглуздих переслідувань національно-культурного життя, яка злякала б самих режисерів цієї кампанії і багатьох-багатьох змусила б задуматися. Але ж хто знає про це при нашій публічності й гласності?

Тут немає можливості говорити про всі ці факти – їхній опис забрав би надто багато місця. Назву тільки найзначніші «інциденти», так би мовити, колективного характеру: розпуск Клубу творчої молоді; історія з вечором пам'яті Лесі Українки в Центральному парку культури і відпочинку 31 липня 1963 року; знищення шевченківського вітражу в Київському університеті (березень 1964) – з наступним цькуванням молодих художників – його авторів; заборона зборів біля пам'ятника Т. Шевченкові в Києві (22 травня 1964 і 1965 рр.); наступні покарання тих, хто до пам'ятника прийшов; заборона шевченківського вечора на заводі верстатів-автоматів (березень 1965 р.), внаслідок чого цей вечір відбувався в сусідньому парку, з наступними *санкціями проти його учасників (від перебування на холоді в одязі, розрахованому на приміщення, і не в останню чергу внаслідок психічного струсу через два дні помер молодий технолог Олександр Миколайчук – організатор вечора); покарання кількох десятків молодих журналістів, випускників Київського державного університету, які підписали заяву з протестом проти необґрунтованого звільнення за «націоналізм» популярного викладача університету, доцента М. Шестопала (зима-весна 1965 р.); нарешті, розгін (у буквальному розумінні слова) органами КДБ дискусії з проблем стану української культури, організованої студентами університету, за участю кількох сот чоловік молоді (27 квітня 1965 р.) та ін. Уже тоді були проведені перші арешти, правда, короткочасові, і тоді ж настирливо нашіптувалася людьми в цивільному версія про «американські долари» як таємничого натхненника цих «зборищ» (воістину, важко здичавілому від безвідповідальності бюрократові додуматися до чогось розумнішого! Він знає і вміє одне – продаватися за гроші, отже, й ні в кого не здатен знайти інших мотивів). Нинішні арешти і нинішні версії про зброю, друкарню і знову ж таки неминучі «долари» – це логічне завершення цієї політики насильницького придушення національно-культурних інтересів молоді. Хочуть чи не хочуть організатори репресій, а це виливається в терор. Терор же – чи то морально-психологічний, чи то фізичний – не дає позитивного розв'язання жодної проблеми, а тільки створює нові. «Терор, – писав Енгельс, – це здебільшого марні жорстокості, що їх чинять ради власного заспокоєння люди, які самі відчувають страх...»* [2]

Хто серйозно хоче розв'язати ту чи іншу проблему, яка виникла в житті, повинен задуматися над її причинами, над її джерелами. Можна заарештувати не те що кілька десятків, а й кілька сот і кілька тисяч громадян, та однаково з кожним днем усе більше й більше людей у різних формах, скрізь і всюди, так чи інакше висловлюватимуть невдоволення і незгоду з багатьма аспектами теперішньої національної політики, будуть пройматися тривогою за долю української культури і української національності, будуть думати про те, як і чим тут можна зарадити.

Це чесні люди з добрими намірами. Їх тисячі. Це радянські люди. Хто і кому дає право «відсікати» їх від живого тіла народу, придушувати їхню громадянську активність, ставити їх під підозру? Хто став би на такий шлях – чи не зробив би він чергового страшного злочину проти комунізму, проти суспільства?

А хто справді думає про інтереси комунізму, хто справді живе інтересами суспільства – чи не зобов'язаний він, придушуючи в собі емоції й особисте роздратування, підходити глибше, не придушувати й відсікати, а додумуватися до першопричин і виправляти самі

---

[2] *К. Маркс* і *Ф. Енгельс.* Твори, т. 33, с. 42–43.

життєві явища, самі ті політичні помилки й неподобства, які дають небажані наслідки і породжують небажані настрої.

Я особисто глибоко переконаний, що сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так – ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити.

Я глибоко переконаний, що ця тривога, якою переймається дедалі ширше коло української молоді, є неминучим наслідком серйозних порушень національної політики, точніше – цілковитої ревізії ленінської національної політики партії, ревізії, що її здійснив у тридцяті роки Сталін і продовжував Хрущов в останнє десятиліття.

Я глибоко переконаний, що для справи будівництва комунізму, для майбутнього комуністичного суспільства, для долі світового комуністичного руху сьогодні важко знайти щось корисніше й необхідніше, як відновлення ленінської політики, бо йдеться про долю цілих націй.

Ось про це я й хочу говорити докладніше.

З цією метою додаю до листа підготовлений мною матеріал на цю тему («Інтернаціоналізм чи русифікація?»).

Іван Дзюба
Київ, грудень 1965 року

«Тут постає уже важливе принципіальне питання:
як розуміти інтернаціоналізм».
В. І. Ленін [1]

«Треба створити власне пролетарське оточення навколо української культури... Лише пролетаріат може бути дійсним чинником української культури. Лише пролетарськими шляхами може йти збудування української культури. І одночасно можна сказати: лише в своїх українських формах може розвинутися культура на Україні, лише в своїх українських формах може існувати Радянська держава нашої країни».
М. Скрипник [2]

«И теперь тюремные казематы полны.– Кто в них заперт? – Полиция пустила в народ клевету, будто это все поджигатели. Допрашивают, судят, томят и мучат, а не могут доказать, что это поджигатели, а только люди, народу преданные, люди, хотящие для народа другой, настоящей воли».
«Колокол» [3]

В одного молодого українського поета є вірш з такими болючими словами:

Не маю зла до жодного народу,
До жодного народу в світі зла не маю.
Чого ж тоді все важчає мені
На світі жить у множині духовній?

Це біль багатьох українців.

Український народ ніколи не був агресивним і нетерпимим до інших, ніколи в своїй історії не поневолював інших народів. Переважній більшості української інтелігенції внаслідок її демократизму завжди був чужий вузький націоналізм і зовсім не властивий шовінізм. Тим більше чужі вони переважній більшості українців тепер, після стількох гірких уроків історії, тепер, коли світоглядом українця неподільно став соціалістичний світогляд, спільний із світоглядом десятків народів великої соціалістичної співдружності.

---

[1] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. в 50-ти т., 5-те вид., т. 45, с. 341.

[2] «Х з'їзд КП(б)У; стенографічний звіт». Харків, 1928, с. 458.

[3] Тысячелетие России. «Колокол; общее вече». Лондон, 1862, ч. 4 (приложение к журналу «Колокол», ч. 147), с. 26.

І тим прикріше й тяжче українцеві (якщо він хоч трохи почуває себе українцем) бачити сьогодні, що з його соціалістичною нацією діється щось незрозуміле і невиправдано неподобне. Не всі українці однаково помічають і усвідомлюють те, що відбувається (бо й самі ці процеси своєю суттю такі, що не лежать на поверхні і не виступають у власній одежі), але майже всі відчувають, що діється «щось» недобре...

Марксизм-ленінізм визначає націю як історично сформовану спільноту, що характеризується єдністю території, економічного життя, історичної долі та психічного складу, який виявляється в культурі.

По всіх цих розрізах українська нація переживає тепер не «розквіт», як це офіційно прокламується, а кризу, і цього не можна не визнати при хоч трохи чесному погляді на реальну дійсність.

Єдність і суверенність території потроху і чим далі більше втрачається через масове переселення («оргнабори» і т. п.) української людності на Сибір, Північ та ін., де вона нараховується мільйонами, але швидко денаціоналізується; через масове і не завжди економічно виправдане й економічними мотивами зумовлене організоване переселення в Україну росіян (як це, наприклад, зроблено в часи Сталіна, зокрема щодо міст Західної України); через формальність адміністративного поділу й сумнівність суверенітету уряду Української РСР на території України. З цієї причини та з причин надмірної централізації – цілковитого підпорядкування всесоюзним установам у Москві – важко говорити й про **цілісність, суверенність** економічного життя української нації. **Спільність історичної долі** також утрачається через те, що українська нація дедалі більше розсівається по Союзу, і через те, що дедалі більше втрачається знання і відчуття історичної національної традиції, історичного минулого внаслідок цілковитої відсутності національного виховання в школі й суспільстві взагалі. Українська національна **культура** утримується на досить провінційному становищі і практично трактується як «другосортна». Її минулі великі здобутки мало ширяться в суспільстві. Українська **мова** відтіснена на другий план і в містах України, по суті, не побутує. Нарешті, протягом останніх десятиліть українська нація, по суті, позбавлена нормального природного приросту, який властивий сучасним націям. Ще в 1913 році йшлося про «37-мільйонний український народ» [4]. Перепис 1926 року дає в Україні близько 29 мільйонів українців. Якщо додати понад 7 мільйонів українців у РРФСР (ця цифра називалася на XII з'їзді РКП(б) в 1923 році), то виходить теж близько 37 мільйонів. Ті самі 37 мільйонів з чимось дає і перепис 1959 року. Навіть при мінімальному природному прирості (не кажучи вже про офіційні таблиці природного приросту для України) [5] число українців, враховуючи втрати воєн, мало б збільшитися на 10–20 мільйонів. Адже загальна кількість населення в сучасних межах СРСР зросла з 159 мільйонів у 1913 році до 209 мільйонів у 1959 році, а число росіян, незважаючи на втрати війни, подвоїлося (1897 – 55,4 мільйона, 1913 – 60–70 мільйонів, 1959 – 114,1 мільйона).

---

[4] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 24, с. 8.

Навіть якби не було ніяких інших тривожних фактів, то одного цього було б досить, щоб засвідчити, що нація переживає кризу. Але є й безліч інших фактів. Про них – про різні аспекти національної кризи, яку переживає український народ,– ми й будемо говорити в цій статті. Особливо будемо говорити про те, як ця криза постала внаслідок порушення ленінської національної політики і підміни її сталінським великодержавництвом та хрущовським прагматизмом, несумісними з науковим комунізмом.

Однак спершу хотілося б сказати кілька слів тим, хто не розуміє, чому нас повинна тривожити перспектива денаціоналізації того чи іншого народу, чому взагалі треба надавати значення питанню про національність.

Є різного роду негативні ставлення до цього питання. Є таке заперечення національності, яке породжується елементарним невіглаством і цілковитою глухістю до духовних інтересів. Є заперечення, що в ґрунті своєму живиться бодай інстинктивним відчуттям небезпеки, пов'язаної з ідеями національності («політика»), але не признається і самому собі, що породжене воно страхом, а шукає «благородної» мотивації. Є, нарешті, заперечення, яке виникає з непорозуміння чи з поверхового розуміння національності як чогось такого, що протистоїть так чи інакше людству, загальнолюдській ідеї і, отже, тягне людство назад. У всіх цих поглядах спільне те, що, по-перше, їхні власники вважають свою позицію вельми благородною і з кумедним презирством вважають за «націоналізм» усякий інтерес до національної справи, не помічаючи, що таким «націоналізмом» пройнята вся людська культура. По-друге, як показує історія, всяке збайдужіння до національної справи, нехтування її, затемнення її чи неохочість до неї завжди і всюди були так чи інакше пов'язані з суспільною реакційністю, антигромадськістю чи занепадом громадських засад. Одне слово, їхнє спільне джерело – суспільний деспотизм, несвобода. Такі погляди великою мірою перейшли нам у спадок від міщанства Російської імперії, де панував найбільший у світі соціальний та національний гніт, а тому і найбільший національний нігілізм. Причому характерно, що цей національний нігілізм гаданого «всечеловечества» й «общерусскости» проповідувався саме реакціонерами і кріпосниками, вченими «столпами отечества», тоді як демократи й революціонери, такі як Чернишевський, Добролюбов, Герцен, Бакунін, Прижов та ін., підкреслювали загальнолюдську і загальнокультурну цінність національностей та колосальне місце національних рухів на широкому революційно-демократичному фронті боротьби проти деспотичної імперії російських царів. Всіма силами вони підтримували революційний дух неросійських народів супроти Російської імперії, ставши тим самим справжніми інтернаціоналістами й істинними синами російського народу, його честю й совістю. (Згадаймо слова В. І. Леніна про те, що Герцен один врятував честь російської демократії, ставши на захист Польщі проти російського царизму.)

---

[5] *Наулко В. І.* Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965.

Великий Герцен, з властивою йому соціальною чутливістю і безпомильним угадуванням будь-якого фальшу й несправедливості, гостро ловив і підкреслював внутрішній зв'язок між політичним деспотизмом і антинаціональністю. Він перший показав політичну суть того цілеспрямованого перемішування, знеособлювання і штучного «схрещування» націй, яке російський царат провадив під гаслами «единства», «общего отечества», «единокровия», «братства» і тому подібними офіційними формулами. В його «Колоколе», зокрема, про це писалося:

«Наше правительство, не любя чистых национальностей, всегда старалось мешать и тасовать их елико возможно. Разрозненные племена бывают кротче, и, видно, правительственный желудок удобнее переваривает смешанную кровь, в ней меньше остроты!» [6]

Герценівський «Колокол» постійно підкреслює реакційний характер офіційної «общерусскости», бюрократичної «безнациональности» і з гірким сарказмом говорить про всесильне й тупе казенне начало, яке стирає національність і особистість в ім'я чиновницького «удобообразия».

«Неужели вы, литераторы, публицисты, профессора, до сих пор еще не поняли, что чин превыше всякой национальности, что он сглаживает и уравнивает все народные особенности и недостатки, абстрагируя и потенцируя бренную человеческую личность? Неужели вы еще не знаете великого таинства государст-

---

[6] *Герцен А. И.* Освобождение крестьян в России и польское восстание. «Колокол». Лондон, 1865, ч. 195, с. 1602.

венного помазания, в силу которого и еврей, и магометанин, дослужившийся до полковника, может не только учить своих русских подчиненных христианским обязанностям, но и управлять их религиозною совестью? Да где вы живете, на какой планете? Идеал чиновника – не помнящий родства. Или вы полагаете, что только русский способен дойти до такого незлобия сердца?» [7]

Цікаво, що ці саркастичні пасажі перегукуються з аналогічними кпинами Маркса (наприклад, про «каналій», що «продають свою національність» за привілеї й чини) [8] та Леніна («Буржуазія, яка найбільше висуває принцип: "Де добре, там батьківщина", буржуазія, яка щодо грошей завжди була інтернаціональною...» [9]).

Звертаючись знову до людей, які далекі від того, щоб свідомо «продавати свою національність», але вважають інтерес до національної справи несумісним з людським благородством і хочуть почуватися «просто людьми», поза всякою національністю,– хочеться сказати, що вони глибоко (хоч, може, й щиро) помиляються, коли саме таку позицію приймають за останній висновок вселюдської культури. Зовсім навпаки. Всі великі діячі світової культури – філософи, соціологи, історики, письменники, митці – вбачали свою належність до людства і працю для нього саме в належності до своєї нації й праці для неї. Всі вони свій вселюдський гуманістичний пафос виводили із свого високорозвиненого національного почуття й національної свідомості, без яких не бачили справжнього інтернаціоналізму.

Можна було б наводити десятки й сотні відповідних висловів великих людей, великих авторитетів (оскільки ми звертаємося в цьому разі до тих, для кого важать авторитети), але це забрало б багато місця.

Тому обмежимося тільки тим, що процитуємо своєрідне резюме, що його зробив з перегляду всіх таких суджень визначний дослідник національного питання, російський вчений, професор О. Д. Градовський, який далеко не був «націоналістом», але був сумлінний учений і добре знав здобутки європейської думки.

Звернувши увагу на сумну неосвіченість і легкодушність сучасної йому публіки щодо національної справи, О. Д. Градовський так узагальнює ходячі заперечення національності, найпопулярніші аргументи «антинаціоналістів»:

---

[7] *Герцен А. И.* Освобождение крестьян в России и польское восстание. «Колокол», Лондон, 1865, ч. 195, с. 1602.

[8] Див. лист К. Маркса до Л. Кугельмана від 17 лютого 1870 року. У кн.: *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*. Твори, т. 82, с. 512–513.

[9] *Ленін В. І.* Повне зібр. тв., т. 38, с. 185.

«Культура едина: результаты ее везде должны быть одни и те же. Каждый народ, хотя бы своим путем, но должен придти к одинаковым результатам. Если результаты должны быть общие, то зачем хлопотать о различных путях? Не лучше ли, не проще ли усвоить себе учреждения, методы и средства народов, дальше нас ушедших в цивилизации? К чему напрягать ум свой, когда другие думали о том же предмете раньше и лучше нас? Начало национальности, льстящее нашему самолюбию, поведет нас к отчуждению от общекультурного движения цивилизованного человечества. Мы придем к убеждению, что все наше безмерно выше всего чужого потому только, что оно чужое. Самый источник чувства народности (тобто національності.– *І. Дз.*) *сомнителен. Не заключается ли оно в затаенной вражде к другим народностям? Цивилизация должна привести все народы к общению и к возможному единству. Цивилизация дает нам всеобщий мир, упрочит всеобщее благосостояние. Что же делает ваше начало народности? Оно порождает вражду и зависть между племенами, оно источник бесконечных воен, оно отвлекает народы от производительной работы над своими внутренними задачами. Подавим в себе эти чувства, приличные разве племенам диким, изгоним их во имя высших требований культуры.*

Таковы ходячие мнения; таковы возражения, которые недавно еще можно было слышать на каждом шагу; мы **услышим** *их – будьте уверены – в недалеком будущем. Но не только на эти ходячие мнения намерен я возражать. Нам необходимо дойти до корня дела, остановиться на том, что дает душу этим ходячим мнениям, которые являются только особым отзвуком, симптомом, так сказать, более глубокого миросозерцания»* [10].

Розглянувши цей «антинаціональний» світогляд, О. Д. Градовський слушно приходить до висновку, що він є породженням або поверхового мислення, або прагнення обґрунтувати режим національного гноблення.

На підставі, з одного боку, всесвітньо-історичного процесу, а з другого боку – поглядів і вчень великих філософів, істориків та соціологів, узагальнюючи цей великий матеріал, Градовський так резюмує вироблене наукою XIX століття (і, додамо, прийняте і розвинене в пізнішу добу сучасною наукою) поняття про співвідношення нації і людства, національного, індивідуального людського і вселюдського життя:

---

[10] *Градовский А. Д.* Национальный вопрос в истории и литературе.– Собр. соч., Санкт-Петербург, 1901, с. 228.

«Каждый мыслящий человек не может не заметить следующего знаменательного факта.

По мере того, как европейские государства принимают более свободные формы, по мере того, как в них утверждается начало равноправности, развивается просвещение, увеличивается самодеятельность общества и его участие в политических делах,– в каждом обществе укрепляется сознание его индивидуальных особенностей.

Католическая и феодальная Европа средних веков не знала национального вопроса. Не знала его и Европа, созданная вестфальским миром, Европа искусственных государств...

Национальный вопрос поставлен и формулирован в XIX веке. Он вытекает из факта признания в народе нравственной и свободной личности, имеющей право на самостоятельную историю, следовательно на свое государство. Этот философский и политический принцип подкрепляется выводами наук, созданных в наше время: антропологии и науки о языке; он подтверждается выводами истории, получившей такое развитие в XIX веке. До того времени, как сложились антропология и наука о языке, до современных успехов истории,– "человечество" представлялось какой-то бесформенной массой "неделимых", мало чем различавшихся друг от друга. Теперь человечество представляется как система разнородных человеческих групп, громко заявляющих свое право на самобытное существование...

Разнообразие национальных особенностей есть коренное условие правильного хода ***общечеловеческой цивилизации****. Отдельный народ, как бы ни были велики его способности и богаты его материальные средства, может осуществить только одну из сторон человеческой жизни вообще. Лишить человечество его разнообразных органов – значит лишить его возможности проявить во всемирной истории все богатство содержания человеческого духа. Единство и исключительность цивилизации, однообразие культурных форм противны всем условиям человеческого прогресса. Наука не отвергает понятия общечеловеческой цивилизации в том смысле, что важнейшие результаты умственной, нравственной и экономической жизни каждого народа становятся достоянием всех других. Но философия истории неопровержимыми данными доказывает, что каждый из этих результатов мог быть добыт только на почве национальной истории, что статуи Фидия и философия Платона были греческим созданием, что римское право есть продукт римской истории, конституция Англии есть ее национальное достояние...*

Во имя полноты человеческой цивилизации все народности призваны к деятельности, жизни, одинаково удаленной и от замкнутого отчуждения, и от слепого подражания. Каждая народность должна дать человечеству то, что скрыто в силах ее духовно-нравственной природы. ***Народное творчество*** *– вот последняя цель, указываемая каждому народу самой природой,– цель, без которой не может быть достигнуто совершенство рода человеческого... Подчинение всех рас одной "всеспасающей" цивилизации так же пагубно действует на международную жизнь, как "всеспасающая" административная централизация на внутреннюю жизнь страны...*

Человек, лишенный чувства национальности, неспособен к разумной духовной жизни...

Только народ, говорящий своим языком, способен к прогрессу в умственной жизни... Только человек, победивший в себе чувство своекорыстия и бездушного космополитизма, отдавший себя народному делу, верящий в силу и призвание своего народа, способен к творчеству и к истинно великим делам; потому что он действует в виду живой вечности народа, со всем его прошедшим и будущим. При таких условиях народ, привыкший к серьезной, упорной работе над собой, не будет стремиться к внешнему преобладанию; всеобщий труд вызовет действительное уважение одного народа к личности другого, и национальная свобода сделается законом общечеловеческой жизни...

Национальность и труд, национальность и творчество, национальность и школа, национальность и свобода – эти слова должны сделаться однозначащими...

Провозглашение национального принципа есть дело великой культуры, общей работы всех народов Европы. Он провозглашен во имя цивилизации и для цивилизации...

Самосознание. Вот великое слово...» [11]

Повторюємо: подібних суджень дуже авторитетних і компетентних людей можна навести безліч, бо це не чийсь особистий висновок, а, як справедливо зазначив Градовський, «дело вековой культуры, общей работы всех народов Европы».

Марксизм-ленінізм, як відомо, виник не внаслідок ігнорування цієї «вікової культури», а внаслідок її опанування й переробки. Зокрема, він не відкинув і величезного історичного суспільно-культурного значення й цінності нації, національного самопізнання і самоусвідомлення, національної думки і матеріальної творчості, національно-визвольної боротьби і т. д.

---

[11] *Градовский А. Д.* Национальный вопрос в истории и литературе.– Собр. соч., Санкт-Петербург, 1901, с. 263.

Ось як резюмує ставлення наукового комунізму до національного питання сучасний американський філософ-марксист Г. Селзам:

«Часто ставлять запитання: чому треба зберігати національні групи і національну культуру взагалі? Чому б не прагнути до створення світової культури, однієї мови, однієї історичної традиції? Всі ці питання порушують ті доктринери, які бачать у націоналізмі лише перешкоду для розвитку якогось-то світового суспільства і розуміють під націоналізмом лише його найгірший вияв у формі буржуазно-націоналістичного шовінізму...

З націями справа стоїть так само, як і з індивідами. Здорове суспільство тримається не на регламентації індивідів та причісуванні всіх під одну гребінку, а на найповнішому і найвільнішому розвитку кожного індивіда в інтересах усіх. Побудова здорового світового суспільства потребує не стирання певних національних відмінностей, а їх заохочення і взаємодії, створення всезагальної культури на основі специфічних досягнень кожного народу» [12].

Марксизм-ленінізм поставив національне питання у зв'язок з революційною класовою боротьбою пролетаріату, у зв'язок з боротьбою за нове і справедливе безкласове суспільство – комунізм.

К. Маркс у листі до З. Маєра та А. Фогта від 9 квітня 1870 року:

«...Інтернаціонал повинен поставити собі завдання – всюди висувати на перший план конфлікт між Англією і Ірландією і всюди відкрито ставати на бік Ірландії. Спеціальне завдання Центральної Ради в Лондоні – пробудити в англійському робітничому класі свідомість того, що ***національне визволення Ірландії є для нього*** *не абстрактне питання справедливості і людинолюбності, але перша* ***умова його власного соціального звільнення****».*

Ф. Енгельс до К. Маркса 15 серпня 1870 р.:

«Мені здається, що справа стоїть таким чином: Німеччину Баденге втягнув у війну за її національне існування. Якщо її переможе Баденге, то бонапартизм зміцниться на багато років, а Німеччині на багато років, можливо, на цілі покоління, кінець. Про самостійний німецький робітничий рух в такому разі не буде й мови, боротьба за відновлення національного існування забиратиме всі сили. І, в кращому разі, німецькі робітники опиняться на буксирі у французьких... Вся маса німецького народу, всіх

---

[12] *Селзам Г.* Марксизм и мораль. Москва, 1962, с. 251–252.

класів зрозуміла, що в першу чергу справа йде саме про національне існування, і тому зразу виявила готовність виступити».

І далі:

«Я думаю, наші могли б: 1) приєднатися до національного руху...»

Ф. Енгельс до К. Каутського 12 вересня 1882 року:

«На мою думку, власне колонії, тобто землі, зайняті європейським населенням, Канада, Кап, Австралія, всі стануть самостійними; навпаки, тільки підлеглі землі, зайняті тубільцями, Індія, Алжир, голландські, португальські, іспанські володіння пролетаріатові доведеться на час перейняти і якнайшвидше привести до самостійності... Переможний пролетаріат не може ніякому чужому народові нав'язувати ніяке ощасливлення, не підриваючи цим своєї власної перемоги».

Ф. Енгельс до Ф. Мерінга 14 липня 1893 року:

«Починається, у великих масштабах, розграбування німецьких земель. Це для німців надзвичайно ганебне порівняння, але саме тому воно особливо повчальне, а з того часу, як наші робітники знову висунули Німеччину в перші ряди історичного руху, нам стало трохи легше миритися з ганьбою минулого» [13].

Марксизм-ленінізм виробив колосальне багатство ідей щодо національного питання, і ми, якщо нам справді дорогі інтереси комунізму, інтереси народу, а не види політичної кон'юнктури, не маємо права їх забувати або перелицьовувати для поточних потреб.

Марксизм-ленінізм, підпорядкувавши національну справу загальнопролетарській справі, справі революції і комунізму, тим самим не применшив, а збільшив її значення й вагу, оскільки ясно встановив, що без справедливого її розв'язання неможливе суспільство справедливості – комунізм, і зобов'язав нас дбати про збагачення й примноження національно-культурних здобутків, які складуть загальнолюдську скарбницю, а не обрізувати їхній розріст і підсікати коріння.

Маркс, Енгельс, Ленін явили зразки величезної чуйності й людяності, широкого гуманістичного підходу й світлого розуміння заповітних потреб кожної нації і перспектив найсприятливішого всесвітньо-історичного розвитку людства. Коли ж виявлялося, що той чи інший присуд був зроблений поспішно, без достатньої обізнаності зі справою, що той чи інший погляд міг бути використаний так, що завдав би шкоди національній справі того чи іншого народу,– вони без вагань робили всі потрібні корективи, а то й міняли погляд. Згадаймо еволюцію поглядів Маркса й Енгельса в ірландському питанні або уточнення, які вони вносили в своє ставлення до слов'янських справ Росії. Згадаймо, як Енгельс, надзвичайно прихильний до польських революціонерів, відмовився, однак, підтримати польські претензії на землі «по цей бік Двіни й Дніпра», як тільки дізнався, що «всі селяни там українці, а поляками є тільки дворяни та почасти городяни» [14].

---

[13] *К. Маркс* і *Ф. Енгельс.* Твори, т. 33, с. 31, 32; т. 35, с. 286; т. 39, с. 82.

Згадаймо, як В. І. Ленін, побачивши наростання російського шовінізму в Радянській країні, вдарив на сполох й оголосив йому «бій не на життя, а на смерть». Згадаймо, як він радив ширше залучити «націоналів» до вироблення національної політики та її практичного здійснення на місцях, радитись з ними, прислухатися до них і підіймати їхню ініціативу.

Національна справа – це справа всього народу і справа кожного громадянина: це корінний інтерес усього народу і громадянства, совість кожного з нас; вона не відсуває всіх інших справ, інтересів та ідеалів, але нерозривно з ними пов'язана, і ніхто не має права мовчати, коли бачить щось неподобне, так само як ніхто не має права затуляти вуха від тривожних голосів.

МОЖЛИВІСТЬ ПОМИЛОК І ПРИПУСТИМІСТЬ КРИТИКИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ СПРАВІ

Національна політика належить у нас до тих прерогатив вищого керівництва, які не підлягають жодній критиці і жодному сумніву. Вважається, що національне питання розв'язане раз і назавжди в 1917 році, що внутрішня національна політика сформувалася тоді раз і назавжди і відтоді залишалася незмінною. Всякий сумнів у доцільності будь-яких її моментів на будь-якому етапі розцінюється як рецидив буржуазного націоналізму, а всяка спроба посутнього обговорення її, за словами послужливих демагогів, «ллє воду на млин наших ворогів». Вище я вже наводив і ще наводитиму факти розправ з людьми, які насмілювалися робити застереження щодо окремих моментів нинішньої національної політики (відповідні факти з часів Сталіна загальновідомі).

А тим часом це далеко не ленінський підхід.

По-перше, В. І. Ленін не раз підкреслював, що перемогою революції національне питання ще не розв'язується, що ми робимо в цьому напрямку тільки перші кроки, що від формальної рівності націй, проголошеної революцією, до рівності фактичної можна прийти лише через цілий історичний етап соціального і національного будівництва, в якому можуть виникати непередбачені проблеми.

---

[14] Див. лист Ф. Енгельса до І. Вайдемейєра від 12 квітня 1853 року.– *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*. Твори, т. 28, с. 459.

По-друге, В. І. Ленін не раз гостро говорив про те, що партія допускала серйозні помилки в національній політиці (особливо в практичній), зокрема, що вона «проґавила» ряд важливих моментів національної ситуації, що багато партійних керівників просякнуті несвідомо великоруським націоналізмом і великодержавництвом, не розуміють національних потреб інших народів і дають привід бути запідозреними в тому, що збираються нести їм «свій великоруський шовінізм, прикритий назвою комунізму».

По-третє, В. І. Ленін ніколи не приховував, що в партії є різні, часто протилежні погляди на національне питання, і вважав корисною і конче потрібною дискусію. А для успішного переборення великодержавництва й великоруського шовінізму як головної небезпеки для вироблення такої політики, яка була б найбільш чутлива до національних потреб інших народів, вважав потрібним передусім прислухатися до голосів і скарг місцевих працівників і «націоналів». («Тут потрібен буде детальний кодекс, який можуть скласти скільки-небудь успішно тільки націонали...»)

Всі ці погляди В. І. Леніна добре відомі з його доповідей та виступів на VIII і X з'їздах ВКП(б) та з опублікованої 1956 року праці «До питання про національності або "автономізацію"».

Менше відомі аналогічні висловлювання багатьох делегатів VIII, X, XII та інших з'їздів ВКП(б) і з'їздів КПУ. Наведу кілька з них.

На X з'їзді у співдоповіді з національного питання (товариш Сафаров у згоді з духом висловлювань Леніна) було сказано:

«Партия по национальному вопросу твердой линии, которая бы действительно оздоровила процесс революционного развития на тех окраинах, которые при господстве царизма и буржуазии влачили существование колониальных и полуколониальных стран, до сих пор не имела.

Нужно отдать справедливость, что до сих пор наша партия крайне мало интересовалась национальным вопросом. Результатом этого был целый ряд непростительных ошибок и задержка в процессе революционного развития на многих окраинах. Совершенно бессознательно иногда наши товарищи коммунисты, передовые пролетарские элементы вступали в противоречие, в конфликт с трудящимися массами угнетенных национальностей, не умея к ним подойти и их изучить.

Вся история бывшей Российской империи, которую Энгельс называл огромным количеством чужой награбленной собственности, была историей колонизации. И поскольку пролетарская революция нашла свою опору прежде всего в городах – на окраинах противоположность между городом и деревней приняла характер национального антагонизма» [15].

А ось уривок з виступу В. Затонського:

«Отбояриваться от вопроса голым провозглашением права наций на самоопределение или даже права наций на государственное отделение нельзя... Национальное движение сейчас приобретает весьма серьезное значение. Национальное движение, пожалуй, было пробуждено революцией. Это мы проглядели, определеннейшим образом прозевали, это необходимо прямо сказать. В этом была колоссальнейшая ошибка Коммунистической партии, которая работала на Украине. Мы это прозевали, мы все в этом повинны. Мы прозевали рост национального движения, который был совершенно естественен в тот момент, когда поднялись к сознательной жизни широкие темные мужицкие массы. Мы прозевали тот момент, когда поднялось совершенно естественное чувство собственного достоинства в массах, и тот крестьянин, который привык раньше смотреть на себя с презрением, смотреть с презрением на свой мужицкий язык и т. д., начал поднимать голову и требовать гораздо больше того, что он требовал раньше при царизме. (Варто зауважити, крім того, як цілком слушно Затонський пов'язує пробудження національної свідомості з людською і громадянською гідністю, з людськими і громадянськими правами.– *І. Дз.*) *Революция пробудила культурное движение, разбудила широкое национальное движение, мы не сумели направить по нашему руслу это национальное движение, а мы прозевали его, и оно пошло целиком по пути, по которому повели его мелкобуржуазная интеллигенция и кулачье. Это надо прямо сказать! Это была наша громаднейшая ошибка»* [16].

Серйозних помилок припустилися в національній політиці й комуністичні партії інших країн Європи. Тому V конгрес Комінтерну в своїх ухвалах записав:

«Нигилизм и оппортунистические заблуждения в национальном вопросе, которыми до сих пор отличается целый ряд коммунистических партий, является самым слабым пунктом этих партий, которые никогда не смогут выполнить своей исторической задачи, если они не отделаются от этой слабости... Нигилизм и

---

[15] «Х съезд РКП(б); стенографический отчет», Москва, 1963, с. 189.

[16] Там само, с. 202–203.

беззаботность в национальном вопросе (а тем более уступка «великодержавной» точке зрения господствующей национальной группы) принесли немало вреда...» [17]

Ці приклади (а їх можна було б навести ще багато) засвідчують, що в ленінські часи партія не приховувала помилок, труднощів і поворотів у національній політиці, не уникала широкої і принципової дискусії в національній справі, а, навпаки, вважала її неодмінною для врахування всіх, часом непередбачуваних факторів національної ситуації і національного будівництва.

Цілком природно було б так само дивитися на це і сьогодні. Не по-ленінському було б замовчувати очевидні факти: 1) що національна політика в нашій країні змінювалася (ленінське національне будівництво в двадцяті роки; перегляд Сталіним національної політики з початком тридцятих років, зокрема припинення так званої українізації; знищення Сталіним партійних національних кадрів у тридцяті роки; сумнозвісна розправа Сталіна з цілими народностями під час війни і після війни; поновлення прав «ліквідованих» за Сталіна народностей після XX з'їзду партії; розширення прав союзних республік, але водночас і ряд суб'єктивістських шовіністичних заходів Хрущова, зокрема в галузі освіти й шкільництва); 2) що в національній політиці допускалися прорахунки й помилки, а то й злочини (як вищезгадане нищення цілих народностей або як очевидне україножерство й антисемітизм Сталіна, викриті, зокрема, на XX з'їзді партії); 3) що й тепер у національній політиці є ряд труднощів і неясностей, не все ще з'ясовано й принципово встановлено, а головне – далеко не завжди практика відповідає теорії.

Тут ленінський підхід, ленінський приклад учать – і не тільки вчать, а й зобов'язують нас до того, щоб вільно й чесно обговорювати всі нерозв'язані питання, всі накопичені помилки, всі наболілі проблеми. Тільки на шляхах такого вільного й чесного, щиро зацікавленого обговорення, маючи постійно на оці інтерес гармонійного розвитку комуністичної співдружності націй,– тільки так і можна знайти справді науково-комуністичне розв'язання. А келійність, таємничість, лабораторно-кабінетна процедура, зневага до тої чи іншої думки, нехтування інтересами тої чи іншої суспільної групи, тих чи інших прошарків людей, мовчазне віддавання переваги одним мотивам (скажімо, економічним) над іншими (скажімо, національно-культурними), практика негласних інструкцій, нещире маневрування, розходження між словом і ділом, між обіцянками і намірами ніколи й ніде не давали добрих результатів. Саме такі засоби і така процедура і «ллють воду на млин наших ворогів».

---

[17] «Коммунистический Интернационал в документах, 1919–1932 гг.». Москва, 1933, с. 405, 488.

ВАЖЛИВІСТЬ І МІСЦЕ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

У дискусії на X з'їзді партії один з делегатів заявив: «*Сейчас, товарищи, когда мысль направлена по другому пути, когда мы думаем больше о топливе, о продовольствии, о политике по отношению к крестьянству, сейчас как-то нет большой охоты выступать по такому вопросу, как вопрос национальный*» [18].

Це була дуже характерна заява. Аналогічних немало робилося і на VIII, і на X з'їздах партії, причому не тільки з боку опозиціонерів типу Зінов'єва, П'ятакова, Каменєва, Бухаріна та ін., які до ленінської заяви з приводу «автономізації», що була своєрідним ультиматумом великодержавникам і шовіністам, стояли, по суті, на позиціях національного ліквідаторства. Тільки після цілого ряду вкрай гострих виступів Леніна, де він показав усю шкідливість «партійного» національного нігілізму для справи соціалістичного будівництва, показав його шовіністично-колонізаторське коріння,– тільки тоді націонал-ліквідатори й великодержавники – одні щиро, інші вдавано до слушного часу (і цей час потім настав-таки) – склали зброю. XII з'їзд партії у 1923 році пройшов уже під знаком величезної ленінської уваги до національно-державного й національно-культурного будівництва в республіках, під знаком активної ленінської боротьби проти шовіністично-колонізаторської інерції. Навіть ті, хто на VIII і X з'їздах посміювалися з самої постановки національного питання, тепер заговорили про розвиток соціалістичних націй, про небезпеку великодержавницької нівеляції.

Глибоке й різностороннє розуміння Леніним національних справ, його дивовижна «інтуїція» в національному моменті – це не останнє, що суто по-людському зближувало його з Марксом та Енгельсом не лише в теорії, а й як тип політика, тип громадянина. Існує поширена думка, нібито національне питання посідає в автентичному марксизмі третьорядне місце. На це, власне, спиралися і спираються націонал-ліквідатори. Але насправді це зовсім не так. Маркс і Енгельс не раз висміювали тих, хто оголошував нації та національні проблеми «пережитком», «забобоном», чимось «реакційним». Звичайно, в «Капіталі», в теорії Маркса взагалі мало що знайдемо про національне питання. Але ж це була теорія класової боротьби пролетаріату, а не теорія націй. Коли ж ця теорія класової боротьби переростала в історичну практику, ставала стратегією і тактикою, тоді в усьому колосальному історичному обсязі, в напруженій динаміці політичної боротьби поставала нескінченна панорама національного життя народів. Тим-то в «конкретніших» політичних працях, а особливо в листуванні Маркса й Енгельса знайдемо буквально величезне багатство ідей про національні відносини і національні завдання пролетарських партій. «...Від ігнорування національних рухів його (Маркса.– *І. Дз.*) теорія далека, як небо від землі» [19].

---

[18] «X съезд РКП(б)...», с. 201.

Тут доречно згадати, що і Маркс, і Енгельс не раз гостро застерігали від поверхового та однобічного засвоєння їхніх поглядів, від зведення їх до «фраз про історичний матеріалізм, про первинність економічних умов» тощо. У листі до К. Шмідта Ф. Енгельс писав: «Маркс говорив про французьких “марксистів” кінця сімдесятих років: “Я знаю тільки одно, що я не марксист”» [20]. А в листі до Й. Блоха Енгельс визнавав:

«Маркс і я почасти самі винні в тому, що молодь іноді надає більшого значення економічній стороні, ніж це слід робити. Нам доводилося, заперечуючи нашим противникам, підкреслювати головний принцип, який вони відкидали, і не завжди знаходився час, місце і можливість віддавати належне іншим моментам, що беруть участь у взаємодії. Але як тільки доходило до якого-небудь історичного періоду, тобто до практичного застосування, справа мінялася, і тут уже не могло бути ніякої помилки. На жаль, частенько думають, що нову теорію цілком зрозуміли і можуть її застосувати зараз же, як тільки засвоєно основні положення, та й то не завжди правильно. І це я можу закинути багатьом з нових “марксистів”: адже через це також виникала дивовижна плутанина...» [21]

В. І. Ленін узяв марксизм не тільки як ряд основних положень, а й як колосальне багатство людського духу й людського благородства, як, за його словами, спадкоємство всього кращого, що виробило людство за всю свою історію. Звідси – його незрівнянна чутливість і вразливість у національних справах, звідси його рідкісне почуття національної справедливості, без якого не може бути справжнього політичного лідера і яке вражає кожного, хто прочитав замітки «До питання про національності...», вражає тим більше, що це почуття сьогодні великою мірою забуте і зневажене...

---

[19] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 25, с. 286.

[20] Лист Ф. Енгельса до К. Шмідта від 5 серпня 1890 року. *К. Маркс* і *Ф. Енгельс.* Твори. К., 1967, т. 37, с. 349.

[21] Там само, с. 374.

В. І. Ленін глибоко відчував свою величезну відповідальність у постановці національної справи в Союзі Соціалістичних Республік. Наполегливо і невтомно порушував він питання про Україну, викликаючи цим численні нарікання «централістів», які за «доброю старою традицією» вважали це питання австро-німецькою вигадкою. «Автора цих рядків,– свідчив В. І. Ленін,– деякі товариші на останніх нарадах в українському питанні обвинувачували в надмірному «вип'ячуванні» національного питання на Україні», [22] – і роз'яснював, що за такими закидами стоїть цілковите нерозуміння ваги і складності цього питання, нерозуміння інтересів комуністичного співжиття націй, стоїть «зубодробительный» комплекс шовініста-великодержавника.

«...Ігнорувати значення національного питання на Україні,– засвідчував він,– чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, не набагато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї),– значить, робити глибоку і небезпечну помилку» [23].

Коли Сталін запропонував ідею «автономізації», тобто ліквідації державної суверенності самостійних соціалістичних республік і зведення її до автономії, В. І. Ленін гостро заперечив це антинаціональне централізаторське ліквідаторство, і самий факт появи, допущення такого ліквідаторства прийняв як свою особисту вину перед справою комунізму.

«Я, здається, дуже винен перед робітниками Росії за те, що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіціально називають, здається, питанням про Союз Радянських Соціалістичних Республік» [24].

Не раз і не два Ленін говорив про надзвичайну вагу національного питання і в плані внутрішньому («корінний інтерес пролетарської солідарності»), і в плані зовнішньому:

«Було б непростимим опортунізмом, якби ми напередодні... виступу Сходу і на початку його пробудження підривали свій авторитет серед нього хоча б найменшою грубістю і несправедливістю щодо наших власних інородців» [25].

---

[22] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 40, с. 18.

[23] Там само.

[24] Там само, т. 45, с. 339.

[25] Там само, т. 45, с. 345.

Тодішні партійні діячі добре бачили, яких зусиль коштувала В. І. Леніну переорієнтація національної політики партії від формального інтернаціоналізму в напрямку практичного національного будівництва й захист його від великодержавницьких апетитів. Тому вони, поряд з глибокою вдячністю Леніну, висловлювали й тривогу за дальшу долю цієї політики: як вона буде провадитися без Леніна.

І невипадково на XII з'їзді РКП(б) видатний комуніст Яковлев (багаторічний діяч ЦКК) говорив:

«Здесь перечисляли, что национальный вопрос обсуждался на VIII съезде, на X съезде и теперь на XII съезде... Забыли, что национальный вопрос обсуждался на декабрьской конференции в 1919 г., где тов. Ленин выступал с речью по национальному вопросу. Эта речь не попала даже в полное собрание его сочинений. Это потерянная грамота, она тогда опубликована не была, боюсь, чтобы не было еще одной потерянной грамоты (Голоса: «Правильно»). Обсуждали бы вы здесь, на съезде, национальный вопрос так, как он сейчас обсуждается, если бы не было ***писем*** *тов. Ленина? Нет, я думаю, что одной основной гарантией того, что здесь не будет новой потерянной грамоты, а будет ряд практических шагов, является самое широкое распространение в партии тех идей и мыслей, которые развиты в письмах Ленина. Потому что это такие документы, которые каждого члена партии заставят задуматься, как через его аппарат проникает подлый великодержавный русский шовинизм»* [26].

Це саме підкреслював і делегат Махарадзе:

«Мы все хорошо знаем, какое и чье это мучение, что значит вся наша программа, кто вынес эту программу на своих плечах. Это все товарищи хорошо знают, все знают, кто первый сказал о великорусском шовинизме и кто первый поднял именно против этого знамя борьбы. Это был тов. Ильич. Вы все это хорошо знаете. Теперь я вас спрашиваю: похоже ли то, что здесь провозглашается, на то, что говорил Владимир Ильич?.. Я надеюсь, что настоящий съезд, среди которого сейчас здесь отсутствует Владимир Ильич, но который витает здесь среди нас, я думаю, что съезд этот вынесет такое постановление и примет такие меры, которые действительно обеспечили бы проведение в жизнь именно той программы, отцом и творцом которой он был» [27].

І навіть тодішній голова Раднаркому УРСР Раковський, якого важко запідозрити в «самостійництві» або в особливих українських симпатіях (швидше навпаки, бо він довгий час був близький до тих опозиціонерів, що тягли лінію національного нігілізму), цього разу змушений був говорити так:

---

[26] «XII съезд РКП(б); стенографический отчет». Москва, 1923, с. 546–547.

[27] Там само, с. 474–475.

«Если по целому ряду причин нам приходится жалеть об отсутствии Владимира Ильича в нашей среде, то национальный вопрос является одной из этих причин. Нужны были его авторитет, его понимание не только внутренней, но и международной обстановки, нужно было, чтобы он своим авторитетным словом громко ударил по нашей партии и показал ей, что она в национальном вопросе совершает фатальные ошибки. Нужно откровенно сказать, что когда я смотрю на спокойствие, с которым в особенности русская часть нашей партии относится к спорам... я тревожусь за судьбу нашей партии» [28].

Що перемогло пізніше в національній політиці: «мучение» В. І. Леніна чи «спокойствие» обивательської частини, чи згодоване цим другим «ожесточение» сталінського ґатунку? Це добре знає кожен, хто хоч трохи пам'ятає недавню історію. Але й після того, як з натруджених рук Сталіна випало його чудотворне «каленое железо»,– і після цього ленінське «мучение» залишається забутим. Нам ще далеко до нього. Скрізь і всюди панує дух свідомого чи несвідомого зневаження національної справи й нерозуміння національного питання. Останні десятиліття йому не приділялося майже ніякої уваги ні в пресі, ні в літературі, ні в історії, ні в суспільній чи виховній роботі. Хіба що в галузі літературознавства й мистецтва ще дотлівали якісь жалюгідні схоластичні балачки про «національну форму»...

Але під цією зовнішньою корою байдужості й ігнорації тим потужніше розгорявся внутрішній процес русифікації й асиміляції.

1923 року XII з'їзд РКП(б) ухвалив, і це було підтверджено потім рядом інших з'їздів: партія не може бути нейтральною у справах національного розвитку. Її найперший обов'язок – підтримати цей національний розвиток кожного народу, в кожній національній республіці. Щодо України була спеціально засуджена політика «нейтралітету» партії в т. зв. «боротьбі двох культур» – російської та української. Навіть у «Програму Комінтерну» було внесено спеціальний пункт про «обеспечение и поддержку всеми силами и средствами советского государства национальных культур освободившихся от капитализма наций» [29].

А от 1963 року Хрущов заявляє: «Мы не будем консервировать национальных особенностей» (так ніби йдеться саме про це! Оригінальне розуміння «национальных особенностей»). Практично це означало: русифікаторська м'ясорубка може й далі крутитися «во всю», ми їй заважати не будемо!

---

[28] «XII съезд РКП(б); стенографический отчет». Москва, 1923, с. 528–529.

[29] «Коммунистический Интернационал...», с. 22.

СИЛИ, ЩО ПІДГОТУВАЛИ РЕВІЗІЮ ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Та тривога за долю національної політики без Леніна, що її висловлювали делегати VIII, X та особливо XII з'їздів партії, не була ні випадкова, ні абстрактна. Люди, які цю тривогу здіймали, добре знали, що є в партії сили, байдужі або ворожі до цієї політики, добре знали, яких зусиль коштувало В. І. Леніну переборювати цю байдужість і стримувати цю ворожість, добре знали, що зі смертю Леніна ці сили зможуть знову підвести голову.

Наведу кілька виступів з XII з'їзду партії, в яких опукло змальовано найбільші перешкоди й найгрізніші небезпеки ленінській національній політиці. Якщо уважно вчитатися в ці виступи, неважко побачити, що затавровані в них антиленінські тенденції і настрої не тільки живі й сьогодні, але часом і перемагають під виглядом «ленінізму».

У виступі на XII з'їзді РКП(б) український делегат, відомий діяч партії товариш Г. Гринько висловив глибоку стурбованість з приводу розриву між теорією і практикою в національному питанні, з приводу того, що одностайно виносяться гарні ухвали, які потім забуваються. Причини такого згубного «мовчазного провалювання» національної політики Гринько вбачав, по-перше, в «інерції нейтралізму», по-друге, в особливій великодержавницькій психології багатьох «партійних апаратників»:

«Я начну со справки, как проходил национальный вопрос на последней Всеукраинской партийной конференции. После доклада тов. Фрунзе и оживленных прений один из старейших членов нашей партии т. Скрыпник, знающий и чувствующий партию хорошо, сказал, что, несмотря на то, что вся обстановка конференции гарантирует единогласное принятие тезисов ЦК, у него все-таки есть пессимистическое настроение насчет того, чтобы и на этот раз тезисы эти не остались пропавшей грамотой. Тов. Фрунзе также подчеркнул в своем заключительном слове, что и у него есть некоторая доля пессимизма, вызываемая уверенностью, что в зале находится большое количество тт., которые могли бы возражать и не возражали, которые не усваивают нынешнего курса национальной политики. И мне думается, что это впечатление от одной из крупнейших партконференций

подводит нас вплотную к тем затруднениям и препятствиям, которые мы встречаем прежде всего внутри нашей партии при проведении нашей национальной политики...

Я хочу эти препятствия подчеркнуть в двух направлениях: в области государственных взаимоотношений внутри Союза и в области национально-культурной. Ни для кого не секрет, что не только в нашем советском аппарате... но и внутри нашей партии есть глубочайшая централизаторская инерция. И эта глубочайшая централизаторская инерция давит, гнетет, часто очень, ответственных руководителей наших и является одной из крупнейших преград для налаживания государственных взаимоотношений внутри Союза...»

Другою важливою перешкодою в національному будівництві Гринько вважає «чрезвычайно распространенную в нашей среде психологию, которая, как правило, в настоящий момент по национальному вопросу молчит. Иногда, впрочем, она говорит, но именно то, что она молчит, является самым опасным». Гринько іронічно, але фактично точно так викладає «основную черту этой идеологии или психологии»:

«Национальный момент был для нас важен в 1919–1920 гг., когда он явился оружием идущего против нас крестьянства. Мы его изжили, ликвидировали. Сейчас национальный момент не представляет для нас опасности. Второй мотив, который можно было бы назвать своего рода мнимо-экономическим пренебрежением к национальному моменту, звучит так – вопрос о смычке рабочих и крестьян разрешается экономически – махоркой, сельхозорудиями и т. д., национальный момент не играет здесь роли... Дальше, весьма часто личными впечатлениями хотят подменить анализ общественных фактов. Ответственнейшие товарищи из Украины говорят так: я всю Украину изъездил вдоль и поперек, я разговаривал с крестьянами, и я вынес впечатление, что они не хотят украинского языка. Вместо того, чтобы анализировать крупнейшие общественные движения, эпоху Центральной Рады, петлюровщины, национальных восстаний и т. д., довольствуются некритическими методами личных впечатлений – и на этом строят политику в национальном вопросе...»

Скажемо чесно: чи сказане 1923 р. не влучає «не в бровь, а в глаз» деяким сьогоднішнім діячам? Чи не жива й сьогодні ця «психологія»? Чи не розквітла вона пишним цвітом?

«И именно эта психология есть основное и крупнейшее препятствие при проведении нового курса национальной политики... Я считаю, что основная задача этого съезда заключается в том, чтобы эту плотную инертную психологию, которая широко рас-

пространена в рядах нашей партии, разбить, чтобы не было этого тупого равнодушия в национальном вопросе, чтобы сразу же был дан именно активный характер проведению нашей национальной политики» [30].

Посудімо самі: чи пощастило «розбити» цю «плотную инертную психологию», чи, навпаки, вона стала ще «плотнее»...

А ось як цей політичний саботаж, цей безпринципний формалізм великодержавників з натури висвітлив М. Скрипник:

«Мы привыкли идти по веками проторенной дороге и не понимаем, что принимаемые нами положения по национальному вопросу кое к чему нас обязывают.

Что это обозначает? Откуда вытекает это противоречие между теорией и практикой? Не только на наших съездах, но и на втором конгрессе Коминтерна мы приняли резолюцию по национальному вопросу. Именно российская делегация внесла эту резолюцию. В ней говорилось, что пролетариат в области нацвопроса должен быть готов к величайшему самопожертвованию для того, чтобы образовать союз с колониальными народами и с крестьянами угнетавшихся народов. Вот этот вопрос, который должен быть перед нами поставлен.

Что же, эта готовность к самопожертвованию проявлена? Нет, не проявлена. Имеются только теоретические признания со стороны большинства, но когда доходит до дела, ни силы, ни воли нет у нас. Великодержавные предрассудки, всосанные с молоком матери, стали инстинктом у многих товарищей...

Так почему же мы практически в национальном вопросе топчемся на месте и при правильном принципиальном его разрешении остаемся на деле бессильными? Дело в том, что мы все время балансируем в области национального вопроса. Некоторые все время пытаются найти среднюю линию. Каждое указание на великорусский шовинизм всегда считают необходимым компенсировать указанием противоположным на шовинизм народностей недержавных, и всегда получается двойная бухгалтерия. Каждое упоминание на великодержавный шовинизм пытаются всегда дисквалифицировать предъявлением встречного иска: "дескать, сначала преодолейте свой собственный национализм". Так на деле с великодержавным шовинизмом у нас никакой борьбы не велось. (До речі, про те саме ще на X з'їзді у співдоповіді з національного питання тов. Сафарова говорилося: "Из этого одновременного битья ничего, кроме проведения под советским флагом национального бесправия, не получается".– *І. Дз.*)[31]. *Этому должен быть положен конец...*

---

[30] «XII съезд РКП (б)...», с. 459–462.

По национальному вопросу в нашей партии были различные точки зрения: точка зрения Розы Люксембург и точка зрения тов. Ленина. Увы, товарищи, имеется еще и третья точка зрения, за которой стоит наибольшее число сторонников, это точка зрения партийного болота, точка зрения людей, которые боятся здесь выступить с определенной линией... Имеются ли в нашей партии товарищи, которые являются принципиальными великодержавниками русотяпами? Так почему же они здесь не выступают, а только на практике искажают партийную линию? Не важно принять резолюцию, а важно ее провести.

У нас на Всеукраинской партийной конференции была единогласно, всего при четырех воздержавшихся, принята резолюция по национальному вопросу...

Но мне рассказывали, что после принятия этой резолюции один из голосовавших за нее, председатель губисполкома, по выходе из зала заседаний, на сделанное к нему на украинском языке обращение какого-то беспартийного кооператора ответил ничтоже сумняшеся: "Говорите со мной на понятном языке". Он "проголосовал" резолюцию по национальному вопросу, он с нею "вполне согласен". Вот это противоречие между теорией и практикой, эту линию болота необходимо выжечь каленым железом, необходимо, чтобы наша теория, принципиальная линия, действительно осуществлялась на практике»[32].

Чи не правда, як злободенно все це звучить сьогодні? Навіть коментарів не треба: дуже знайома картина...

А ось із виступу тодішнього голови Раднаркому Раковського, який, як я вже зазначав, зовсім не був хворий на «українство»:

«Я должен перед вами сознаться: некоторое время мы питали надежду накануне съезда, что национальный вопрос, как предполагал Ильич, станет центром нашего съезда, а он стал хвостом нашего съезда. С нетерпением наши товарищи выдерживают спор по национальному вопросу. Я не думаю упрекать когонибудь, ибо в этом вопросе мы повинны все, и на Украине, и когда я вижу, как туго нам удается заставить наши организации, которые работают там в условиях национальной борьбы, как туго нам удается заставить их понимать значение национального вопроса, я начинаю тревожиться за советскую власть...

---

[31] «Х съезд РКП(б)...», с. 196.

[32] «XII съезд РКП(б)...», с. 523–526.

Есть у нас по отношению к национальному вопросу предрассудок, глубокий предрассудок, и тем более опасный предрассудок, что он является коммунистическим предрассудком, потому что у него видимость коммунистическая, потому что у него имеются корни в нашей программе и потому, что за этим предрассудком скрывается наше невежество по национальному вопросу. Я помню одно слово тов. Сталина, чрезвычайно характерное, когда я вернулся из-за границы после принятия программы о Союзе, тов. Сталин мне говорил: "Вы знаете, многие спрашивали меня: это надолго, это не дипломатический ли шаг?" Да, товарищи, вся национальная политика, все наше советское правительство в межсоюзных отношениях для большинства у нас, на Украине, а здесь в России еще больше, понимались как известная стратегическая дипломатическая игра: "Помилуйте, ведь мы еще с Октябрьской революции решили национальный вопрос, ведь у нас страна коммунистическая, ведь мы же за интернационализм". Скажите, товарищи, сколько из вас могут сказать, в чем Октябрьская революция решила национальный вопрос? Ведь вы не забывайте, что еще в 1919 году на партийном съезде авторитетные товарищи говорили, что национального вопроса больше нет... Что же остается для рядового товарища? И вот у нас масса товарищей, ответственных, которые с улыбкой, с насмешкой относятся к национальному вопросу: "Ведь мы – страна, которая уже перешла национальности, мы – страна, где, – как выразился один товарищ, – материальная и экономическая культура противопоставляется национальной культуре. Национальная культура – это для отсталых стран, которые находятся по ту сторону баррикады, для стран капиталистических, а мы – страна коммунистическая"» [33].

На тлі всього вищесказаного стає зрозумілим, що були підстави сумніватися в достатності тих гарантій, які пропонувалися раніше для додержання національних прав. Про це говорив, зокрема, Яковлєв:

«Еще о тех гарантиях, которые предлагает тов. Сталин. Является ли гарантией второй ЦИК (запропонована Сталіним палата національностей в складі ЦВК.– *І. Дз.*)? *Я прошу спокойно вдуматься в это. Разве первый ЦИК может что-нибудь гарантировать практически, разве он решает самостоятельно основные принципиальные вопросы? А если вы к первому ЦИК прибавите второй ЦИК с такими же правами, то неужели эти два ЦИКа будут содействовать вместе разрешению национального вопроса?*

---

[33] «XII съезд РКП(б)...», с. 529–530.

Посмотрите прямо в глаза. На съезде партийном мы можем требовать, чтобы нам дали гарантию того, насколько это будет проводиться всерьез. а не только гарантии бумажные... Как нужно ставить вопрос? Нужно искать других гарантий, и одна из самых существенных гарантий – самое широкое распространение тех идей и мыслей, которые развиты в последних письмах тов. Ленина. Это то, что может заставить всю партию встряхнуться и задуматься. Эту гарантию несомненно нужно провести, поскольку там ставится вопрос с необыкновенной точностью и ясностью, поставить ясно перед сознанием всей партии» [34].

І тут доводиться констатувати найганебніше: саме цього останнього не було зроблено, «ідеї та думки, розвинені в останніх листах тов. Леніна», не стали надбанням партії та народу. До 1956 року ці листи лежали запечатаними в сталінських сейфах і були опубліковані тільки в 1956 році. Але й відтоді на них не дуже охоче посилаються і, м'яко кажучи, не дуже їх популяризують. Воно й зрозуміло: надто контрастують ці ленінські думки з тим, що робиться в нас у національній справі сьогодні.

Погляньмо конкретніше на деякі аспекти й «лінії», по яких ішла нещадна ревізія ленінської національної політики; одночасно ми побачимо, як розквітали і брали гору оті, відзначені вище у виступах партійних діячів, антиленінські, антикомуністичні тенденції і настрої – невігластво й безвідповідальність у національній справі, байдужість і зневаження, великоруський націоналізм та великодержавний шовінізм, розрив між теорією і практикою, між словами та ділами, бюрократичне централізаторство і т. д. і т. п.

МАЙБУТНЄ НАЦІЙ: НАЦІЇ ЗА КОМУНІЗМУ

Практичне ставлення до того чи іншого суспільного явища чи добра вирішальним чином залежить від уявлень про його майбутню долю й призначення. Якщо більш-менш офіційно повідомити господаря дому про те, що найближчим часом або в недалекому майбутньому його будинок буде знесено, а його сад стане будівельним майданчиком для інших споруд, то навряд чи господар стане розбудовувати свій дім і плекати сад; тим паче навряд чи захопив би він своїх друзів і гостей таким наміром. Швидше за таких умов виробилося б щось аналогічне до своєрідної психології «дачників», на зразок тієї, що її свого часу експонував М. Горький.

---

[34] «XII съезд РКП(б)...», с. 548.

Щось подібне до цього саме й відбувається у нас у справах національних. Серед переважної маси населення панує уявлення, що безпосереднє чи не найближче завдання комуністів – створення безнаціонального суспільства («злиття націй»), а тому національні мови й культури – це щось «відживаюче», відстале, «другосортне» і навіть реакційне, у всякому разі – щось підозріле і гідне жалю.

Звідки взявся цей дикий погляд і чому він видається за «марксистський», чому він пов'язується з ідеєю комунізму? В усякому разі, він нічого спільного з марксизмом і комунізмом не має і є їхньою прямою і цілковитою протилежністю.

Маркс завжди висміював подібні темні політичні махінації або невігластво. Так, наприклад, повідомляючи Енгельса про одне з засідань Ради Інтернаціоналу, він саркастично писав:

«Представники "молодої Франції" (неробітники) висунули ту точку зору, що всяка національність і сама нація – "застарілі передсуди" (...)

Взагалі ж усі, хто ускладнює "соціальне питання" "забобонами" старого світу – "реакціонери".

Англійці дуже сміялися, коли я почав свою промову з того, що наш друг Лафарг та інші, які скасували національності, звертаються до нас "по-французькому"... Далі я натякнув, що Лафарг, сам того не усвідомлюючи, під запереченням національностей розуміє, здається, їх поглинення зразковою французькою нацією» [35].

Маркс знущався з цих поглядів, називаючи їх «прудоністським штірнеріянством», і вказував на їхню імперіалістичну суть. А от ті, хто сьогодні сповідує подібне – поглинення багатьох націй «зразковою російською»,– ті звуть це... марксизмом і комунізмом! Який гіркий і безглуздий парадокс! Скажете, що сьогодні ніхто не проповідує поглинення націй, але – «злиття, зближення». Так, офіційно, у пресі це зветься «зближенням» і «злиттям» націй. Але спитайте, як розуміють це «зближення» 99 % публіки, і побачите, що йдеться про те саме «поглинення». Подивіться, як це «зближення» виглядає на практиці, і побачите те саме «поглинення». Зрештою, дані останнього перепису дуже красномовно засвідчують це. 1914 року Ленін писав:

«В Росії навіть урядова, тобто завідомо перебільшена і підроблена відповідно до "намірів уряду", статистика налічує в усьому населенні країни тільки 43 % великоросів. Великоросів у Росії

---

[35] Лист К. Маркса до Ф. Енгельса від 20 червня 1866.– *К. Маркс* і *Ф. Енгельс.* Твори, т. 31, с. 188.

менше половини населення... "Інородців" у Росії 57 % населення, тобто більшість населення, майже $^3/_5$, а насправді, мабуть, понад три п'ятих» [36].

Тепер, на 48-му році радянської влади, великороси, за офіційними даними, становлять у Союзі значно більше половини населення, а якщо врахувати й зрусифікованих інонаціоналів (у даних перепису вони офіційно значаться як такі, що визнали рідною мовою російську), то ще набагато більше. Відносно поменшало українців та інших «націоналів». За рахунок чого так різко змінилося співвідношення? І чи є це наслідком нормального співжиття націй? Навряд чи можна це вважати успіхом комуністичного національного будівництва,– комуністи будь-якої країни світу, коли б це стосувалося їхньої сформованої нації, розцінили б це зовсім інакше. Аналогії довелося б шукати в зовсім іншій, некомуністичній добі й сфері історії. І навряд чи можна це пов'язувати з «ленінською національною політикою»,– Ленін, як відомо, подібні явища кваліфікував словами «великоруський імперіалізм», «руський великодержавний шовінізм» і подібними. Ні в одному з документів ленінської РСДРП(б) не схвалюється асиміляція націй, особливо ж асиміляція менших націй більшою, і не говориться про злиття націй як безпосереднє завдання пролетарського руху. Звідки ж узялося «ходячее мнение», яке поняття про революційний рух пролетаріату та побудову майбутнього комуністичного суспільства неодмінно й автоматично пов'язує з поняттям про «злиття націй», про «безнаціональність» (тобто практично про асиміляцію)? Очевидно, не з теорії наукового комунізму.

Коли в документах РСДРП говориться про «злиття робітників усіх націй», то мається на увазі – і це підкреслюється чітко й ясно – організаційне об'єднання в єдиних класових організаціях з метою спільної революційної боротьби: «Интерес рабочего класса требует слияния рабочих всех национальностей данного государства в единых пролетарских организациях – политических, профессиональных, кооперативно-просветительных и т. д.», при забезпеченні «полного равноправия всех наций и языков» [37].

Щодо самих націй, то радянська влада недвозначно проголосила своїм завданням їхній всебічний розвиток, особливо розвиток раніше пригнічених і неповноправних націй. У співдоповіді з національного питання на X з'їзді партії пропонувалося: «Советская власть, Коммунистическая партия должны стать важнейшим фактором национально-культурного развития трудящихся масс угнетенных национальностей»[38].

---

[36] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 25, с. 64.

[37] «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», 7-е вид., Москва, 1954, т. I, с. 315.

Ідея асиміляції націй, ідея про майбутнє безнаціональне суспільство – це не ідея наукового комунізму, а того «комунізму», який Маркс і Енгельс називали «казарменим». Це також ідея ревізіоністів, соціал-демократів II Інтернаціоналу. З нею особливо носився К. Каутський. Як залишок каутськіанства вона була проникла і в комуністичний рух початку століття, але швидко була переборена, зазнавши нещадної критики з боку Леніна та інших комуністів.

Часто посилаються на те, що В. І. Ленін не лише не засуджував, а, навпаки, вітав асиміляцію націй. Але це брутальне спотворення духу ленінізму. По-перше, Ленін захищав не асиміляцію, а політичне об'єднання пролетарів усіх країн і в цьому контексті відкидав виступ проти такого об'єднання, продиктований страхом асиміляції. По-друге, мова йшла про стихійну асиміляцію, а не про цілеспрямовано й планомірно проваджувану державою,– така штучна асиміляція завжди була в його очах злочинною, і хай хтобудь спробує хоча б тільки уявити собі подібну програмну настанову в партійних документах ленінського часу. Нарешті, по-третє, неосудження асиміляції в тому значенні і в тому контексті, про які ми говоримо, зустрічається тільки в дореволюційних роботах Леніна: після революції, приступивши до практики національного будівництва, Ленін істотно змінює акценти і більше вже ні слова не каже на користь будь-якої асиміляції, а вістря боротьби спрямовує проти русифікаторства, проти великоруського шовінізму й великодержавництва, тобто, по суті, проти асиміляторства. І це цілком зрозуміло: практика національних рухів та національного будівництва показала, що в інтересах комунізму – найбільший розвиток націй, а не їхнє згортання й асиміляція; настанова на асиміляцію в політиці правлячої партії багатонаціональної держави з імперіалістичним минулим неминуче привела б до цілого ряду несправедливостей щодо націй цієї держави, привела б до відродження в нових формах старих імперіалістичних відносин усередині цієї держави і завдала б величезної шкоди справі комунізму і свободи в усьому світі,– проти чого і повставав Ленін.

Ось чому Ленін з 1917 року ні слова не каже на користь будь-якої асиміляції; ось чому у нього немає жодного слова про бажаність асиміляції в Країні Рад; ось чому, якраз навпаки, він в останні роки свого життя головним об'єктом боротьби обирає великоруський шовінізм і великодержавництво, істотою яких і є асиміляторство.

---

[38] «X съезд РКП(б)...», с. 199.

Невипадково в доповіді на XVI з'їзді ВКП(б) протиставлялися соціал-асиміляторська позиція Каутського й інтернаціоналістська позиція Леніна:

«Ленин никогда не говорил, что национальные различия должны исчезнуть, а национальные языки должны слиться в один общий язык в пределах ***одного*** *государства,* ***до победы*** *социализма во всемирном масштабе. Ленин, наоборот, говорил нечто прямо противоположное, а именно, что "национальные и государственные* ***различия*** *между народами и странами... будут держаться еще очень и очень долго даже после осуществления диктатуры пролетариата* ***во всемирном*** *масштабе" (т. XVII, стр. 178). Как можно ссылаться на Ленина, забывая об этом основном его указании?*

Правда, один из бывших марксистов, а ныне ренегат и реформист, г. Каутский утверждает нечто прямо противоположное тому, чему учит нас Ленин. Он утверждает, вопреки Ленину, что победа пролетарской революции в австро-германском объединенном государстве в середине прошлого столетия привела бы к образованию ***одного общего*** *немецкого языка* ***и к онемечению*** *чехов, так как "одна лишь сила освободившегося от пут обмена, одна лишь сила современной культуры, которую несли с собой немцы, без всякой насильственной германизации* ***превратила бы в немцев отсталых чешских мелких буржуа, крестьян и пролетариев, которым ничего не могла дать их захудалая национальность****" (см. предисловие к немецкому изданию "Революция и контрреволюция"). Понятно, что такая "концепция" вполне гармонирует с социал-шовинизмом Каутского... Но неужели для нас, для марксистов, желающих остаться до конца интернационалистами, может иметь какое-либо положительное значение эта антимарксистская болтовня зарвавшегося немецкого социал-шовиниста?»* [39].

Так критикував Сталін шовінізм, коли цей шовінізм був німецький.

Однак, як відомо, Сталін умів говорити добре, а робив щось прямо протилежне. Це в його часи почалася, а в часи Хрущова розвинулася така практика політики в національній справі, яка більше відповідала концепції Каутського, хоч і була схована в «ленінські» слова. І тепер ми, міцно забувши «основное указание» Леніна про те, що національності і національні мови залишаються

---

[39] «XVI съезд ВКП(б): стенографический отчет», Москва – Ленинград, 1930, с. 54.

«еще очень и очень долго даже после осуществления диктатуры пролетариата во всемирном масштабе»,– ми, по суті, ставимо завдання злиття націй (справа від того не міняється, що інколи замість слова «злиття» вживають щось інше, наприклад, «ще тісніше зближення»: на практиці це завжди означає вливання інших націй у російську, а не навпаки: хай хтось відповість, чим і як російська нація зближується, наприклад, з вірменською або естонською),– ми ставимо, по суті, завдання злиття націй в межах однієї країни, уже тепер, задовго до перемоги комунізму в самій цій країні.

Крім усіх інших неминучих негативних наслідків, це не може не викликати глибокої прикрості, розчарування і невдоволення у націй, приречених, по суті, на повільне зникнення, зведення до спільного знаменника, яким є інша, «провідна» нація.

Є величезна політична і психологічна різниця між загальним об'єднанням людства, народів у «вселюдство», тобто між асиміляцією націй на **вселюдській** основі і асиміляцією одної нації іншою, поглиненням однією нацією інших, асиміляцією кількох націй на базі однієї **національної культури**.

Першу ще можна розглядати як плодотворну перспективу і позитивний фактор, як прогрес (хоч багато видатних мислителів, у тім числі й марксистів, вважають, що й це було б величезним регресом для людства; цю дуже обґрунтовану думку Потебня свого часу коротко висловив так: «Якби об'єднання людства за мовою і взагалі за народністю і було можливе, то воно було б загибеллю для людської думки, як заміна багатьох почуттів одним»). Та й взагалі імператив про майбутнє «неминуче» злиття націй є дуже проблематичним, науково не обґрунтованим прожектерством, і «марксистам» слід би брати приклад з Маркса, який полишав на розсуд майбутніх поколінь проблеми, для розв'язання яких бракувало історичного досвіду.

Що ж до другої – асиміляції на базі однієї національної культури,– то вона тотожна колоніалізмові (бо наперед позбавляє інші народи основної умови рівноправності – рівноправного внеску в загальнолюдську культуру, прирікає на культурне утриманство з усіма наслідками, що випливають звідси для психологічної природи людей цієї нації та їхнього відповідного становища в суспільстві).

«Асиміляція» першого роду, власне, і не може бути названа асиміляцією, а є всесвітнім об'єднанням людства; тут принаймні ні одна нація не буде ображена, бо всі однаково втрачають і здобувають. Асиміляція другого роду і є власне асиміляція; вона неминуче є глибокою історичною несправедливістю щодо асимільованих націй і вирізьблює в них невитравні сліди гіркоти, але й нації асимілюючій приносить не добро, а лихо – поступовий внутрішній розклад її культури, тягар заподіяних – хай і несвідомо – несправедливостей. Вона ніколи і ніде не ставала і не стане надійним фундаментом для дружби народів, а здатна тільки роз'єднувати їх, породжувати недовіру і ворожнечу.

Ось чому писав М. Горький:

«Каждое племя есть источник неисчислимых возможностей обогащения жизни энергиею духа, и необходимо, в интересах быстрейшего роста мировой культуры, чтобы эта энергия развивалась нормально, втекала в жизнь – на счастье и радость нам – при условии наибольшей свободы.

Демократия может признать законным и естественным только один вид ассимиляции – ассимиляцию на почве общечеловеческой культуры...» [40].

У нас же тепер посилено насаджується антимарксистська й антисоціалістична «теорія» про те, буцімто в СРСР замість багатьох народів і націй створюється єдина «радянська нація» (?!), «радянський народ», не в розумінні сукупності всіх радянських народів і націй як збірне поняття, а як якийсь нібито однонаціональний чи безнаціональний синтез, якого не було, скажімо, в двадцяті й тридцяті роки і який формується саме тепер. Цією «теорією» перейняті і політика, і пропаганда, і преса, і виховання. А щодо культури, то вся наша преса сповнена фраз про те, ніби вже тепер у нас розвивається «інтернаціональна (?!) культура». («В Прибалтике, как и всюду в нашей стране, развивается общая для всех советских наций интернациональная культура») [41]. Це вже безглуздя не тільки з погляду марксизму, а й з боку елементарної термінології: адже «інтернаціональним» можна назвати тільки те, що властиве, характерне для всіх націй чи всіх націй стосується, всього людства. Саме так і тільки так розумів це поняття і В. І. Ленін, коли говорив про інтернаціональну культуру, інтереси і т. д. пролетаріату.

Те розуміння, яке надається тепер у нас цьому каламутному поняттю, як і «теорія» одної «радянської нації» (хоч би як вона формулювалася), радянського народу в розумінні не співдружності, а однозначності, покликане «теоретично» обґрунтувати й виправдати широко розгорнений процес русифікації. Цілеспрямоване заохочування й «каталізація» розвитку на цьому шляху завдасть величезних, важко враховуваних і невідшкодовних, некомпенсовних втрат для загальнолюдської культури і всього духовного життя комуністичного світу.

---

[40] «Украинская жизнь». Москва, 1912, ч. 9, с. 14.

[41] «Правда», 1965, 18 квітня; «Литературная газета», 1965, 7 січня.

Сюди прилучається і питання про широко практиковану в нас негативну кваліфікацію національностей – «національного», коли атрибут «національний» вперто достосовується тільки до підметів на зразок «пережитки» (які треба випекти), «перегородки» (які треба зламати) і т. д. і т. п., а в той же час не підкреслюється й проминається, всіляко обходиться позитивний сенс поняття про національне. Оце вже справді «односторонність». Вона, ясна річ, аж ніяк не сприяє розумінню величезного історичного, культурного, духовного змісту, величезного позитивного багатства поняття національності, національного – розуміння, яке надихало всіх великих діячів людської історії й культури, яке надихало фундаторів наукового комунізму і всіх справжніх марксистів і комуністів. Наприклад, один з найвидатніших комуністичних філософів Антоніо Грамші писав: «Поняття “національного” є результатом “оригінальної”, неповторної (в певному значенні) комбінації, що її треба зрозуміти й осмислити в усій її оригінальності і неповторності, якщо хочуть оволодіти й керувати нею».

Він говорив також про «помилковість ненаціональних концепцій», кваліфікуючи їх як «сучасну форму старого механіцизму» [42].

Свого часу, ще до революції, резюмуючи ставлення марксистів до проблеми нації і критикуючи «последовательных космополитов, полагающих, что будущее несет с собой полное объединение человеческого рода, единый общий язык и единую общую культуру», А. Луначарський писав, що він з погляду марксизму надає *«национальностям громадное и живое культурное значение»* і вітає *«столь широко развившийся процесс возрождения к самобытной жизни почти забытых было и, так сказать, обезглавленных национальностей... Единство только тогда является принципом красоты и высокой организации, когда оно охватывает своими гибкими рамками возможно более богатое разнообразие. Многообразие национальное есть, думается, великое наследие человеческое, которое, надо надеяться, сохранится и даст еще недоступные нам наслаждения подъема жизни...*

Обращаясь в частности к украинскому движению... я должен сразу сказать, что ни одно национальное пробуждение не вызывает во мне субъективно столько горячих симпатий...

От самостоятельного культурного развития украинского народа (помітьте: не від «інтернаціональної» українсько-російськотатарської і т. д. н-ської культури і не від “дальнейшего сближения”, а від “самостоятельного культурного развития”.– *І. Дз.*) *должно ждать самых отрадных результатов, ибо нет никакого сомнения в том, что это одна из даровитейших ветвей славянского дерева»* [43].

---

[42] *Грамши А.* Избранные произведения. Москва, 1959, т. 3, с. 235, 237.

Що ж до комунізму, майбутнього комуністичного суспільства, то тут Луначарський висловлювався цілком певно,– і це, безумовно, одна з абеткових істин, основовизначальних істин комунізму:

«Трижды неправы говорящие о “социалистической нивелировке” и о торжестве какого-то бесцветного космополитизма в случае победы пролетариата. Нет, новое общество даст простор для бесконечно многоцветной в своем стихийном течении природы каждого народа. Оно уничтожит мертвящую, механическую силу государства, оно убьет звериные, каннибальские инстинкты, которые побуждают насильственно обезличивать как отдельных людей, так и национальности. И как отдельная личность никогда не достигала такой свободы и оригинальности, какой достигнет она в социалистическом будущем, так и нации никогда еще не подымали своего собственного голоса в хоре человечества с такой силой и самобытностью, какой они достигнут тогда» [44].

Ось до цього й личить прагнути істинним комуністам. Ось у цьому дусі – в дусі комуністичного інтернаціоналістського світовідчування, в дусі розуміння неповторної цінності кожного національного життя і його невичерпних можливостей, а не в дусі зневажливого і бездумного нехтування ними в ім'я бюрократичного «единообразия» та «передовой русской культуры» – і годиться виховувати молодь нашої країни. Це й тільки це може бути запорукою справжньої дружби рівноправних народів, запорукою збереження і примноження величезних національних багатств, щасливо поєднаних у нашому Союзі, запорукою незрівнянної розмаїтості майбутнього духовного життя в комуністичному світі.

Але напишіть це сьогодні від свого імені, і вам це редактори закреслять за «туманные намеки». А протилежна тенденція веде тільки до явного чи прихованого, свідомого чи неусвідомлюваного, вільного чи невільного хамства й мародерства в національній справі. Навіть коли воно виступає не оголено, а у формі байдужості (така поширена мода нині в цьому питанні) – це початок хамства, це його потенція, його джерело. Байдужість – зовсім не протилежність тупому націоналізмові, а його зворотний бік і його потенційний спільник.

---

[43] *Луначарский А. В.* О национализме вообще и украинском движении в частности.– «Украинская жизнь», 1912, ч. 10, с. 10–11, 15, 19.

[44] *Луначарский А. В.* Статьи о литературе. Москва, 1957, с. 429.

«*Я не думаю,*– наводить Луначарський у цитованій статті з “Украинской жизни” слова марксиста Отто Брауна,– *чтобы националистов можно было победить с помощью аргумента: “Что мне нация? Что я могу купить за это?” – Нация является продуктом тысячелетнего развития. На протяжении столетий национальная борьба зажигала самые пламенные порывы. Тысячи гибли в этой борьбе. Она была то источником жизни, то причиной смерти великих революций. Можете ли вы освободить массы от этой великой идеологии с помощью торгашеского: “Что я куплю за это?”*.

Єдиною альтернативою націоналізмові (як захисному націоналізмові малих націй, так і агресивному націоналізмові великих націй) є виховання істинного національно-інтернаціоналістського почуття і відданості своїй нації, любові й поваги до всіх інших націй, бажання, щоб твоя нація якнайбільше прислужилася людству, зробила для нього все, на що здатна. Звідси у справжнього інтернаціоналіста величезне почуття відповідальності за свою націю, бажання здобути їй, якщо вжити слова поета, «патент на благородство» перед людством.

Найвищий обов’язок людини – належати людству. Але належати людству можна тільки через націю, через свій народ. За всю історію людства можна знайти хіба що кілька винятків з цього загального правила, підтвердженого як грандіозними рухами мас, так і життєписами великих людей. Можна знайти, скажімо, кілька випадків, коли людина покидала свою націю і прилучалася до іншої, робила добро їй і людству. Але це тоді, коли її материнська нація вже утвердила себе у вселюдській сім’ї, вже забезпечила собі національне існування і не відчула великої втрати через відплив кількох одиниць. А коли твоя нація в критичному стані, коли саме її національне буття й майбутнє під питанням, тоді кидати її ганебно.

V

НАЦІОНАЛЬНЕ ПОЧУТТЯ, НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ, НАЦІОНАЛЬНІ ОБОВ’ЯЗКИ

Ці поняття у нас вважаються одіозними; у всякому разі, той, хто спробував би говорити нині на Україні про національне почуття, національну свідомість, національні обов’язки сучасного українця, був би одразу ж і без вагань зарахований до «українських буржуазних націоналістів».

Тим часом марксизм, науковий комунізм надають їм величезного конструктивного значення. Маркс і Енгельс часто вживали їх, зокрема особливо підкреслювали національні обов'язки, національну місію робітничого класу (наприклад, німецького), говорили про необхідність для робітничого класу вести боротьбу за «національне буття» свого народу, про «національну організацію» робітничого класу тощо.

Ось як резюмує ставлення марксизму-ленінізму, ставлення істинних комуністів до цієї справи видатний чеський теоретик-комуніст Зденек Неєдли:

«Комуністи з самого початку саме тим відрізняються від старих довоєнних соціал-демократів, що не тільки не применшували значення національних почуттів народу, його національної культури (як це часто робили ті, хто тлумачив інтернаціоналізм як антинаціоналізм), а, навпаки, підносили його національну свідомість як велику й важливу суспільну силу, і тому зовсім інакше й формулювали своє ставлення до нації. Ленін чудово сказав, що комуніст успадковує все найкраще, що було зроблене й створене до нього, отже, і всі прекрасні традиції своєї нації і її культури.

У своїх виступах комуністи постійно вказували на те, що старі соціал-демократи перед першою світовою війною глибоко помилялись, недооцінюючи національний момент та роль національності, національного почуття та національної культури для робітничого класу» [45].

Може, це стосується тільки комуністичного руху двадцятих-сорокових років і втратило силу сьогодні? Може, це важливо тільки для партій, які борються за владу, і втрачає значення після здобуття влади? Ні, ще 1964 року Пальміро Тольятті заявив таке:

«Національне почуття залишається постійною величиною в робітничому і соціалістичному русі протягом довгого часу навіть після завоювання влади. Економічні досягнення не послаблюють, а зміцнюють його» [46].

Аналогічним чином висловлюються й інші видатні комуністи в цілому світі. Комуністичні партії соціалістичних країн Європи (Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії та ін.) очолюють правильне національне (а воно ж і є інтернаціоналістське) виховання своїх народів.

---

[45] *Неедлы З.* Коммунисты и нация.– Кн.: «Избранные труды». Москва, 1960, с. 344.

[46] Пам'ятна записка П. Тольятті, «Правда», 1964, 10 вересня.

В Україні КП(б)У протягом двадцятих років, як відомо, провадила згідно з ухвалами Комінтерну, VII, VIII, X, XII та інших з'їздів РКП(б) – ВКП(б), з'їздів КП(б)У величезну національно-виховну роботу, що увійшла в історію партії та України під назвою «українізації» (або «дерусифікації»).

Українська мова запроваджувалася у всі ділянки суспільного та громадсько-виробничого життя, заохочувалося засвоєння української історії та культури, вироблялося поняття про національну належність та національні обов'язки українця-комуніста; література й публіцистика дістали право широко обговорювати національні проблеми, зокрема висміювати такі ганебні явища, як ненависть до рідної мови й культури, як національний нігілізм і перекиньство тощо.

Велася підготовча робота для «українізації пролетаріату», «українізації» великих міст, промислових центрів. При цьому підкреслювалася необхідність «одрізняти зрусифікованих робітників, що вживають мішаної української мови, від російських робітників». Щодо останніх, як національної меншості в Україні, рекомендувалося «уважне ставлення... і забезпечення їхніх інтересів», а щодо перших – роз'яснення їхньої національної належності та їхніх національних обов'язків.

У цитованих тут тезах ЦК КП(б)У (1927) зазначалося:

«Партія повинна вперто, систематично і терпляче роз'яснювати робітничій клясі України її відповідальність за зміцнення союзу з українським селом, повинна переконати брати активну участь в українізації шляхом вивчення української мови і т. д. Партія повинна подбати про утворення сприятливої обстановки для українізації пролетаріату українських промислових центрів» [47].

Це була справді інтернаціоналістська ленінська політика, що забезпечувала інтереси і повноцінний розвиток соціалістичної української нації. Та вже через кілька років цій політиці було покладено край, і були усунені люди, що її провадили. Це було зроблено Сталіним усупереч ухвалам Комінтерну і партійних з'їздів, було зроблено мовчки, «тихо», без жодного обґрунтування, теоретичного чи політичного. Зазначені ухвали не були виконані, не були переглянуті чи уневажливлені, а були просто відсунуті набік і замінені прямо протилежними настановами. І досі поняття «українізація» вважається одіозним, про неї «соромляться» чи бояться згадувати, хоч, повторюємо, це була ленінська політика, розроблена на партійних з'їздах і схвалена Комінтерном. Почалася політика нищення здобутків попереднього періоду, політика фізичного нищення української нації, особливо інтелігенції. Цей «крутий злам» був воістину однією з найбільших історичних трагедій українського народу за всю його історію.

---

[47] «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», ред. В. Коряк. Харків, 1928, с. 347–348.

Крім усього іншого, ця сталінська політика була спрямована на те, щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття і національної свідомості. Ось уже майже тридцять п'ять років, як на них накладено мовчазне табу, тож і не дивно, що вони мало розвинені серед значної маси українського населення, аж до того, що частина українців, як і до революції, нічого не знає про свою національну належність, а для чималої частини поняття «Україна» означає тільки адміністративно-географічний термін. Як і до революції, чимало українців соромляться своєї національності, своєї мови, вважають її «мужицькою», «некультурною», третьосортною, не розуміють навіть найелементарніших своїх обов'язків щодо своєї батьківщини, свого народу: знати і цінувати українську історію, культуру, мову, читати українські книжки, підтримувати український театр і т. д., і т. п. Більше того, скільки українців на доказ «лояльності» зреклося рідної мови і національного самопізнання, щоб «не виділятися», «не відрізнятися». Скільки їх боязко обминає, як якусь крамолу, національно-культурні питання, до яких не може бути байдужим громадянин, що поважає себе, цінує свою гідність. Скільки доводиться бачити зневаги до всього українського тільки тому, що воно українське, з боку самих же українців.

Урядові будь-якої країни було б соромно за таких своїх громадян. Чому ж не соромно урядові Української Радянської Соціалістичної Республіки? Чому ж йому не взяти на себе хоча б той мінімум національного виховання, який бере на себе щодо української меншості, наприклад, Чехословаччина? Ось невеликий, але промовистий взірець.

1952 року ЦК Комуністичної партії Словаччини виніс ухвалу про переведення шкіл на землях з українським («руським») населенням з російської на українську мову. Реалізація цієї постанови зустріла серйозні труднощі. Деякі батьки перестали посилати дітей до школи. КСУТ (Культурна спілка українських трудящих) відзначила причини такого становища:

«1) Адміністративне введення української навчальної мови без пояснення цієї історичної зміни в національній орієнтації, без підготовки батьків і вчителів до таких змін, а також без дальшої широкої пояснювальної праці в цій галузі політики;

2) низька національна свідомість і національна байдужість українського населення, навіть певна дезорієнтація українських трудящих, навіть певна дезорієнтація українського населення з минулих режимів; нарешті – нестача кваліфікованих учителів-українців та українських підручників».

Щоб подолати такий стан, ЦК Комуністичної партії Словаччини ухвалив насамперед розгорнути «політично-виховну працю, спрямовану на підвищення національної свідомості українських трудящих» [48].

У нас і цього не робиться, хоч маємо незмірно більші можливості. Комплекс національної неповноцінності, зневага до власної національності, культури, мови – явище досить відоме в історії. Через нього перейшли народи, яким довелося побувати під чужоземною кормигою, під колоніальним гнітом. Український народ був під таким гнітом майже триста років!!! Це не могло не лишити свого сліду. Але чи не задовго ці сліди тримаються? Для країни, якій конституцією гарантована державна суверенність і власне національно-політичне життя, це більш ніж дивне явище. Ще більш дивне явище, коли про ці сліди навіть не можна говорити і коли нічого не робиться для виховання національної гідності, національного почуття, національної свідомості громадянина соціалістичної республіки.

ПРО СОЦІАЛІСТИЧНІ РЕСПУБЛІКИ ТА ФОРМИ ЇХНЬОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Сьогоднішнє ходяче розуміння суті й форми Союзу Радянських Соціалістичних Республік далеко відійшло від того, якими їх мислили Ленін і партія в ленінські часи: від вільного союзу незалежних національних держав з однаковим соціальним ладом. Більше того, саме поняття незалежності стосовно республік давно вже зроблене «пугалом». Скажімо, варто людині висловити невдоволення якимсь, бодай частковим, аспектом сьогоднішнього становища України в Союзі (а це вже немислимий смертний гріх!), як їй «пришивають» ідею «самостійної України», гадаючи цим залякати її і нацькувати на неї інших. Я особисто не раз чув на свою адресу таке звинувачення, а останнім часом воно лунало навіть з офіційних трибун, наприклад на семінарах у мережі партійної освіти. Чи не час тут дещо з'ясувати?

---

[48] Крок до налагодження. «Дружно вперед». Пряшів, 1964, ч. 5, с. 20.

По-перше, ніхто в Україні тепер не висуває гасла «самостійності». Принаймні мені такого гасла не доводилося чути. Далекі від нього були й заарештовані тепер «націоналісти».

По-друге, навіть якби хтось висунув таке гасло, обвинувачувати його на цій підставі було б не по-ленінському й не по-радянському. Адже Конституція СРСР забезпечує за республіками право виходу з Союзу, а отже, визнає за кожним громадянином право висувати ідею такого виходу й обґрунтовувати його. А щодо ленінського погляду на справи, то треба нагадати, що В. І. Ленін зовсім не вважав усіх «самостійників» агентами імперіалізму, а бачив серед них і... більшовиків: *«Серед більшовиків є прихильники незалежності України, є прихильники більш або менш тісного федеративного зв'язку, є прихильники повного злиття України з Росією»* [49].

На думку В. І. Леніна, не тут проходить вододіл між революціонерами і контрреволюціонерами, а в їхній соціальній, класовій настанові: у Всеукраїнському ревкомі *«поруч з українськими комуністами-більшовиками працюють, як члени уряду, українські комуністи-боротьбисти. Боротьбисти відрізняються від більшовиків, між іншим, тим, що обстоюють безумовну незалежність України. Більшовики з* **цього** *не роблять предмета розходження і роз'єднання, в* **цьому** *не вбачають ніякої перешкоди дружній пролетарській роботі. Була б єдність у боротьбі проти гніту капіталу, за диктатуру пролетаріату, а через питання про національні кордони, про федеративний чи інший зв'язок між державами комуністи розходитись не повинні»* [50].

З інших праць В. І. Леніна відомо (і далі ми це побачимо), що він у цих питаннях вимагає від комуністів «великої, панівної» нації максимуму поступливості й самопожертви на користь менших націй.

На жаль, пізніше ці положення В. І. Леніна були порушені, зокрема прихильно оцінені ним комуністи-боротьбисти були усунені від керівництва Радянською Україною, а потім майже поспіль винищені; були знищені й ті сили в КП(б)У на чолі зі Скрипником, які обстоювали українське національне обличчя республіки, хоч їхню класову пролетарську позицію ніхто не міг піддати сумнівам.

Таким чином Сталін нищив комуністичну суть в ім'я великодержавної форми і в ім'я «передсудів старого великоруського націоналізму, імперіалізму» [51].

---

[49] *Ленін В. І.* Повне зібр. тв., т. 40, с. 43.

[50] Там само, с. 42–43.

[51] Там само, с. 43. Цей вираз належить Ленінові.– *І. Дз.*

І сьогодні ще ворога комунізму В. Шульгіна у нас вітають, бо він висловив свої великодержавницькі симпатії до існуючих кордонів, а комуніста Хвильового (який залишився комуністом навіть попри свої помилки) клянуть, бо він був проти великодержавницького тиску на Україну, проти тієї міщанської «великоруської швалі», яку так ганьбив Ленін, що саме так її й назвав. І сьогодні некомунізм великодержавникові проститься (був би він «російський патріот», а якої масті – неважливо), а от українському комуністові найменше національне вболівання (його зразу ж затаврують «ухилом») не проститься.

Останній приклад – відома історія з викладачем Київського університету доцентом М. М. Шестопалом, якого всі комісії змушені були визнати висококваліфікованим фахівцем, плідним дослідником і зразковим комуністом, але якого все-таки звільнили з роботи за те, що буцімто у якихось розмовах він піддавав сумніву якісь моменти національної політики. І треба знати, з якою жорстокістю, впертістю начальство домагалося його покарання, всупереч протестам усієї маси студентів, тоді як у тому ж університеті є десятки викладачів некваліфікованих, науково безплідних і, певно, не дуже перейнятих ідеалами комунізму. Та то нікого не обходить: у нинішньої бюрократії є один предмет ненависті – «націоналіст», хоч цей «націоналіст», може, в тисячу разів кращий, чистіший комуніст, ніж будь-хто і ніж вони, бюрократи. Посудіть самі, як далеко відійшли ми від ленінської постановки цього питання:

«...Як інтернаціоналісти, ми повинні, по-перше, особливо енергійно боротися проти залишків (іноді несвідомих) великоруського імперіалізму і шовінізму у “російських” комуністів; по-друге, ми повинні саме в національному питанні, як порівняно малозначному (для інтернаціоналістів питання про кордони держав другорядне, коли не десятирядне), іти на поступки. Важливі інші питання, важливі основні інтереси пролетарської диктатури... важлива керівна роль пролетаріату щодо селянства; далеко менш важливе питання, чи буде Україна окремою державою чи ні. Нас анітрохи не може здивувати – і не повинна лякати – навіть така перспектива, що українські робітники й селяни перепробують різні системи і протягом, скажемо, кількох років випробують на практиці і злиття з РРФСР, і відділення від неї в окрему самостійну УРСР, і різні форми їх тісного союзу і т. д., і т. ін.

Намагатися наперед, раз назавжди, “твердо” і “безповоротно” розв’язати це питання було б вузькістю розуміння або просто тупоумством...» [52].

---

[52] *Ленін В. І.* Повне зібр. тв., т. 40, с. 18–19.

Якби будь-хто сказав ці слова сьогодні від себе,– не як цитату з Леніна,– ним неодмінно зайнялися б відповідні «органи», а що з партії його вигнали б – то це поза всяким сумнівом.

Куди вже тут навіть думку допускати про можливість якоїсь ініціативи громадян УРСР у справі поліпшення й зміни форм співіснування соціалістичних республік, про можливість публічного обговорення таких питань, про можливість теоретичного розроблення. І сліду цього в нашому житті немає.

Щодо цього у нас цілковито перекручено Леніна. Всупереч його прямим, неодноразовим і категоричним вказівкам про необхідність наполегливої боротьби з російським великодержавним шовінізмом як головною перешкодою в соціалістичному національному будівництві і про максимальну поступливість «націоналам» щодо їхніх національних інтересів – всупереч усьому цьому в нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені з ужитку, натомість головним ворогом оголошено «місцевий» націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й честі і національного життя. Боротьба з цим «націоналізмом» велася методами терору.

VII

ПУГАЛО «УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ» І РЕАЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ВЕЛИКОДЕРЖАВНОГО ШОВІНІЗМУ ЯК ГОЛОВНОЇ НЕБЕЗПЕКИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ БУДІВНИЦТВІ СРСР

Як відомо, в партії при обговоренні національних справ тривалий час точилася боротьба між тими, хто головною перешкодою у будівництві справді інтернаціонального союзу республік вважав російський великодержавний шовінізм, і тими, хто натомість озлоблювався проти «місцевого націоналізму» в республіках. Серед останніх був Сталін, який запровадив у вжиток спеціальний термін «соціал-шовінізм», що ним таврував «націоналістів». У розпалі сталінської акції проти «соціал-шовіністів» у цю справу, як відомо, втрутився В. І. Ленін [53], який рішуче припинив цю кампанію і закликав партію розгорнути нещадну боротьбу проти російського великодержавного шовінізму як смертельної небезпеки для справи пролетарського інтернаціоналізму, для справи будівництва союзу республік.

---

[53] *Ленін В. І.* До питання про національності або про «автономізацію». Повн. зібр. тв., т. 45. с. 339–345.

Багато хто не любить сьогодні згадувати про ці ленінські вказівки, тим більше є необхідність нагадати про них. Ось як ставив Ленін питання про два націоналізми:

«Я вже писав у своїх творах з національного питання, що нікуди не годиться абстрактна постановка питання про націоналізм взагалі. Потрібно відрізняти націоналізм нації гноблячої і націоналізм нації пригнobленої, націоналізм великої нації і націоналізм нації маленької.

Щодо другого націоналізму майже завжди в історичній практиці ми, націонали великої нації, виявляємось винними в безлічі насильства, і навіть більше того – непомітно для себе чинимо безліч насильств і образ (...).

Тому інтернаціоналізм з боку гноблячої або так званої "великої" нації (хоч великої тільки своїми насильствами, великої тільки так, як великим є держиморда) повинен полягати не тільки в дотриманні формальної рівності націй, але і в такій нерівності, яка компенсувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично. Хто не зрозумів цього, той не зрозумів справді пролетарського ставлення до національного питання, той залишився, по суті, на точці зору дрібнобуржуазній і тому не може не скочуватися щохвилини до буржуазної точки зору» [54].

І далі:

«...Корінний інтерес пролетарської солідарності, а значить, і пролетарської класової боротьби, вимагає, щоб ми ніколи не ставились формально до національного питання, а завжди враховували обов'язкову різницю в ставленні пролетаря нації пригнобленої (або малої) до нації гноблячої (або великої)» [55].

Це говорилося вже в радянський час, з приводу радянських проблем і на досвіді радянського будівництва. Проаналізувавши цей досвід, В. І. Ленін заявив: «Великоруському шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть» [56].

Згідно з ленінськими вказівками XII з'їзд РКП(б) ухвалив: «Решительная борьба с пережитками великорусского шовинизма является первой очередной задачей нашей партии».

У зв'язку з тим зовсім винятковим значенням, якого надавав В. І. Ленін боротьбі проти російського великодержавного шовінізму, виникає потреба бодай коротко зупинитися на питанні: де джерела цього шовінізму, в чому він виявляється, чим він так небезпечний і які існують гарантії від нього, як Ленін пропонував боротися з ним і чи виконані в цьому його заповіти, чи проведена і чи проводиться ця боротьба тепер.

---

[54] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 45, с. 341–342.

[55] Там само, с. 343.

[56] Там само, с. 203.

1. Російський шовінізм як спадщина історії

XII з'їзд РКП(б) кваліфікував російський шовінізм як «отражение былого привилегированного положения великороссов». Ще раніше В. І. Ленін зазначив: «Віками великороси вбирали в себе, під гнітом поміщиків та капіталістів, ганебні і погані передсуди великоруського шовінізму»... «Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу» [57].

Про це саме багато говорилося на VIII, X, XII та інших з'їздах партії аж до XVI включно.

«Колонизация окраин есть не просто работа нескольких месяцев, а есть работа целых десятилетий. Целыми десятилетиями российский империализм колонизировал эти окраины. Если мы признаем, что экономическое развитие отражается и проявляется на различных поприщах общественной и экономической жизни, то надо признать, что колонизация окраин русским империализмом создала колонизаторскую идеологию, определенное колонизаторское настроение тех русских элементов, которые живут на этих окраинах... И до тех пор, пока мы не изживем этой идеологии... до тех пор мы ничего не сделаем... Нам надо начать борьбу с колонизаторством как с таковым...» [58].

Чи сьогодні, на сорок дев'ятому році радянської влади, вижиті до кінця така колонізаторська спадщина і такі колонізаторські настрої?

Далеко ні, і сьогодні, особливо у великих містах, дуже сильний такий прошарок російського міщанства, який безнадійно далекий від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем «десяти поколінь колонізаторів». Це російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом. Воно зневажливо ставиться до тих народів, серед яких опинилося, і замість цікавитися, вивчати і засвоювати їхню культуру, мову, історію тощо,– як це завжди робив і робитиме всякий добрий гість і захожий чи навіть покликаний на допомогу друг,– це міщанство не тільки не вивчає і не засвоює їх, а навіть не цікавиться ними і не проминає жодної нагоди, щоб зневажити, поглузувати, познущатися з них. «Знают вот украинский борщ, знают вот украинское сало»,– писав про них В. Маяковський сорок років тому. Але й тепер вони знають не більше.

---

[57] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 40, с. 43; т. 32, с. 334.

[58] «X съезд РКП(б)...», с. 209.

Ставлення цього міщанства до українського народу скристалізоване й скристалізовується далі в такі сумнозвісні «фольклорні перли», як-от «Хохландія», «Гапкенштрассе», «залізяку на пузяку геп» і т. п.

Не краще ставиться воно й до інших народів Союзу. «Эти грузины – такие лентяи, такие хамы... и ужасные националисты»; «эти азербайджанцы такие грязные, такие хамы, такие националисты» і т. д., і т. п., одне слово, весь світ – хами і націоналісти, і лише вони, російські міщани,– світозари культури і добрі демони інтернаціоналізму.

Цей прошарок російського міщанства в національних республіках – колосальний і постійно діючий, політично реакційний, культурно і морально знижуючий фактор; він вносить посильну (і чималу) отруту в справу дружби народів СРСР.

Проте, хоч як це дивно, він напівофіційно вважається справжнім носієм правильних ідей, надійною опорою влади і противагою «местным». «Местные» – це щось таке, над чим міщанинові ще треба потрудитись...

Така характеристика давалася цьому міщанству в партійних постановах двадцятих років, таким воно залишається й тепер. Різниця – дуже суттєва – в тому, що тоді з ним велася нещадна і різнобічна боротьба, тепер же ніякої боротьби й навіть виховної роботи в цьому напрямі не ведеться, навіть говорити про це міщанство не рекомендується, а тому його постійна інтоксикація стала ще небезпечнішою.

2. Російський шовінізм як змішування Союзу республік з «единой, неделимой»

На X з'їзді РКП(б) відомий діяч партії Затонський казав:

«Создался своего рода русский красный патриотизм. И сейчас мы можем наблюдать, как наши товарищи с гордостью, и небезосновательно, считают себя русскими, а иногда даже смотрят на себя прежде всего как на русских,– они дорожат не столько Советской властью и советской федерацией, сколько у них есть тенденция к «единой, неделимой». Необходимость действительного централизма у некоторых товарищей перепутывается с привычным представлением о "единой, неделимой". Происходит колоссальная путаница понятий.

Само собою разумеется, что при Советской власти централизм необходим, это естественно… Но надо строго разделить то, что действительно вызывается необходимостью, что вызывается сущностью Советской власти, необходимостью революционной борьбы, и то, что является пережитком старой национальной идеологии со стороны российских товарищей. Надо отделять действительно необходимую централизацию от того примитивного русотяпства,– термин не мой, а Ленина, примененный им, к сожалению, уже поздно, только в конце 1919 года, и то на партийной конференции. Но сейчас он получил больше прав гражданства и стал гулять по всему миру. Это русотяпство имеется везде и всюду, имеется прежде всего в толще нашей партийной массы, оно имеется не только у тех колонизаторов, которым пришлось применяться к коммунизму на далеких окраинах, вроде Туркестана, это русотяпство наблюдается и здесь, в Москве, и в наших центральных учреждениях. Сплошь и рядом вы встретите наряду с революционностью в одних направлениях некоторую инертность, некоторую косность в этом смысле и некоторое смешение понятий советского единства с тяготением к "единой и неделимой"» [59].

І далі:

«Не надо придерживаться той примитивной русской линии, которой придерживается значительная часть наших товарищей во вред советской власти и во вред советской федерации» [60].

Про це трохи пізніше говорив Сталін у доповіді на XII з'їзді РКП(б):

«Родилась идея сменовеховства, бродят желания устроить в мирном порядке то, чего не удалось устроить Деникину, т. е. создать так называемую единую и неделимую» [61].

«Вовсе не случайность, товарищи, что сменовеховцы приобрели массу сторонников среди советских чиновников. Это вовсе не случайность. Не случайность и то, что господа сменовеховцы похваливают коммунистов-большевиков, как бы говоря: вы о большевизме сколько угодно говорите, о ваших интернационалистских тенденциях сколько угодно болтайте, а мы-то знаем, что то, что не удалось устроить Деникину, вы это устроите, что идею великой России вы, большевики, восстановили или вы ее, во всяком случае, восстановите. Все это не случайность. Не случайность и то, что даже в некоторые наши партийные учреждения

---

[59] «Х съезд РКП(б)...», с. 203–204.

[60] Там само, с. 206.

[61] «XII съезд РКП(б)...», с. 441.

проникла эта идея... У нас растет не по дням, а по часам великодержавный шовинизм, самый заскорузлый национализм, старающийся стереть все нерусское, собрать все нити управления вокруг русского начала и придавить нерусское» [62].

Так говорив Й. В. Сталін 1923 року, за життя і під «испытующим оком» В. І. Леніна. Але згодом, зробившися з діяча партії володарем її, він і сам своєрідно «змінив віхи» і немало потрудився в ім'я «собирания всех нитей управления вокруг русского начала». Концентрованим виразом цього нового «сменовеховства» були ідеї, висловлені Сталіним у відомому тості «За великий русский народ» (де інші народи Союзу виступали як явно другорядні і де перемога над фашизмом ставилася в залежність не так від соціалістичного ладу, як від вродженої російської «терплячості» і такої самої здатності все об'єднувати «вокруг русского начала»).

Всім і досі пам'ятна та сумнозвісна оргія «русского приоритета», яка почалася слідом за цим і тривала кілька років. Сьогодні багато з її елементів здаються трагікомічними і неймовірними, але ж вона була і поклала невитравну печать на все наше суспільство й духовне життя. Видимі й невидимі її наслідки діють і сьогодні.

Вільне чи мимовільне «змішування» Союзу РСР з «единой и неделимой», оте «некоторое смешение советского единства с тяготением к "единой, неделимой"», про яке саркастично говорив Затонський 1921 року,– сьогодні багатьом увійшло в плоть і кров і виявляється багатоманітно.

Не так давно наша преса з неабияким смаком і задоволенням популяризувала листи В. Шульгіна до російської білогвардійської еміграції, в яких він закликав її примиритися з радянською владою, бо вона не тільки не знищила Росії, а, навпаки, врятувала і примножила її. Яку Росію мав на увазі Шульгін – ясно. Вже ж не ту, що Ленін, а ту, про яку він, Шульгін, мріяв у 1922 році: «Интернационал минет, а границы останутся».

Гіркий парадокс історії: ці останні слова говорилися саме тоді, як Ленін проголошував бій «не на життя, а на смерть» російському великодержавництву, як Сталін ополчився проти «зміновіхівців». І ось сьогодні, через сорок років, щось не чути голосів проти великодержавництва, змовкла і хула «единой, неделимой»,– зате чути елегійний голос В. Шульгіна, який, мандруючи по рідній його серцю Малоросії, задоволений з того, що вона лишилася Малоросією, попри свій новий індустріальний пейзаж,– і мило філософствує на вічну тему про те, що Україна – це одна з областей, «окраїн» Росії...

---

[62] «XII съезд РКП(б)...», с. 444.

Можна було б не згадувати лихим словом цю стару людину, що прожила нелегке життя і приїхала додому доживати свого віку, якби ж не склалося – історично – так, що її ім'я до революції, і не без підстав, стало символом антисемітизму і україножерства, і якби її голос сьогодні був тільки фактом її особистої біографії, а не свідченням чогось більшого: певної переоцінки цінностей.

Ця переоцінка зайшла досить далеко і ведеться досить широким фронтом. Протягом останніх десяти-двадцяти років здійснено, наприклад, капітальний перегляд історії Росії та суміжних народів під кутом зору виправдання російського імперіалізму.

Те, що марксизм-ленінізм розцінював як колоніальний розбій та загарбницькі походи (і що справді таким було),– тепер прославляється як «доблесть русского оружия». Те, що марксизм-ленінізм розцінював як ненажерливість, віроломство і безсоромне крутійство російського царату (і що справді таким було) – тепер популяризується як «блестящие успехи русской дипломатии», як її «великие традиции» і т. д. Тільки з огляду на економію місця та на загальновідомість цих речей я не наводжу тут десятки й сотні таких прикладів.

«Реабілітація» колоніального спадку Російської імперії як «предка» СРСР дедалі ширше входить у сучасну російську літературу, критику, публіцистику (недавній, але не єдиний зразок – поема В. Фірсова «Россия от росы до звезд»,– уривки з неї друкувалися в «Правді»,– в якій шлях до комунізму лежить «через Полтаву» та інші подвиги російських самодержців) [63].

Читаючи окремі книги, статті, виступи, тільки руками розводиш: коли це писано? На п'ятому десятилітті Союзу Радянських Республік чи в XIX столітті, в розпалі чергової кампанії на Босфор чи ще кудись? Чому автори оперують поняттями, далекими від комунізму і як дві краплі води схожими на поняття і фразеологію «верных слуг отечества» XIX століття?

Дозволю собі зацитувати уривочок зі статті адмірала флоту Радянського Союзу І. С. Ісакова «Поворот на 16 румбов», якою «Неделя» цього року відкрила «Морской клуб».

Автор пропонує «*вспомнить, как старались и стараются по сей день... наши недруги отрезать Россию от моря, подобно щедринскому герою, пытавшемуся "закрыть Америку". С тем же успехом на протяжении столетий делались попытки закрыть для русского народа все выходы к океану.*

---

[63] «Правда», 1964, 9 серпня.

В далеком прошлом это пытались сделать силой. Вспомним Астраханское царство, преграждавшее выход в Каспий. Вспомним двойной замок: в Азове и в Еникале, закрывавший выход в Черное море из дельты Дона. Также на два оборота был перекрыт выход из Днепра – в Карачарове и Очакове. На Балтике роль церберов исполняли Ливонский орден, Ганзейский Союз, а позже – Швеция. Крепость "Орешек" (! – І. Дз.), или "Шлиссельбург" (запирающий город), по сей день осталась в устье Невы напоминанием о том, как боялись выхода русских с Ильмень-озера» [64].

Здається – звичайні речі. Але це страшно, що вони здаються нам звичайними. Це означає, що ми до них призвичаїлися. А вдумайтеся в них. Де тут класовий комуністичний підхід? Автор цілковито ототожнює теперішній СРСР з Російською імперією – цим «володарем величезної кількості вкраденої власності» (Ф. Енгельс). Він цілковито схвалює й патетично апологетизує це «грабування чужої власності». Він повторює те, що писала пропаганда царських часів і тодішні фальсифіковані підручники історії, які на весь навколишній світ дивилися з однієї точки зору: «заважає» він чи «не заважає» Росії, задовольняє апетити царизму чи ні. І горе було тому народові, який опинився «на пути к морю». А потім рушали і «за море» з патріотичними пісеньками:

Как за морем, как за синим
Во степи растет бурьян:
Как за морем, как за синим
Расплодился басурман.

Так виховувалось у російських рабів ставлення до інших народів.

«Как хорошо, что, не дослушав англичан, русский мужик из внутренних губерний слез с печки и пошел завоевывать океаны»,– красиво вигукує адмірал Ісаков.

Даруйте, адмірале, але про «русского мужика из внутренних губерний» ми знаємо з більш авторитетних джерел: Тургенєв, Григорович, Некрасов, Герцен, Чернишевський, Решетников, Слєпцов, Успенський, Бунін... Щось вони мовчать про те, як цей мужик злазив з печі й нічтоже сумняшеся підкоряв землі-океяни і звільняв народи. А говорять вони про те, як мужика гнали голод і злидні, панщина й рекрутчина, як з мужика дерли лико і, щоб зробити його ще більшим рабом і ще надовше, а заодно й придбати нових рабів,– посилали його на сусідні землі й за моря-океяни... і мріяли вони, оті великі росіяни – Герцен, Чернишевський, цілі покоління революціонерів шістдесятих–вісімдесятих років аж до більшовиків, до Леніна – про те, щоб російський мужик, злізши з печі, йшов не за океан і взагалі не туди, куди посилав його царизм, а залишався вдома і вдома давав лад... І це, зважте, центральне питання: царизм привчав шукати ворогів назовні, «по пути к морю», а революціонери роз'яснювали, що ворог не там, не в Шліссельбурзі («Орешек», як зворушливо увічнює адмірал відомий царський жарт) і не в Астрахані, не на Балтиці і не в Ганзі, а передусім у себе вдома, куди й треба спрямувати свою енергію.

---

[64] «Неделя», 1965, ч. 4, с. 11.

Адмірал і вчений І. С. Ісаков не може цього не знати... Чому ж він повторює сакраментальні кліше офіціозу минулого століття про «русского мужика из внутренних губерний» та його містичний потяг за океани? Чому він плутає з цим мужиком «днепровских казаков»? Чому він забуває елементарну географію й історію, забуває, що всі названі ним землі й народи Росії не належали, а були загарбані російськими царями (а не «мужиком из внутренних губерний») «по пути к морю»? Отже, вся «вина» цих земель і народів перед царатом – це вина ягняти перед вовком: «Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать». Чому він імперіалістичну колізію царської Росії, колізію імперіаліста серед імперіалістів, ототожнює з революційною колізією 1917 року? «Эта “традиция” (“душить морские предприятия русских”.– *І. Дз.*) была продолжена и в гражданскую войну»,– яке вбоге, «шульгінське» тлумачення грандіозної драми всесвітньої історії!

Ось до яких перлів приводить забуття класового, марксистського погляду в ім'я «єдінонеделімчеських» амбіцій, ось як акомодується мислення в атмосфері «єдінонеделімчеського» патріотизму!

А подібних зразків уже не «некоторого», а «изрядного» «смешения понятия советского единства с тяготением к «единой, неделимой» можна навести ой як багато!

Гострота розуміння імперіалістичної, колоніалістської суті царської Росії втрачена, і минуле починають конструювати за сьогоднішнім зразком і сьогоднішньою потребою.

Нещодавно один з найвищих наших керівників (з пошани до його років і заслуг не стану тут називати імені), виступаючи з офіційною доповіддю в Таллінні на святкуванні двадцятип'ятиріччя Естонської РСР, говорив між іншим таке (цитую за газетою «Правда»):

«Следует отметить, что и при царе общий культурный уровень эстонского народа был относительно высок, а г. Тарту был древ-

ним и крупным очагом высшего образования не только для эстонской молодежи, но и для других народов России».

Яка зворушлива ідилія, яка «дружба народів» і взаємодопомога, просто «обмін кадрами»! Що естонський народ був і є народом високої культури і що Тарту був традиційним центром освіти – це факт. Але ж факт і те, що «при царе» все робилося для того, щоб той естонський народ позбавити його культури, і зокрема Тартуський (Дерптський) університет зробити знаряддям колоніального гніту й русифікації («Не желаем, чтобы он был духовным рассадником нерасположения... к господствующему народу») [65].

Характерно, що Дерптський університет царизм украв у естонського народу і позбавив цей університет національного характеру саме під тим приводом, що він потрібен «всем народам России». І недарма ж, мабуть, колись марксисти запевняли, буцімто Росія була не дружньою сім'єю, а тюрмою народів, і нацьковувала їх один на одного, і закривала «інородцям» доступ до культури й освіти (якщо якийсь із цих народів і зберіг «відносно високу» культуру, так це тому, що не встиг її втратити цілком «под сенью двуглавого орла»), і що весь офіційний єлей на теми «общего отечества» – суцільне фарисейство.

Колись Ф. Енгельс (певно, марксист) писав:

«Всяке загарбання території, всяке насильство, всяке пригноблення царизм здійснював не інакше, як під приводом просвіщення, лібералізму, визволення народів» [66].

А тепер виявляється, що було все-таки так, як було: «просвіта», і «лібералізм», і «визволення народів». А особливо ж було «добровільне возз'єднання», «об'єднання» і «приєднання», суто добровільне (примусу російські царі, як відомо, встидалися – чим і відрізнялися від усіх інших владик у світовій історії – і насильства – не марксисти ж! – не визнавали) – і раз, і два, і сто! І для такої радикальної пертурбації філософії історії не треба ні теорій нових створювати, ні концепцій якихось будувати, ні заперечувати столітні здобутки науки, ні відкидати вікопомні факти – не треба цих клопотів, досить тільки замість слова «царизм» поставити слово «Росія» (а ще краще: «російський народ») – і потім говорити все навпаки. Так, ніби всі ці «покоренья Крыма», «усмиренья Кавказа» («а равно и прочих мятежных племен»), «освобожденья Варшавы» і тому подібні геройствування «от финских хладных скал до пламенной Колхиды» – все це ініціатива «русского народа», «русского мужика из внутренних губерний», а всі оті генерали Єрмолови, Паскевичі й Муравйови-«вешатели» вкупі з самими Грозними, Великими, Палкіними і Освободителями – це його, «русского мужика», уповноважені.

---

[65] Див. у ст. *Бодянский О.* Замечания на проект общего Устава Императорских Российских Университетов.– Кн.: Московский университет. Императорское общество истории и древностей российских. «Чтения», Москва, 1862, т. 2 (апрель – июнь 1862), р. 5, с. 218.

[66] *К. Маркс* і *Ф. Енгельс.* Твори, т. 22, с. 23.

Ще не так давно в історичних, літературознавчих, фольклористичних та інших працях об'єктивно і правдиво висвітлювалася історія взаємин Росії з навколишніми народами, історія російської колонізації. Зовсім звично, як загальновідомі речі, писалося про всі «прелести» колонізації, про знищення цілих народів «по пути к» черговому морю чи океану. Не дивно було читати й писати таке, приміром: «*Первым народом, которому суждено было принять удар русских завоевателей, двигавшихся к Сибири, были вогулы... При приближении русских поселений к Уралу вогулы оказали сильное сопротивление новым пришельцам и даже потом, в конце XVI века, оцепленные со всех сторон сетью крепостей-острогов, продолжали бороться с русскими...*

Главная масса вогулов... превратилась после завоевания русскими в полубродячих звероловов, рыбаков и оленеводов... Ранее бодрый, воинственный, знавший рудное, кузнечное дело, хлебопашество, ведущий торговлю и войны вогульский народ, угнетаемый русскими завоевателями, опустился, утратил прежние знания и, теснимый со всех сторон, ушел в труднопроходимые дебри... Завоевание русскими сосредоточило мысли и желания вогульского народа на борьбе за свое национальное освобождение. Но проходят годы, власть завоевателей усиливается, надежд на освобождение становится все меньше и меньше, и из глубин народа вырастает новый образ – богатыря-простолюдина, образ героя, который должен, совершив подвиги, избавить вогулов от русского владычества... Герои такого типа знакомы нам по эпосу и других угнетенных сибирских народностей... Яный Келб (герой епосу – *І. Дз.*) *перечисляет те насилия и жестокости, которые творили русские после победы:*

Отобрали нашу землю,
Наши реки и угодья,
Обложили наши дымы
Непомерной тяжкой данью,
Взяли жен, а мы рабами
Стали им служить покорно.

С приходом русских

Прилетела смерть немая,

Посылая нам болезни,
На оленей мор звериный...

Эти слова Яный Келба – слова всех сибирских народностей...

«С каждым днем их (русских) было больше.
Наш народ же уменьшался»,–

замечает Яный Келб.

Горестное настроение вогульского народа перед лицом грозящей ему гибели выливается в плач; плачут не только люди, но и рыбы, птицы, звери, лес и вся природа... Произошло одно из тех восстаний угнетенных северных народностей, которыми пестрит вся история Сибири с начала XVII по XIX век» [67].

Подібна історична правда була звичайна і самозрозуміла, широко представлена в працях істориків, соціологів, публіцистів, демографів, літераторів, взагалі в суспільних науках двадцятих і тридцятих років, як, до речі, в прогресивній думці дореволюційних часів, як, особливо з боку фактографічного, і в більшості дореволюційних наукових публікацій.

Тепер же подібного ми не зустрінемо. Тепер скрізь і всюди, ризикуючи збитися на тон і фразеологію офіціозу дореволюційного часу, на тон і фразеологію катковської пропаганди (і справді на них збиваючись), розписують і підкреслюють «благодеяния», що їх принесла Росія загарбаним народам (певно, мають на увазі тих, що вціліли під отечеською рукою самодержців; з тими ж, яких «стерли с лица земли», і досі неясно, як бути; найзручніше, здається, з тими, чиї імена не збереглися: не було їх, та й годі). Серед тих благодіяній – і врятування національного існування від хижих сусідів, і мир, і спокій, і дружба, і розвиток промислу й торгівлі, і культура і т. д., і т. п. Хрущов, виступаючи в столицях середньоазіатських республік, особливо любив наголошувати на двох моментах: Росія принесла цим народам мир, спокій – поклала край внутрішнім чварам (тверда влада) і «феодальной раздробленности» – та вищу культуру (це – і народам з тисячолітньою, ще до існування Росії, культурою)... Читаючи ці щедрі «откровения» Хрущова, весь час уловлюєш щось знайоме... Аж нарешті пригадуєш: ага, це ж те саме «замирение» чи «освобождение» народів «от их внутренней лжи» і «шатости», про яке так багато говорили сто п'ятдесят, двісті й триста років тому малосимпатичні особи, починаючи від самої Катерини II і до Побєдоносцева. А щодо культури, так про це ж можна знайти в історії від часів конкістадора Пісарро і до наших днів (хоча в наш час говорити про це відкрито соромляться навіть колонізатори Африки). Ось до чого приводить голий політичний практицизм, ігнорування духу марксизму і лише формальне використання його фразеології.

---

[67] *Плотников М. А.* Янгал-Маа, вогульская поэма. Москва–Ленинград, 1933, с. 9–11, 39–40.

Правда, при цьому робиться маленька поправка: говориться, що ці блага приніс народам не царат, а то й не взагалі Росія, а великий російський народ. Але ж, пробачте, політику взагалі, і колоніальну політику зокрема, робив усе-таки російський царат, а не російський народ, отож ця «поправка» такого самого ґатунку, як коли б ми стали виправдовувати загарбання Індії на тій підставі, що англійський народ – великий народ і ображати його нагадуванням про колонії не годиться.

І що це за такий особливий народ – єдиний у всьому світі, який ощасливлював усі інші, сам будучи одним з найнещасніших, і який дарував іншим те, чого сам не мав? Як він міг, наприклад, нести культуру, коли відомо, що для 95 % російського населення ця культура була неприступна і що, за словами В. І. Леніна, в царській імперії «розвиток капіталізму і загальний рівень культури нерідко вищі в “інородницьких” окраїнах, ніж у центрі держави» [68].

Очевидно, всі ці питання набагато складніші й суперечливіші, і зводити їх до уявно-патріотичних версій та пропагандистських загальників на те, як великий російський народ подав братню руку великодушної допомоги такому-то сусідньому народові, і такому-то, і такому-то до нескінченності – справа фальшива, протиісторична й антимарксистська. Тут конкретно-історичний і класовий марксистський підхід замінюється примітивно-пропагандистським, націоналістичним, великодержавницьким.

А тим часом саме такий, далекий від марксизму погляд популяризується скрізь і всюди, на ньому, зокрема, виховуються покоління молоді в школах.

Треба собі уявити, яку основу моралі й громадянських чеснот дає нашій молоді та пропаганда, проти якої всіма силами боролися справжні сини Росії, від революційних демократів шістдесятих років до Леніна.

А «всенародні святкування» 300-ліття, 400-ліття, 200-ліття, 150-ліття і т. д. «добровільних возз'єднань», приєднань, «входжень» і подібних територіальних «приращений», як чесніше казали в старовину! Недавно святкували навіть 450-ліття, здається, «добровільного приєднання» Казані, тої самої, яку вирізав до ноги Іван Грозний... Що на черзі: святкування річниць добровільного возз'єднання Криму і добровільного переселення кримських та-

---

[68] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 25, с. 258.

тарів з південного узбережжя до Сибіру? Адже смак до всенародних бал-маскарадів, здається, не втрачено...

При цьому не рахуються ні з загальновідомими історичними фактами, ні зі свідченнями російської та інших національних літератур, ні з голосами прогресивних суспільних діячів, ні з традиціями революційної думки, ні з принциповими документами марксизму-ленінізму,– які всі зокрема і в своїй сукупності свідчать про те, що:

По-перше: ні одне з цих «возз'єднань» та «приєднань» не було «добровільним» ні суттю, ні навіть формою. Навіть Україна не «возз'єднувалась», а вступила в договірний союз, який потім був віроломно зламаний царатом. Порівняйте, наприклад, слова Герцена: *«Хмельницкий не из любви к Москве, а из нелюбви к Польше отдался царю... Москва, или, лучше, Петербург обманули Украину и заставили ее ненавидеть москалей»* [69].

Або ще у Герцена:

«Добровольно присоединившись к Великороссии, Малороссия выговорила себе значительные права. Царь Алексей поклялся их соблюдать. Петр I, под предлогом измены Мазепы, оставил одну лишь тень от этих привилегий, Елисавета и Екатерина ввели там крепостное право. Несчастная страна протестовала, но могла ли она устоять перед этой роковой лавиной, катившейся с севера до Черного моря и покрывавшей все, что носило русское имя, одинаковым ледяным саваном рабства?» [70].

Ряд інших народів і земель були здобуті шляхом підбоїв, про що фактів та документів більш ніж досить, хоча б у багатьох томах «Истории России» Соловйова. Про «добровільне» приєднання Грузії сучасник свідчить ось як:

«Первоначальным поводом занять Грузию было представление графа Пушкина, который, побуждаясь славолюбием, а может быть, и усердием к отечеству, совершением сего предприятия думал видеть средства увенчать счастливым успехом намерения, как лично относящиеся, так и вообще полезные для службы» [71].

В цьому ж документі наводяться мотиви підкорення інших кавказьких земель: «Присоединится земля, изобильная металлами, жатвами и скотоводством...» Як бачимо, це питання висвітлювалося просто і ясно. Нарешті, народи Півночі, Сибіру і Середньої

---

[69] *Герцен А. И.* Россия и Польша. Письмо второе.– «Колокол», Лондон, 1859, ч. 34, с. 274.

[70] *Герцен А. И.* Соч. в 9-ти т., т. 3, с. 474–475.

[71] Рассуждение о пользах и невыгодах приобретения Грузии, Имеретии и Одиши со всеми прилежащими народами.– Кн.: «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских», т. 2 (апрель – июнь 1862), р. 5, с. 87.

Азії царат завойовував і по можливості знищував на тій підставі, що вони були «дикие» и «разбойные».

По-друге: жоден із цих завойованих народів завдяки завоюванню не поліпшив і не міг поліпшити свого економічного становища, а, навпаки, занепадав або й навіть вироджувався, вимирав. Скільки народів і племен вимерло в Сибіру, від скількох навіть імені не залишилося! Відомо, яке зубожіння приніс царат в Азію; відомо, що в Україні він запровадив кріпацтво, приніс спустошення, забрав інтелігенцію і погасив усі вогнища культурного життя. Про Україну тодішній вчений і громадський діяч В. Н. Каразін казав: «*Мне больно видеть ее, богатую и дарами природы, и талантами ее обитателей, в поругании и презрении*». А про долю Криму він писав: «*Мы превратили Крым в пустыню из прекрасной и многолюдной страны, какой он был у турок!*» [72]

В книзі Є. Марковича «Очерки Крыма» (Санкт-Петербург, 1902) знайдемо фактичні дані про те, що коли за татар у Криму навчання дітей було обов'язкове, то після підкорення Росією запанувала суцільна неписьменність. Аналогічні документальні дані є і про Україну, де за часів Хмельницького і перших десятиліть Гетьманщини школи були майже в кожному селі, але на початку XIX ст., тобто за якихось сто років, їх, за даними офіційних переписів, стало вдесятеро менше. Ось чому академік Багалій висловив свого часу в Державній думі загальновідому річ, коли казав:

«Для всех более или менее бесспорен тот факт, что малороссийское население в XIX в. является отсталым в культурном отношении по сравнению с великорусским и инородческим, и одной из главных причин этой отсталости являются именно вышеуказанные затруднения (навчання нерідною мовою.– *І. Дз.*)... *между тем как в XVII в. малороссы славились своею образованностью и, как известно, переносили ее даже в Московскую Русь»* [73].

Подібне говорив і Г. І. Петровський на засіданні IV Державної думи 2 червня 1913 року (його промову написав Ленін):

«Я мушу вам сказати, що розвідка 1652 року архідиякона Павла Алеппського про письменність на Україні говорить, що майже всі домашні, і не тільки чоловічий персонал, але й жінки і дочки, вміють читати. Переписи 1740 року і 1748 року говорять, що в семи полках Гетьманщини – Полтавської і Чернігівської губерній на 1904 села припадало 866 шкіл з викладанням українською

---

[72] *Каразин В. Н.* Письмо к князю Адаму Чарторыйскому.– «Русская старина», Санкт-Петербург, т. 3, 1871, с. 704, 707–708.

[73] «Украинская жизнь», 1912, ч. 5, с. 38.

мовою. Одна школа припадала на 746 душ. В 1804 р. видано було указ про заборону вчитися українською мовою. Результати національного гніту позначаються далі. Перепис 1897 р. показав, що найбільш малописьменний народ у Росії – українці. Вони на найнижчому ступені. Це було в 1897 р. і тоді виходило на 100 душ населення 13 письменних» [74].

По-третє, не можна визнати прогресивним явище, яке характеризується насильством, колоніалізмом, занепадом суспільності й культури підкорених націй аж до їх фізичного знищення чи біологічного виморювання (класичний геноцид), яке посилює національну ворожнечу (а не дружбу, як безсоромно запевняють нас тепер, усупереч Леніну: «Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу»), яке посилює реакцію і знекровлює революційні сили серед самої пануючої нації. *«Довга історія, вікова історія придушення рухів пригноблених націй, систематична пропаганда такого придушення з боку “вищих” класів створили величезні перешкоди справі свободи самого великоруського народу в його передсудах і т. д.»* [75]. Тим більше марксизм-ленінізм не може все це визнати і не визнавав прогресивним.

Поміркуймо логічно. Царська Росія була деспотичною імперією чи ні? Якщо була, то як може марксист-ленінець допустити саму можливість справді (а не лише за формою) добровільного приєднання чи возз’єднання в тому процесі, який увійшов в історію як класичний приклад колоніального наступу? Хай хто може – пояснить: як процес колонізації, імперіалістичного грабунку міг складатися з довжелезного ланцюга «добровільних» возз’єднань і приєднань? Або ж навпаки: як ряд цих возз’єднань і приєднань у сумі дав імперіалізм? Що це – діалектика? Ні, софізм і абсурд.

Але припустім, що царська Росія не була деспотією й імперією і що російський колоніалізм придумали націоналісти-русофоби. Тобто: що така химера, як добровільне приєднання і возз’єднання справді мала місце щодо Росії, щоб особливим чином вирізнити її серед інших країн світу, яким подібна манна небесна не випадала і не випаде за всю всесвітню історію.

Тоді поставимо інше питання: чи марксизм схвалює втрату національного суверенітету, відречення від нього в умовах капіталізму, а тим більше феодалізму? З глибоким і щирим співчуттям до любителів святкувати 300-ліття і 450-ліття мусимо признатись – ні, не схвалює. А зовсім навпаки. Марксизм, даруйте, «не рекомендує» цього ні тим, хто «приєднується» («До того часу, поки відсутня національна незалежність,– пише Енгельс,–...народ історично не в змозі навіть обговорювати скільки-небудь серйозно які б то не було внутрішні питання») [76], ні тим, хто «приєднує» («Не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи. Сила, яка потрібна йому для придушення іншого народу, кінець кінцем завжди обертається проти нього») [77].

---

[74] *Ленін В. І.* Статті і промови про Україну. К., 1936, с. 307.

[75] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 25, с. 263.

Або ось ще погляд Енгельса:

«На прикладі ірландської історії можна бачити, яке нещастя для народу, коли він поневолив інший народ. Усі англійські підлоти мають своє походження в ірландському Пейл (назва англійської колонії в Ірландії.– *І. Дз.*)» [78].

(Взагалі цікаво проаналізувати багатющі думки Маркса й Енгельса про колізію Англії та Ірландії: вони в багатьох випадках можуть стосуватися історії російсько-українських відносин...)

Більше того, Маркс і Енгельс прямо радять «роз'єднуватись» (так, так):

«Прямий абсолютний інтерес англійського робітничого класу вимагає розриву його теперішнього зв'язку з Ірландією» [79].

Цитуючи цього листа, Ленін додає:

«І Маркс... проповідує відокремлення Ірландії від Англії... Економічні зв'язки Ірландії з Англією в 60-х рр. минулого століття були, звичайно, ще тісніші, ніж зв'язки Росії з Польщею, Україною і т. п. «Непрактичність» і «нездійснимість» відокремлення Ірландії (хоча б через географічні умови і через неосяжну колоніальну могутність Англії) впадали в очі...

...Політика Маркса і Енгельса в ірландському питанні дала видатний, що донині зберіг величезне практичне значення, зразок того, як повинен ставитися пролетаріат гноблячих націй до національних рухів; – дала пересторогу проти тієї "холопської квапливості", з якою міщани всіх країн, кольорів і мов поспішають визнати "утопічною" зміну кордонів держав, створених насильствами і привілеями поміщиків і буржуазії однієї нації» [80].

Але, може, все-таки все це не стосується Росії, оскільки, як запевняли російський народ ще з давніх-давен, «что немцу смерть, то русскому здорово»? Гай-гай, і про Росію є, спеціально про ті добровільні возз'єднання.

---

[76] *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*. Твори, т. 27, с. 185.

[77] Там само. Твори, т. 18, с. 488.

[78] Лист Ф. Енгельса до К. Маркса від 24 жовтня 1869 року.– *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*. Твори, т. 32, с. 290.

[79] Лист К. Маркса до Ф. Енгельса від 10 грудня 1869 року. – *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*. Твори, т. 32, с. 321.

[80] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 25, с. 291–292.

У статті «Про національну гордість великоросів» Ленін пише: «*...Економічне процвітання і швидкий розвиток Великоросії вимагає визволення країни від насильства великоросів над іншими народами*». Це майже дослівно те, що свого часу невтомно писав Герцен: «*России скорее надобно распустить части, чем притягивать их к средоточию, что мы и высказали, говоря об Украине*» [81]. «*...Нам было бы очень жаль, если бы Малороссия, например, призванная свободно выразить свою мысль, не сумела бы остаться при полной независимости. Память того, что она выстрадала после Богдана Хмельницкого чрез присоединение к Москве, и память того, что заставило Хмельницкого идти в царскую кабалу, могли бы послужить ей великим уроком*» [82].

У цитованому вище виступі Г. І. Петровського в Державній думі (написаному, як ми згадували, Леніним) про це саме говориться:

«*Наші поміщики й офіційні кола стараються прищепити народові думку, що самовизначення націй згубно відіб'ється на державі. Але подивіться на Швецію і Норвегію: ось там культурні держави. Ви знаєте, що добровпорядження, цивілізація і освіта там у сто разів вище стоять, ніж у нас. В 1905 році Норвегія захотіла відділитись від Швеції, і що ж? Мирно і вільно вона відділилась, незважаючи на те, що Швеція має вдвоє більше жителів. Там не стали цькувати Норвегію, не стали підбурювати свій народ проти норвежців або на боротьбу з Норвегією, нав'язувати їй гніт Швеції*» [83].

Готуючи працю «Про право націй на самовизначення», Ленін схвально цитує такі слова Енгельса про Російську імперію:

«*Росія є володар величезної кількості вкраденої власності, тобто "пригнічених націй"*,– пояснює Ленін,– *яку їй доведеться віддати назад в день розрахунку*» [84].

От тобі й «добровільні возз'єднання», от тобі і всенародні свята, от тобі й рятівнича місія Росії щодо навколишніх народів!

А сьогодні історик на догоду найбезглуздішій тенденції ототожнення СРСР зі спадком колишньої Російської імперії та «реабілітації» останньої тлумачить «отечественную историю» не як історію відповідно росіян, українців, грузин, латишів і т. д., а як історію Російської імперії, володаря отої «величезної кількості вкраденої власності», не розрізняючи законних її господарів і, по суті, захищаючи права грабіжника [85].

---

[81] *Герцен А. И.* Россия и Польша.– «Колокол», Лондон, 1860, ч. 65–66, с. 541.

[82] *Герцен А. И.* Русским офицерам в Польше.– «Колокол», Лондон, 1862, ч. 147, с. 1214.

[83] *Ленін В. І.* Статті і промови про Україну, с. 210.

[84] *Ленин В. И.* О праве наций на самоопределение.– У кн.: «О национальном и национально-колониальном вопросе», М., 1954, с. 333, прим.

«Нам очень важно раскрыть... как естественный и справедливый протест их (пригнічених націй.– *І. Дз.*) *против угнетения царизмом направлялся во вреднейшее русло борьбы против присоединения к России, выгодной лишь местным феодалам да порой и зарубежным врагам наших народов»* [86]. Очевидно, слова про «естественность» і «справедливость» протесту проти національного гніту – це лише данина «общественным приличиям», бо тут же єдиний реальний вияв боротьби проти національного гніту – боротьби проти «приєднання» царизмом – кваліфікується як найбільше зло і цілком у дусі офіційної царської пропаганди ставиться у зв'язок із «зарубежными врагами». Як історик А. М. Сахаров не може не знати, що всі російські царі, від Петра І й Катерини II до Миколи II, всякі революційні, а особливо національні рухи в своїй імперії приписували інтригам іноземних держав, а діячів цих рухів, від Радищева до Леніна, від Гордієнка до Драгоманова й Грушевського, від Шаміля до Кенесари й Амангельди Іманова намагалися зобразити в очах російського обивателя як платних агентів іноземних держав. Як історик А. М. Сахаров не може не знати, не має права не знати й того, що найбільшим «зарубежным врагом» для загарбаних народів саме й була Російська імперія, як була вона найбільшим ворогом і для всіх справжніх синів Росії, від Радищева до Чаадаєва, від Герцена до Леніна. Вони не вболівали за її цілість, о ні! – навпаки, а сучасний історик, «марксист» А. М. Сахаров і іже з ним (їм же ім'я легіон) уболівають! Уболівають за цілість і «неприкосновенность» «единой, неделимой» Петра І і Катерини II і всіх Олександрів та Микол!

А деякі історики і теоретики ідуть ще далі. Так, В. В. Тимошенко в статті «Была ли Белоруссия при царизме колонией в экономическом смысле?» [87] приходить до висновку:

«Белоруссия не была колониальным придатком Российской империи».

«Белоруссия не была в экономическом отношении ни колонией, ни полуколонией».

---

[85] *Сахаров А. М.* О значении отечественной истории. «История СССР», 1965, ч. 4, с. 3–12.

[86] Там само, с. 10.

[87] *Тимошенко В. В.* Была ли Белоруссия при царизме колонией в экономическом смысле. «История СССР», 1965, ч. 1, с. 38–50.

Так що залишається тільки дивуватися, чому Янка Купала писав свого знаменитого вірша про білорусів...

В числі аргументів В. В. Тимошенка, наприклад, такий: *«По своему юридическому положению белорусские губернии ничем не отличались от соседних русских».*

Немає доказів того, що *«царское правительство предпринимало меры, специально направленные на торможение хозяйственного развития Северо-Западного края».*

Просто-таки зворушливо, якими безкритичними і наївними готові стати вчені історики, коли цього потребує дух доби: «По своему юридическому положению...»! Ніби В. В. Тимошенко не знає, що юридично й формально в Російській імперії всі були «рівними» (тобто однаковими рабами). Вчений історик вірить тому, що говорилося й писалося на цей предмет офіційною Росією. Але ж тоді йому доведеться повірити й тому, що царська Росія була найпередовішою і найдемократичнішою країною в світі, носієм прогресу й добробуту, світочем цивілізації, як про це твердили і офіційна пропаганда, і вчені «слуги отечества», як у це вірив російський обиватель, як цьому вірила й певна частина зарубіжної громадськості. (Наприклад, французький філософ Гельвецій славив Катерину II як служительку істини і просвітительку людства в той саме час, коли ця правдолюбка засилала на сибірську каторгу російського філософа Радищева і єхидно коментувала: «Изо Франции ишшо паричко пришлют»,– тобто ще нашлють французьких агентів на місце ліквідованого.)

Царський уряд,– розчулюється вчений історик,– не вживав заходів для гальмування господарського розвитку Білорусії. Даруйте: а для чого йому треба було гальмувати? Щоб послабити силу своєї імперії? Не такі дурні були російські царі та «слуги отечества». Вони розвивали господарство загарбаних земель, але так, як це їм було потрібно, прив'язуючи їхню економіку до своєї колісниці. А турбота про розвиток господарства була такою великою і невсипущою, що необхідність упорядкування й інтенсифікації його висувалася як головний мотив при ліквідації решток самоврядування України за часів Катерини II. (Відома т. зв. «Записка Теплова о Малороссии» [88].)

Деякі сучасні історики й теоретики не знають чи вдають, що не знають того, що знав ще Макіавеллі, що відомо ще з часів Римської імперії, а саме: характер чужинецького врядування на загарбаних територіях може бути різний, і бувають різні типи колоніалізму. Одне діло, коли загарбана й колонізується економічно відстала країна, інше – коли розвинена. Одна справа, коли пригнічується нація з уже розвиненим політичним самоусвідомленням і традиціями державності, друга – коли підкорена людність ще не встигла з етнографічної маси сформуватися в націю. Одна справа, коли колонізуються заокеанські землі, друга – коли суміжні, одна – коли жертвою є далека раса, друга – коли споріднена.

---

[88] *Теплов Г. Н.* О непорядках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии.– Кн.: П. Кулиш. «Записки о Южной Руси». Санкт-Петербург, 1857, т. 2. с. 175–196.

«Колонізація країни не обов'язково здійснюється шляхом простого процесу прямого і жорстокого завоювання й анексії. Якщо йдеться про велику розвинену країну, що має глибоко закорінені і традиційні політичні інститути, процес проникнення і підкорення, в кінцевому рахунку, часто буває складнішим і ступеневим» [89].

Російський колоніалізм розвинувся за своєрідних обставин і має свої «нестандартні» прикмети, свою «специфіку».

Порівняно до «класичного» колоніалізму великих європейських держав, колоніалізм російського царизму мав ряд особливостей. Так, наприклад, оскільки його експансія була спрямована не на заморські території, а на суміжні землі, то справа не обмежувалася насадженням колоніальної адміністрації та економічним визиском, а переходила до повної асиміляції, до соціального перетворення завойованих країн імперією. При цьому ставка робилася на «мирні» засоби, а збройна сила вживалася тільки «по необходимости» – супроти немирних тубільців. Цікаво, що царизм, вірний своїй високій християнській місії та братолюбію, ніколи не третирував сусідні народи, що їх підкоряв чи збирався підкоряти, як неповноцінні, нижчу расу і т. д. Навпаки, він спочатку великодушно визнавав їх рівноправними громадянами імперії і дарував їм усі «права», а вже потім ішов на них війною, щоб будь-якими засобами прилучити до цієї рівноправності та цих прав. Наслідком цієї неповторної логіки було, зокрема, те, що всякий опір сусідів загарбникам наперед оголошувався «изменой отечеству».

Вся історія російських царів сповнена скаргами на «измену» й карами за «измену», пошуками «измены»... В чому ж секрет цього феномену, цього ніде більше в світовій історії не баченого явища? Певно, в самому дивовижному змісті цього поняття, як його розумів російський царат сукупно зі своїми стратегами і моралістами.

А втім, про «измену» вони говорили задля «острастки», а самі добре знали, чиє сало з'їли...

Один із високих сановників писав щодо цього:

---

[89] *Датт Р. П.* Кризис Британии и Британской империи. Москва, 1954, с. 471.

«Когда государство заключает в пределах своих завоеванные области, населенные племенем разнородным, еще не слившимся нравственно с завоевателями, такое слияние может и должно со временем совершиться законодательными и правительственными мерами при мудром начертании законоположений и неукоснительном их исполнении, но покамест элементы, открыто или тайно враждебные нравственному соединению всех частей политического тела, к коему они принадлежат, не проникнутся вполне чувством привязанности к общему нераздельному отечеству. Правительство необходимо должно основывать владычество свое в полупокоренных областях на надежном устройстве военных учреждений».

А для швидкого «нравственного соединения» в «общем нераздельном отечестве» була розроблена хитра, складна і гнучка стратегія придушення, розтління і денаціоналізації пригнічених народів.

Тут і гіпноз всесвітньої і непереможної місії російського царизму («третий Рим»), опиратися якому безнадійно. Тут і міфи про російський царат як опору і визволителя слов'янства то від турків, то ще від когось, і зв'язане з цим хитре використання політичної і психологічної ситуації. Тут і послідовне викорінювання «старины» та «умоначертаний прежних времен» (формули Катерини II). Тут і стародавня політика «разделяй и властвуй», доповнена суто «отечественными» нюансами:

«Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходить с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться... Необходимо, чтоб во всех порубежных городах были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласные, то дела их все нам будут открыты» [90].

Тут і стратегія «обрусения». «Обрусение», як відомо,– основна формула національної політики російського царизму; згадаймо знамениту інструкцію Катерини II генерал-прокуророві Вяземському, яка вимагала, з одного боку, «водворения в стране русских» [91] у прямому розумінні, так, як рекомендував Макіавеллі

---

[90] *Соловьев С. М.* История России с древних времен. Санкт-Петербург, 1864, кн. 4, с. 32–33.

[91] Очерки Ливонии, кн. «Чтения», т. 2 (апрель–июнь 1865), р. 5, с. 99.

(«Для сохранения приобретений одним из самых действенных и верных средств было бы водворение там на жительство самого завоевателя»)[92], з другого боку – поступового витравлювання національно-культурних особливостей підкореного народу («Народ, доколе сохранит веру, язык, обычаи и законы, не может считаться покоренным»)[93]. А на довершення всього і для маскування цих процесів та ламання внутрішнього опору розвивалися і втовкмачувалися в голови теорії «єдиного отечества», «единокровности» і т. д.

Почуття «единокровности» і «братства» доходило до того, що коли нижегородський архієрей Дмитрій Сєченов за часів імператриці Єлисавети Петрівни наказав розкопати мордовський поганський цвинтар (у своїх спробах перехрестити тубільців), чим викликав повстання мордви, то свої дії він мотивував тим, що мордва – це й не мордва зовсім, а трохи переінакшені росіяни: «старые русские идолопоклонники, по-мордовски говорить не умеют, а говорят ярославским наречием, рознясь от русских нижегородцев»[94].

Ті самі люди й інституції, які нацьковували один на одного народи Російської імперії і всіх гнобили, вміли гарно говорити про «братство»:

«Не нужно возбуждать таких вопросов, которые разъединяют родных братьев, говорить, что украинцы и великороссы не на одном языке говорят»[95],– закликав «ліберал» проф. Капустін у Третій думі 1909 року.

Подібних прикладів тисячі. Вони красномовно свідчать про єзуїтську вправність царизму, який умів найпідліше і найзлочинніше видати за найблагородніше і найсвятіше. Недаром творці російської політики старанно вивчали досвід Римської, Германської, Австро-Угорської імперій спеціально під кутом зору прийомів колонізації.

Від Римської імперії російські царі перейняли основні прикмети своєї політики:

«Какую бы страну римляне не занимали, они делали это по призыву туземцев»,– стверджує Макіавеллі[96].

---

[92] *Макиавелли Н.* Сочинения. Москва–Ленинград, 1934, с. 217.

[93] «О необходимости ввести во всех Губерниях и Областях Империи Русские Органические законы.– Кн.: «Чтения...», т. 3 (июль–сентябрь 1865), р. 5, с. 181.

[94] *Соловьев С. М.*, кн. 5, с. 209.

[95] «Украинская жизнь», 1912, ч. 5, с. 24.

[96] *Макиавелли Н.*, с. 219.

Те саме робили й російські царі. Навіть революції в Польщі, всі три (1799, 1830–1831, 1863–1864 рр.), вони душили на прохання самих поляків, що зафіксоване у відповідних документах. Причому це робилося з визвольною метою: навіть ліберал Аксаков називає «действие» російської армії в Польщі «действием чисто освободительным.., т. е. освободительным от польской же внутренней лжи» [97].

А про Україну й говорити не доводиться. Українське самоуправління Катерина ліквідувала з єдиною метою: звільнити «народ... от мучивших его вдруг многих маленьких тиранов» [98].

Закріпачення й інші ущемлення України провадилися теж з «освободительной» метою: «Для уравнения свободностью малороссийского, равно подданого же ея императорского величества народа» [99].

І що особливо цікаво – навіть русифікацію освіти запроваджували під виглядом прогресу й на прохання самих українців.

Катерина II в справі «единства» великі надії покладала на так звані народні школи, проект яких вона склала зі спеціальною метою – замінити ними традиційні національні школи, які ще існували в ряді земель, в тому числі й в Україні. Народні школи мали бути, звісна річ, уже російськими.

20 жовтня 1782 року особистий секретар О. В. Храповицький записує її слова: «Заведением в России народных школ разнообразные в России обычаи приведутся в согласие, и исправятся нравы» [100]. І там само: «Коль скоро заведутся и утвердятся народные школы, то невежество (маються на увазі ті самі "разнообразные... обычаи" і "развратные мнения" про національну "рознь", тобто відмінність.– *І. Дз.*) истребится само собою: тут насилья не надобно».

Оцей останній мотив особливо зворушливий і характерний для російських царів, які завжди засуджували «насилие» і послідовно дотримувалися дорогого їхнім серцям принципу «добровільності».

І ці самі російські «народные школы» на місце українських Катерина II мала на увазі запроваджувати не інакше, як на прохання батьків, на прохання самих українців. В листі своєму соратникові в Україні, графу Петрові Румянцеву, писала:

---

[97] *Аксаков И.* По поводу указов о народном просвещении в Польше.– Кн.: «Полное собрание сочинений». Москва, 1886, т. 3, с. 382.

[98] *Соловьев С. М.*, кн. 6, с. 37.

[99] Там само, кн. 5, с. 787.

[100] *Храповицкий А. В.* Памятные записки.– Кн.: «Чтения...», т. 2 (апрель–июнь 1862), р. 2, с. 4.

«Желаю, чтобы вы тамошних нескольких называемых панов склонили к подаче челобитной, в которой бы они просили об лучшем у них учреждении школ и семинарий; и если можно, о положении духовенства в штатское состояние от духовных или светских такую же челобитную иметь, то б мы уже знали, как начинать (! – І. Дз.)» [101].

Можна було б ще багато говорити про хитру механіку національного гніту й придушення в царській Росії, сховану за вельми благородними лаштунками, так що не всякий її тоді й бачив. І багатьох, і не лише обивателів, мабуть, і дивували, й обурювали такі от, приміром, слова:

«Тепер нашому великоруському націоналізмові і поміщицькому патріотизмові нема, здається, рівних в Європі, і не тільки в Європі, але навіть в Азії. В усьому світі не знайти нічого гіршого, нічого ганебнішого від того, що чинять у нас над пригнобленими народностями...

Але, крім середньовічних переслідувань євреїв у варварській і дикій країні, переслідування рідної мови всіх націй ставить неначе особливе завдання уряду. Переслідуються особливо слов'янські нації, білоруси, українці і поляки... Чорносотенці і їхні лакеї називають Росію великою слов'янською державою, мабуть, тільки тому, що в цій великій державі практикується надзвичайно велике гноблення слов'янських народностей» [102].

Маркс, Енгельс, Ленін вважали колоніалізм і гніт російського царизму найстрашнішим у світі не в останню чергу тому, що він сягнув вершин фарисейства і цинізму у використанні найблагороднішої фразеології для найпідліших справ, що він умів надійно сховати суть за видимістю.

Повертаючись тепер до нашої розмови про «возз'єднання», «приєднання» і т. п., скажемо, що з усього вищенаведеного логічно випливає елементарне міркування: якщо й варто відзначати відповідні дати (а, мабуть, варто, бо все-таки це дуже визначні поворотні моменти в історії відповідних націй), то використовуючи їхнє відзначення для широкого висвітлення особливостей і форм російського імперіалізму, для роз'яснення ганебної і реакційної суті войовничого російського націоналізму і великодержавництва. (Саме такою виховною роботою партія в двадцяті роки виробляла відчуття корінної різниці між теперішнім Союзом Республік і колишньою Російською імперією, а не поняття спадкоємності.)

---

[101] *Соловьев С. М.*, кн. 6, с. 122.

[102] *Ленін В. І.* Статті і промови про Україну, с. 205.

У нас же саме прищеплюється поняття спадкоємності. Спадок території, спадок «неотъемлемости», спадок «непобедимости русского оружия», спадок «объединения вокруг русского начала» (отого самого, ненависного колись марксистам-комуністам) і російського «предводительства», спадок «старшего брата», спадок понять про виняткову роль і місію Росії щодо навколишніх народів і т. д., і т. п.– тільки висловлене все це в псевдоінтернаціоналістських фразах. Це не той спадок, яким можуть пишатися комуністи. Великому Леніну було соромно за цей спадок, а пишався він зовсім іншим російським спадком, справді великим російським спадком, спадком революціонерів.

«Ми сповнені почуття національної гордості і саме тому ми особливо ненавидимо своє рабське минуле (коли поміщики, дворяни вели на війну мужиків, щоб душити свободу Угорщини, Польщі, Персії, Китаю) і своє рабське теперішнє, коли ті ж поміщики, з допомогою капіталістів, ведуть нас на війну, щоб душити Польщу і Україну, щоб давити демократичний рух в Персії і в Китаї, щоб посилити зграю Романових, Бобринських, Пурішкевичів, яка ганьбить нашу великоруську національну гідність. Ніхто не винен в тому, якщо він родився рабом; але раб, який не тільки цурається прагнень до своєї свободи, але виправдовує і прикрашує своє рабство (наприклад, називає задушення Польщі, України і т. д. “захистом вітчизни” великоросів), такий раб є холуй і хам, що викликає законне почуття обурення, презирства й огиди. (Хай вдумаються в ці слова теперішні українофоби й іскоренителі “націоналізму”.– *І. Дз.*).

...Не можна великоросам “захищати вітчизну” інакше, як бажаючи поразки в усякій війні царизмові, як найменшого зла для дев’яти десятих населення Великоросії, бо царизм не тільки пригноблює ці дев’ять десятих населення економічно і політично, але й деморалізує, принижує, обезчещує, проституює його, привчаючи до гноблення чужих народів, привчаючи прикривати свою ганьбу лицемірними, ніби патріотичними фразами» [103].

Ці слова треба «кальоним желєзом» (хай би воно хоч раз у житті зробило добре діло) виписати на гарбузових лобах сьогоднішніх холуїв і хамів, що прикривають ганьбу минулого лицемірними, ніби патріотичними фразами й інсценізують коштовні «всенародні святкування» на місцях народних трагедій. Чи розуміють вони, що, по суті, повторюючи сьогодні версії царських офіціозів як у трактуванні історії Росії, так і в трактуванні її взаємин з навколишніми народами,– вони вільно чи невільно ставлять себе в позицію наступників цих офіціозів, а СРСР ототожнюють з колишньою Російською імперією? Що вони ні більше, ні менше як зраджують ленінізм, підмінюючи класово-революційний підхід великодержавницьким?

---

[103] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 26, с. 99–100.

Все це робиться нібито в ім'я возвеличення російського народу та його місії. Але ж не в цьому його безсумнівна велич, і взагалі не можна так безоглядно, демагогічно оперувати словом «народ» там, де йдеться про складні історичні, економічні, соціальні процеси. Марксисти конкретно аналізують їх, і там, де великодержавники і «патріоти» хочуть прикрити всякі нечисті справи словом «народ», «російський народ»,– там марксисти знаходять конкретного російського поміщика, торговця, заводчика, чиновника, куркуля. Ось ще один приклад на те, як комуністи в роки революції ставили питання про відносини між росіянами і тубільцями на підкорених царською Росією землях. Це уривок із співдоповіді в національному питанні на X з'їзді партії (тов. Сафаров):

«С 1916 г. в одном Семиречье 35 % киргизского деревенского населения вымерло... Другая цифра – утрата 70 % скота – этими же киргизами... Недоверие к русскому городу у туземцев впиталось в кровь с молоком матери. У киргизов даже есть пословицы, которые нередко употребляются еще и сейчас. Киргиз говорит: "Убей у русского отца и дай денег", "Если у тебя русский друг, держи камень за пазухой". Русский для киргиза в старое время – это урядник, полицейский, насильник, грабитель. Ясно, что тут нужен особый подход, чтобы приобщить неэксплуататорский элемент окраин к Советской власти... Кто же там сумел проникнуть в партию?.. Туда вошел старый русский чиновник. Раньше он надеялся на империалистов, но когда эта надежда рухнула, когда он увидел, что из Москвы и Петербурга непосредственной помощи от буржуазии и помещиков ожидать нельзя, тогда он понял, что в туркестанской обстановке национальной вражды нужно создать какую угодно власть, но обязательно власть русскую. Таким образом партия там загрязнилась благодаря тому, что на первых порах мы не сумели привлечь в нее туземные пролетарские и полупролетарские элементы. А такие элементы есть, и если мы их сумеем привлечь, они честно и самоотверженно будут бороться под нашими знаменами. А на деле в наших рядах оказался коммунист-батюшка, русский полицейский и семиреченский кулак, который еще до сих пор держит десятки батраков, имеет сотни голов скота и охотится на киргизов, как на дичь.

Во время революции там происходили такие ужасы, о которых пора сказать открыто, чтобы российские колонизаторские наклонности, которые еще живут у нас в рядах, были изжиты окончательно, чтобы резолюции Коминтерна не были для нас пустым звуком...

Русское великодержавное кулачество, которое волею судеб оказывалось «носителем» пролетарской диктатуры на окраинах, отбросило туземные массы в лагерь контрреволюции... Естественно, что на неразвитых в промышленном отношении окраинах русских пролетариев раз-два – и обчелся, и в то же время, так как власть надо составлять исключительно из русских, за пролетариями потянулись кулаки и прочие.

И вот в силу того, что у всякого русского на окраинах была привилегия быть «пролетарием», власть составлялась из гнуснейших примазавшихся элементов, которые и с помощью Советской власти, и будучи в рядах Советской власти устраивали всякие и всяческие контрреволюции. Вот то положение, товарищи, которое нами еще не вполне ликвидировано, вот то наследие, которое является наследием империалистических колониальных отношений. Это автоматическое продолжение старых колониальных отношений под советской вывеской и формой...

По статистике Семиреченской области, за время революции русское кулацкое землевладение увеличилось с 53 % до 70 %. Заметьте, товарищи, это за время революции, за время Советской власти! И в то же время число вымерших киргизов по Семиреченской области увеличилось до 35 %.

Здесь, товарищи, надо совершенно определенно сказать, что без восстановления трудовых прав на землю коренного населения окраин, населения буквально вымирающего, ни о какой советской национальной политике на окраинах не может быть и речи. В особенности это относится к киргизам, к башкирам, к целому ряду горских племен на Кавказе, где царское правительство в былые времена отдавало лучшие куски земли у источников воды привилегированному русскому населению. Количество этих кулаков насчитывается, товарищи, сотнями тысяч. Сотни тысяч кулачества на окраинах, которое создавало живую силу империализма, жило и живет, пользуясь целым рядом привилегий в силу экономического господства, в силу того, что оно владеет огромным количеством земли» [104].

Як контрастує ця серйозна і чесна, ця відповідальна й інтернаціоналістська розмова до сьогоднішніх солодко-сентиментальних «патріотичних» фальшивок про «допомогу братнього російського народу» за умов царського колоніалізму!

---

[104] «X съезд РКП(б)...», с. 190–194.

І звернімо увагу: саме ті російські комуністи-революціонери, які на зорі радянської влади справді подали руку братньої допомоги «нацменам», оголосивши нещадну війну російському великодержавницькому шовінізмові, відібравши землі й угіддя в російського куркуля і віддавши їх вимираючому місцевому люду, дбаючи про національне радянське самоврядування, кадри, культуру, освіту,– саме вони не галасували про свою, росіян, допомогу і свою, росіян, місію, хоч вони, мабуть, і мали для того підстави. Навпаки, вони підкреслювали історичну провину Росії перед цими народами і свої дії у деколонізації розглядали, між іншим, і як відшкодування за цю історичну провину. Це цілковита (і прекрасна!) аналогія до того, як Маркс і Енгельс ставили питання про історичний борг англійського робітничого класу перед Ірландією.

Це було справді інтернаціоналістське, революційно-пролетарське світовідчування. Тепер же його підмінюють великодержавницьким, «єдінонеделімческьим», російсько-месіянським.

Постійне підкреслення то провідної ролі російського народу, то його особливої місії в історії сусідніх народів, то його постійної безкорисливої (односторонньої) допомоги і т. д., і т. п.– все це далеке від марксистсько-ленінського розуміння реального історичного процесу, далеке від революційно-класового світогляду. Як відродження в інших формах ненависної марксистам концепції «объединения вокруг русского начала», це не може не сприяти вихованню в певної, далеко не кращої частини росіян свідомого чи несвідомого почуття національної вищості, а в інших народів Союзу – комплексу національної неповноцінності.

Пов'язана з цим широка «перетряска» минулого, загальновідомих фактів історії – в бік фальсифікації – виховує неповагу до правди, безпринципність, цинізм, що також несумісне з принципами комуністичного виховання.

Врешті, настирливе «коригування» дореволюційної історії Росії, історії Російської імперії в інтересах сьогоднішньої політики, бажання теперішню державність вивести з традицій минулої державності (недарма ж у школах «Історія СРСР» починається не з наших часів, а є, по суті, історією Російської імперії, яка переходить в історію СРСР, тоді як логічно треба, щоб історія СРСР таки була історією СРСР, а попередній період був історією ряду народностей, що тепер складають СРСР) – і в зв'язку з тим своєрідна «реабілітація» та прикрашування тієї поміщицько-бюрократичної державності з її «победами», «воссоединениями», «воинской славой» та «освободительством» – все це породжує підозру: чи не заритий тут якийсь хитромудрий собака?

Виникає питання: кому і навіщо це все потрібно? Чи не достойніше було б виховувати молодь в дусі ленінського розуміння національної гідності та інтернаціоналізму. В дусі розуміння протилежності між російським великодержавництвом і російським патріотизмом, між російським великодержавництвом і інтернаціоналізмом? У дусі чесного поводження з історією і розуміння трагізму тих явищ і процесів, які надто своєкорисливо осмислювалися сильнішою стороною, що і «затвердила» свою версію? У дусі не тільки словесної та задля «кодексу», а суттєвої, дієвої, в глибині душі, як органічна потреба, виплеканої поваги, пошани, любові до всіх народів, вболівання за них? У дусі глибокого і благородного розуміння й почування взаємної відповідальності нас, представників різних націй, за долю, за майбутнє, за культуру, за мову – за справжній розквіт – усіх націй, історично об'єднаних у Союзі Радянських Соціалістичних Республік?

3. Російський шовінізм як практика приписування росіянам того, що створене всіма народами СРСР

Однією з форм плутання Союзу РСР з «единой, неделимой» є приписування росіянам того, що створене спільними зусиллями всіх народів СРСР. Чимало українських учених і митців давнього і недавнього минулого досить безцеремонно, без усякої вказівки на їхню національну належність, атестуються як російські вчені і т. п. тільки тому, що через обставини особистої долі вони змушені були працювати за межами України. Це щодо минулого. Але аналогічні тенденції все відносити на рахунок Росії є і щодо актуальних явищ. Так, з буржуазної преси і з зарубіжної політичної фразеології, де СРСР послідовно ототожнюють з Росією і зовсім не потребують знати інших радянських націй, перекочовують до радянської преси, а звідти і в свідомість людей формули типу «Русские запустили спутник», «Русские строят Асуан», «Русские помогают народам Азии и Африки» і т. д. Зате ніколи не чути, скажімо, про ту допомогу, яку надає цим народам такий член Організації Об'єднаних Націй, як Українська Радянська Соціалістична Республіка, про участь українців у всіх цих справах. А від тих самих народів Азії й Африки українці не чули жодного слова подяки, більше того, ті навіть не знають про існування такої нації, як українська, хоч її відсоток в отій «русской помощи» чималенький. Багато молоді з країн Азії й Африки навчається в українських вузах, але більшість з них і не здогадується, що вони користуються гостинністю і допомогою української нації, нації, що має свою культуру, мову, державність. Звичайно, винні не вони... До речі, останнім часом аргументація про неможливість викладати в українських вузах українською мовою поповнилася ще одним «доказом»: не можна, бо там навчаються іноземці...

Про те, як наша преса і наші діячі навіть з якоюсь запопадливістю люблять потурати оцьому закордонному ототожненню СРСР з Росією і невизнанню інших націй, свідчить безліч фактів, а серед них і чимало курйозних. Ось приклад. На міжнародному кінофестивалі в Мар-дель-Плата український фільм Київської студії ім. Довженка «Тіні забутих предків» дістав другу премію і був гаряче сприйнятий публікою. Але, звичайно ж, «популярність» члена ООН України в світі така, що аргентинська публіка не знає про існування такої суверенної держави і такого народу, назва Києва їй нічого не говорить, і вона кричала «Віва Русія! Віва Москву!» Здавалося б, залишається тільки червоніти від сорому, що навіть імені твого народу не знають і тріумф **його мистецтва** відносять все на той самий російський рахунок. А от голова Держкомітету УРСР з кінематографії С. П. Іванов у газеті «Вечірній Київ» розповідає про це без тіні ніяковості, навіть не помічаючи невільного гіркого сарказму долі...

Я певен, що ці й подібні явища нікому добра не дають... Російська нація – одна з найвеличніших і найславетніших націй світу – для своєї величі й слави цього не потребує. Навпаки, для культурного росіянина це тільки образливо.

4. Російський шовінізм як національний нігілізм, псевдоінтернаціоналізм і псевдобратерство

В. І. Ленін неодноразово підкреслював небезпеку не тільки свідомого, а й несвідомого російського великодержавництва і шовінізму, який може бути зовсім «непомітним» для його носія, проте дуже шкідливим: він часто виявляється у формі національного нігілізму й поверхового фальшивого розуміння інтернаціоналізму. Ми вже говорили про нього в розділах другому і третьому.

Психологічно не важко зрозуміти його походження: з часів монгольської навали росіяни не знали національного поневолення, їхня нація впродовж століть була державною, пануючою. Питання національного буття чи небуття перед ними трагічно не стояло; вони, як колись казали, «національно ситі» і не завжди могли розуміти «національно голодних», розуміти всю дошкульність і всю приховану механіку національного гніту. Не дивно, що серед них (хоч, звичайно, не тільки серед них) траплялося чимало людей, схильних недобачати національної кривди, недооцінювати національне питання, вважати його або вигадкою, або чимсь таким, що негідне благородної людини, чимсь таким, що заважає віддавати всі сили важливішим справам і служінню вселюдству. Були то люди, покарані нерозумінням того глибокого двостороннього зв'язку, який існує між проблемами загальнолюдськими і національними, як між цілим і складником; невідчуванням тої невідшкодовної втрати, якої зазнає «вселюдське» від послаблення чи знекровлення своїх джерел – нації. (А втім, будь-яке ущемлення своєї нації вони швидко відчули б.)

Є чимало людей, які запевняють, що вони інтернаціоналісти, що вони люблять і Україну, і Грузію, і Латвію і т. д., навіть по-братньому люблять, і що тим більше їх обурює, коли хтось із українців, грузинів, латишів тощо підкреслює свою осібність, свою неналежність до Росії. «Навіщо нам відрізнятися по націях, ми ж усі брати»,– щиро ремствують такі товариші. Справді, тут є прикрість. Але давайте спокійно подумаємо, звідки вона походить. В щирості їхньої любові не сумніваємося. Але любов – це ще не все. І найщиріша, і найсильніша любов може образити, а може й становити загрозу предметові любові. Це буває, наприклад, коли люблять як своє, як щось від себе невіддільне, невідрізниме, не усвідомлюють осібності, незалежності й самодостатності предмета любові. Істинна любов від такої наївно-егоїстичної відрізняється тим, що вона усвідомлює всю осібність, індивідуальність, суверенність, всю «поза-тобою» і «без-тебе-сутність» предмета любові, і не тільки усвідомлює, а й підноситься до найвищих меж поцінування і цим поцінуванням надихається. Отже, така любов і не буде ображена, якщо об'єкт дасть зрозуміти свою окремість.

Пояснимо історичним прикладом, над яким варто задуматися деяким із тих товаришів, хто щиро любить Україну. Україну, взагалі кажучи, любили всі. Звичайно, хто за що і хто як. Дуже любили її, наприклад, російські царі. Я говорю це без іронії,– це справді було так, вони її любили до такої міри, що, наприклад, цариця Єлисавета Петрівна молилася: «Боже, возлюби меня так, как я возлюбила народ сей милый и незлобивый». А Катерина II навіть мріяла перенести столицю на Дніпро: дуже їй сподобалися «благорастворенный воздух и теплота климата». (Це зворушливе визнання можна прочитати в щоденнику, який вів її секретар Храповицький.) Всі казенні російські патріоти дуже любили «благодатный юг» – Малоросію, і всі поміщицько-бюрократичні п'явки, і вся крамарсько-чиновницька сарана любили Україну. Але що найкраще – принципові українофоби й войовничі російські націоналісти найсильніше любили її, люто, неподільно, на смерть, по-братерському.

Ось що писав, наприклад, один із ідеологів слов'янофільсько-панрусистського варіанта «общего отечества» Іван Аксаков (син відомого письменника) в своїй газеті «День»:

«В отношении к древним русским областям, населенным нашими кровными, единоверными братьями, малоруссами, червоноруссами, белоруссами, Россия опирается на несомненнейшее из всех прав,– нравственное право или, вернее сказать, на нравственные обязанности братства» [105].

Ці «нравственные обязанности братства», виявляється, і не дозволили І. С. Аксакову визнати за білорусами й українцями елементарні права, які він фальшиво декларував; ця «нравственность» і зобов'язувала присвоювати чуже:

«Мы стоим за полную свободу жизни и развития каждой народности...» [106].

Але:

«Белоруссов мы считаем своими братьями, по крови и по духу, и думаем, что русские всех наименований должны составлять одну общую сплошную семью...» [107].

«Малороссийского вопроса для Малороссии вовсе и не существует» [108].

«Малорусского вопроса не существует уже и потому, что этот вопрос общерусский, земский, народный, вопрос всей русской земли, столь же близкий жителю Пензы, как и жителю Волыни. Заднепровская Украина и Белоруссия – не завоеванный край, о котором можно спорить, а часть живого тела России: здесь нет места ни вопросу, ни спору» [109].

Як бачимо, колоніалізм може виявлятися не тільки в формі прямої дискримінації, а й у формі «братерства», і це останнє дуже характерне для російського колоніалізму (вище ми вже цитували офіційний заклик до братерства в Державній думі).

Кому не відомо, хоча б із творів В. І. Леніна, ім'я М. Н. Каткова, вірного цербера самодержавства, ненависника революції і визволення народів, лютого і невтомного україножера? Це ім'я – символ «тюрми народів».

Так от, він люто заперечував не тільки самовизначення націй, а й найменшу національну автономію не з якихось інших мотивів, а саме з мотивів «братерства» й «інтернаціоналізму»: «Нам хотят навязать такое устройство, которое было бы именно основано на национальной розни» [110]. І саме він, М. Н. Катков, любив Україну, як ніхто, сильно і щиро.

---

[105] *Аксаков И.* Наши нравственные отношения к Польше.– Кн.: «Полн. собр. соч.», Москва, 1886, т. 3, с. 7.

[106] *Аксаков И.* Ответ на письмо, подписанное «Белорус», там само, с. 15.

[107] Там само, с. 16.

[108] *Аксаков И.* По поводу письма Ригера о польском вопросе, с. 132.

[109] Там само, с. 132–133.

«Мы любим Украину,– любим как часть нашего отечества, как живую и дорогую часть нашего народа, как часть нас самих, и потому-то нам так ненавистна всякая попытка внести чувство моего и твоего в отношения Украины к России. Мы любим Украину, со всеми ее особенностями (! – *І. Дз.*), *в которых видим залог будущего братства и разнообразия в общем развитии нашей народной жизни.* (Бачите, який інтернаціоналіст! Навіть більший, ніж деякі теперішні.– *І. Дз.*) *Мы не понимаем, мы не признаем никакого соперничества между украинским и русским. Мы видим в этом самую фальшивую и вредную мысль. Мы любим Украину, своеобычный характер ее детей, поэзию преданий и мелодий: ее напевы так же близки и родственны нам, как и песни, оглашающие Волгу. Мы весьма далеки от того, чтоб осуждать тех украинцев, которые пристрастны к своей родине. Местный патриотизм есть весьма почтенное чувство, но оно не должно исключать патриотизма более широкого; интересы родины не следует противопоставлять интересам отечества»* [111].

Майже все тут нібито «правильно» і навіть «благородно». Чому ж тоді вся передова Росія вважала Каткова глашатаєм деспотизму і, зокрема, ворогом національностей, особливо ж україножером? Чому як такого його затаврував Ленін? Може, тут якась помилка чи, може, подібна його оцінка має на увазі не такі, а інші його погляди? Ні, саме такі, і помилки немає. Подібні речі говорила **вся офіційна** Росія. **Вся офіційна** Росія саме так любила Україну, тільки б не було поділу на «твоє» і «моє» (бачте, проти «егоїзму» і «роз'єднання по націях»!). В разі потреби, під тиском обставин вона все готова була за Україною визнати, крім одного: права «противопоставлять интересы **родины** интересам **отечества**», тобто права бути собою, Україною. Тоді саме розвивалася теорія про Російську імперію як про «общую родину» десятків національностей, і, наприклад, після розкриття Кирило-Мефодіївського братства шеф жандармів граф Орлов дав вказівку пильно стежити за тим, «*щоб вихователі і письменники провадили свою діяльність в дусі і згідно з цілями уряду... не даючи переваги любові до рідного краю над любов'ю до батьківщини-імперії,* від-

---

[110] *Катков М. Н.* Собрание передовых статей «Московских ведомостей». М., 1887, с. 805.

[111] Там само, М., 1887, с. 87.

кидаючи все, що може цій любові (тобто, любові до батьківщини-імперії.– *І. Дз.*) *шкодити... щоб усі висновки учених і письменників ішли в напрямку піднесення не України, Польщі та інших окремих країн, а Російської імперії народів, що її складають»* – і щоб відводити людей від «думок про можливість самостійності та про давню свободу підвладних Росії народів» [112].

Як бачимо, верховодам імперії, як і ідеологам великоруського шовінізму, не важко було бути «інтернаціоналістами». Але їхній «інтернаціоналізм» – «інтернаціоналізм» грабіжника, який захопив ласі шматки і не хоче їх повернути назад, і починає «усовіщать» жертву: як негарно і відстало ділитися на «моє» і «твоє», як не по-братерському, чи не краще й далі бути разом і дбати про «спільне» добро...

Ось чому прогресивна Росія вважала Каткова символом гніту й обману, ось чому Ленін картав «катковщину», ось чому катковщина – «любвеобильное» україножерство, «інтернаціоналізм» крайнього російського великодержавного шовініста. Ось чому не може не тривожити той факт, що сьогодні дехто починає повторювати фразеологію Каткова та інших «общероссов».

Хай цей історичний епізод (а подібних – тисячі) послужить уроком: не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає. Не будемо шукати ніяких аналогій. Але коли хтось говорить про любов, придивімося: про себе ця любов дбає чи про того, кого любить? Істинна любов до іншого народу чи інших народів означає, що ми хочемо бачити його самим собою, а не подібним до нас; хочемо бачити його поза нами і поруч нас як незалежного і рівноправного, а не як частину нас самих; ми готові допомагати його самостановленню, а не уподібнювати до себе. Існування людини потребує існування інших рівноцінних людей, існування нації потребує існування інших рівноцінних націй.

Коли «інтернаціоналіст» нарікає на те, що якийсь «націонал» не поспішає в його обійми, «відгороджується», «чіпляється» за свою окремішність, «консервує» свою культуру й мову,– знаймо: його «інтернаціоналізм» – «інтернаціоналізм» російського великодержавного шовініста. Його любов – це жадоба привласнити й проковтнути.

Як писав Ленін:

---

[112] «Шевченко Т. Г.; документи і матеріали», К., 1963, с. 55.

«Якщо великоруський комуніст наполягає на злитті України з Росією, його легко запідозрять українці в тому, що він захищає таку політику не з міркувань єдності пролетарів у боротьбі з капіталом, а через передсуди старого великоруського націоналізму, імперіалізму» [113].

Критерієм щирості й інтернаціоналізму в цьому питанні для Леніна було одне: визнання чи невизнання за Україною безумовного права на цілковите відділення, на повну державну самостійність. Ленін це право визнавав беззастережно, а кріпосники, «прогресисти» і тому подібні «єдинонеделімці» чи федералісти – або не визнавали, або визнавали з «оговорочками». Ось у чому суть справи.

Зовсім інше питання – про доцільність або можливість такого відділення у кожний обговорюваний момент. Ленін застерігав, що постановка цього питання залежатиме від того, наскільки повно задовольнятимуться в майбутньому Союзі національні інтереси республік. Ось де зв'язок між обома питаннями. Тільки за умови цілковитого визнання і глибокого розуміння права України на відділення і самостійність можна бути здатним проводити в Союзі таке національне будівництво, при якому цілком задовольнятимуться національні потреби, і питання про акт відділення не стоятиме навіть у риторичній формі.

5. Українофобія

Чи існує сьогодні в Україні українoненависництво? Багатьох це питання здивує. Але не всіх. Я певен, що знайдеться чимало українців і навіть неукраїнців, які не лише ствердять, що існує, але й наведуть факти з власного досвіду.

Спершу домовимося про те, що українофобія не обов'язково означає бажання скручувати в'язи кожному українцеві (хоч є і подібні настрої: сам Й. В. Сталін, як відомо з матеріалів XX з'їзду партії, сильно журився тим, що фізично не може вислати всіх українців у Сибір). Може бути українофобія ліберальна і навіть вищою мірою інтелігентна. Вище ми бачили, що буває українофобія і з великої любові до України як «жемчужины» Росії, з надто своєрідного розуміння братерства і т. д. Можна любити Україну як поняття етнографічне і одночасно ненавидіти як поняття національно-політичне. Так любили Україну всі принципові вороги українського сепаратизму, від Катерини II (її знамениті філіппіки проти «черкасишек» за «развратное мнение, по коему почитают себя народом от российского отличным», за «фальшивые и им несвойственные республиканские мысли») до відомого «прогресиста» Петра Струве, який так сформулював цю ідею – за Україну проти «українства» і «націоналізму»:

---

[113] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 40, с. 43.

«Я... полагаю, что будучи по традиции украинофильским, русское прогрессивное общественное мнение должно энергично, без всяких двусмысленностей и поблажек вступить в ***идейную*** *борьбу с украинством, как с тенденцией ослабить и отчасти даже упразднить великое приобретение нашей истории – общерусскую культуру»* [114].

Яку оцінку дав Ленін цій високоцивілізованій українофобії, відомо.

Наскільки ж треба бути національно і морально невихованою, відсталою людиною, щоб і сьогодні повторювати щось подібне, тільки по-іншому сказане! А таких «інтелігентних» людей чимало, їхнє кредо: «Я Украину люблю, но ненавижу националистов», причому при найменшому з'ясуванні виявляється, що під «націоналістом» розуміється кожен українець, в якого лишилося хоч трохи своєї національності. («Зачем они цепляются за эту свою “мову”?»)

Але є й українофобія одверто людожерського характеру. Під час згадуваного вже інциденту з шевченківським вечором на верстатобудівному заводі голова фабзавкому цього заводу Глазирін переривав читання віршів криком: «А вы переведите на человеческий язык, мы бандеровского не понимаем!».

І чи не на знак особливої довіри до щирості й правильності політичної лінії Глазиріна його послали в складі української делегації на VI Всесвітній конгрес профспілок у Варшаву? Добрі ж люди репрезентують Україну в міжнародних організаціях! Коли в 1963 р. Клуб творчої молоді організував вшанування пам'яті І. Франка і похід зі смолоскипами до його пам'ятника, в натовпі на Хрещатику чулися вигуки: «Ты смотри, бандеровцы! Как их много!» Всі це чули і знають, так само як знають про неймовірний, не знаний ні в одній цивілізованій країні вчинок викладачки медичного інституту доцента (!) Тельнової, яка блюзнірствувала на пам'ятнику Т. Г. Шевченкові. Звичайна річ, Тельнова не тільки не була покарана, а, навпаки, все було зроблено, щоб нейтралізувати наслідки непередбаченої ініціативи випадкових свідків і «замять это дело». Воно й зрозуміло: біля пам'ятника Шевченкові, як показало 22 травня 1964 і 27 квітня 1965 року, у нас хапають зовсім інших людей...

---

[114] *Струве П.* Общерусская культура и украинский партикуляризм: ответ украинцу. «Русская мысль», М., 1912, ч. 1, с. 86.

Подібні приклади можна було б помножити. А скільки разів кожен з тих, хто наважується говорити по-українському на вулиці, в трамваї і т. д.,– відчував на собі глузливі, презирливі чи ненавидячі очі, чув на свою адресу тихі чи голосні лайки! А ось рядова розмова в кінотеатрі: біля афіші кінофільму «Сон».

– Ты видел, как бандеровцы прут на этот фильм?..

– Знаю. Мне много не надо. Я б их, гадов, всех... (красномовний жест).

А ось одна мамаша розповідає другій: «Мой сын из-за этого украинского языка не пошел в школу. Он так ненавидит учительницу украинского языка. Он ее называет «бандеровка» (задоволений сміх обох мамаш).

Ось хлоп'я другого класу заявляє: «Ух, как я ненавижу этот украинский язык». В нього ще немає ніяких переконань, але це вже є. Воно запитує: «Мама, а Богдан Хмельницкий был храбрый?»

– Как тебе сказать...

– А он был русский?

– Украинец.

– Украинец?! – кривиться розчарована дитина.

Дитина вчиться в «українській» школі, в столиці України... І дитина далеко не випадкова: в її колі більшість так думає... Уявляєте собі, яке пекло працювати в такій школі вчителем української мови! Як важко, майже неможливо передати дух української літератури. І якою смішною, безсилою і нудною мусить здатися самому навіть вчителеві ця література, препарована для таких слухачів у залізно правильних підручниках.

Звідки це йде? Чи таке запитання хоч раз ставили собі люди, які спеціально займаються питанням, де береться «український націоналізм»?

Подібні приклади можна наводити сотнями. Коли доводиться говорити про це, «ответственные товарищи» гидливо фиркають: знайшли про що говорити! Базарні розмови!

Дорогі «ответственные товарищи»! Ваше зневажливе й нетерпляче фиркання свідчить тільки про те, наскільки глибоко нездатні ви засвоїти ленінський підхід до справи. Ленін вчив, що всяка політика **реально** виявляється в щоденному **побуті** мільйонів. Газети не всі читають і не всі їм вірять. А от побут для всіх реальний і на всіх впливає. Вищенаведені факти і їм подібні – реальні побутові наслідки політики негласного потурання російському великодержавному шовінізмові (свідомому чи несвідомому). Під впливом подібних фактів Ленін говорив про «великорусскую шваль» і про необхідність смертельної боротьби з російським шовінізмом, а ви кажете, що все це дрібниці, дурниці і ворожі вигадки, що все гаразд, скрізь і всюди панує цілковитий інтернаціоналізм і т. д., і т. п., от коли б ще тільки остаточно викорінити український, грузинський, латиський і т. д. «націоналізм»...

Ще донедавна так само заперечувалася і наявність в СРСР антисемітизму. Боже мій, який то був смертний гріх і нетакт, політична безграмотність – сказати про антисемітизм! Хрущов аж запінювався, доводячи, що такі питання ставляться за американські долари. Він невтомно і з повним знанням справи перераховував імена євреїв – учених, артистів і т. д. (особливо любив натискати на те, що навіть в уряді є еврей – міністр Димшиць – і що євреї є навіть серед конструкторів супутника). Так, ніби справа в цьому, ніби досить вигнати антисемітизм (чи українофобство) із свідомої політики, як воно зникне всюди, в тому числі і з вирішальної сфери – практичного життя, щоденного побуту.

І ось тепер після стількох ціцероніад, єреміад, лазаріад і нікітіад нібито вирішено повернутися до Леніна: газета «Правда» в передовій від 5 вересня 1965 року закликає, словами Леніна, до «неустанной борьбы с антисемитизмом». Що ж, добре, що хоч пізно це сказано, але ж могло бути набагато раніше. Сказано і... підшито газету. А коли ж і як почнеться «неустанная борьба»?

6. Російський шовінізм як ультрацентралізм

Ще не так давно, в останні роки Хрущова, точилися жваві балачки про те, що національні республіки в нинішній формі вже багато в чому пережили себе і час переглянути їхній статус у бік дальшого злиття. Ці неофіційні розмови пов'язувалися з постановкою питання про нову конституцію, їхній відгомін чутно було, наприклад, на сторінках юридичної преси. Тим часом на практиці робилося більше. Наприклад, економічне районування встановлювалося, не зважаючи на межі національних республік. Були запроваджені міжреспубліканські раднаргоспи, які, по суті, зробили фіктивною суверенність, зокрема середньоазіатських республік. Поговорювали й про дальші «переділи» та «об'єднання». Все це відбивало загальну тенденцію до ще більшого, вже не тільки фактичного, а й формального нехтування суверенністю й економічно-географічною та політично-юридичною цілісністю національних республік. Тепер наступ на рештки економічної суверенності та інших прав республік ведеться в замаскованій формі боротьби проти т. зв. местничества, в формі «теорій» про те, що кордони між республіками втратили своє значення і т. д., і т. п.

І подібні заходи, і подібні тенденції – явище не нове. Від них застерігав В. І. Ленін ще на зорі радянської влади, їх засуджувала партія в своїх постановах у двадцяті роки, в часи ленінської національної політики.

Ось одна з таких постанов:

«Одним из ярких выражений наследства старого следует считать тот факт, что Союз республик расценивается значительной частью советских чиновников в центре и на местах не как союз разных государственных единиц, призванный обеспечить свободное развитие национальных республик, а как шаг к ликвидации этих республик, как начало образования так называемого "единого-неделимого"»...

«Осуждая такое понимание, как антипролетарское и реакционное, и провозглашая абсолютную необходимость существования и дальнейшего развития национальных республик, съезд призывает членов партии зорко следить за тем, чтобы объединение республик и слияние комиссариатов не было использовано шовинистически настроенными советскими чиновниками как прикрытие их попыток игнорировать хозяйственные и культурные нужды национальных республик. Слияние комиссариатов есть экзамен советскому аппарату: если бы этот опыт получил на практике великодержавническое направление, то партия была бы вынуждена принять против такого извращения самые решительные меры вплоть до постановки вопроса о пересмотре слияния некоторых комиссариатов» [115].

Необхідно також, щоб:

«были предоставлены республикам достаточно широкие финансовые и, в частности, бюджетные права, обеспечивающие возможность проявления их собственной государственно-административной, культурной и хозяйственной инициативы» [116].

На цьому ж XII з'їзді РКП(б) постійно підкреслювалася важливість для правильного розв'язання національного будівництва – важливість забезпечення за національними республіками широких господарських прав і можливостей, економічно-господарської суверенності.

Ось, наприклад, уривок з виступу грузинського делегата Мдівані:

«Мы, товарищи, утверждаем, что национальный вопрос вовсе не состоит в том, как это часто, к сожалению, многие в высшей степени авторитетные товарищи понимают, в вопросе об языке или о культурной и национальной автономии.

---

[115] «XII съезд РКП(б)...», с. 648.

[116] Там само, с. 601.

Для Советской власти, для коммунистов, для марксистов прежде всего хозяйственная деятельность есть все и все определяет.

Мы утверждаем, что хозяйственный момент никоим образом не должен быть исключен из национальной проблемы. Напротив, этот хозяйственный момент должен наполнять эту национальную проблему, иначе нам особенно незачем изучать этот язык, если ему особого хода не будет, нечего эту национальную культуру создавать, если не будет для нее экономической базы. Вот самое главное, что мы должны усвоить и твердо установить здесь. Можно говорить о максимуме и минимуме этой хозяйственной деятельности, которую можно предоставить отдельным национальностям, но прежде всего твердо надо установить здесь, что хозяйственный момент в области разрешения национального вопроса есть первый вопрос. Из него надо исходить, а все остальное приложится» [117].

Такі думки висловлювалися і такі рішення приймалися під впливом ідей, розвинених Леніним в його останніх виступах, листах і вказівках. В. І. Ленін вважав надмірну й необмежену централізацію, централізацію «во что бы то ни стало» і «несмотря ни на что» дуже шкідливою і небезпечною для справи комуністично-національного будівництва, одним з найреальніших виявів російського великодержавництва.

Ленін завжди підкреслював, що централізація і об'єднання не абсолют, що вони потрібні не самі по собі, а лише як взаємодопомога перед лицем капіталістичного оточення і що допустимі лише в тій мірі, в якій не ущемлюють суверенності й самостійності республік і республіканських органів (їхніх «отдельных наркоматов»), а в іншому разі «централізацією» і «об'єднанням» слід поступитися на користь суверенності республік.

«...Не слід зарікатися наперед ні в якому разі від того, щоб в результаті всієї цієї роботи повернутися на наступному з'їзді Рад назад, тобто залишити Союз Радянських Соціалістичних Республік тільки у відношенні військовому і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну самостійність окремих наркоматів.

Треба мати на увазі, що дроблення наркоматів і неузгодженість між їх роботою у відношенні до Москви та інших центрів можуть бути паралізовані в достатній мірі партійним авторитетом, коли його застосовуватимуть із хоч трохи достатньою обачністю і безсторонністю; шкода, яка може виникнути для нашої держави

---

[117] «XII съезд РКП(б)...», с. 455–456.

через відсутність об'єднаних апаратів національних з апаратом російським, незмірно менша, безконечно менша, ніж та, яка виникає не тільки для нас, а й для всього Інтернаціоналу, для сотень мільйонів народів Азії, що має виступити на історичній авансцені в найближчому майбутньому, слідом за нами. Було б непростимим опортунізмом, коли б ми напередодні цього виступу Сходу і на початку його пробудження підривали свій авторитет серед нього хоча б найменшою грубістю і несправедливістю щодо наших власних інородців. Одна справа необхідність згуртування проти імперіалістів Заходу, які захищають капіталістичний світ... Інша справа, коли ми самі потрапляємо, нехай навіть у дрібницях, в імперіалістичні відносини до гноблених народностей, підриваючи цим повністю всю свою принципіальну щирість, весь свій принципіальний захист боротьби з імперіалізмом. А завтрашній день у всесвітній історії буде саме таким днем, коли остаточно прокинуться пробуджені пригноблені імперіалізмом народи і коли почнеться рішучий довгий і тяжкий бій за їх визволення» [118].

Цими чіткими й ясними ленінськими вказівками знехтувано і взято курс на цілковите й автоматичне підпорядкування республік центру, на фактичну ліквідацію суверенності республік. Хто тепер наважиться поставити питання так, як ставив його Ленін?

Навіть побіжне спостереження за економікою радянських республік показує, якої шкоди завдає економічний зверхцентралізм, як сковує він існуючі можливості розвитку ряду республік, зокрема України. Можна аналізувати лише деякі дуже загальні дані, бо докладна економічна статистика у нас чомусь за сімома замками або й взагалі не провадиться. Як можна, приміром, говорити про суверенність України, коли протягом тридцяти років, до 1958 року, в УРСР не обчислювався національний прибуток та виробництво суспільного продукту, тобто ті показники, без яких не може бути уявлення про економіку країни. Та й не просто обчислювати економічні показники в республіці, яка, по суті, не має власної економіки. Так, у 1958 році валова продукція промислових підприємств союзного підпорядкування в СРСР становила 69 % загального випуску валової продукції промисловості, а капітальні вкладення по підприємствах і організаціях, підпорядкованих Радам Міністрів окремих республік, становили всього 3 % [119]. Воістину «суверенні» уряди в республіках: без рідної мови в установах, без міжнародних контактів та ще й без права втручання в економіку на власній території!

---

[118] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 45, с. 344–345.

[119] Академія наук УРСР, Інститут економіки. «Національний доход Української РСР в період розгорнутого будівництва комунізму», ред. О. О. Нестеренко, К., 1963, табл. 33, с. 151; також с. 153. Дальші дані взято з того ж видання.

Становище змінилося із введенням раднаргоспів. Так, в УРСР 97 % промисловості були підпорядковані республіканському урядові. Тоді багато й гарно говорилося про розширення прав союзних республік.

Раднаргоспи себе не виправдали. Логічно було б підпорядкувати промисловість безпосередньо республіканським міністерствам, водночас значно розширивши права підприємств і промислових об'єднань. Адже на місцях краще видно всі приховані можливості: запаси сировини, резерви робочої сили тощо. У Москві ж можна було б створити не «повелевающие», а консультативно-коригуючі міжреспубліканські органи.

Зробили інакше, за схемою: підприємство – Москва. Трохи розширивши права **керівників** підприємств, повернулися у вирішальних галузях промисловості до системи всесоюзних і союзно-республіканських міністерств і комітетів. Про різке звуження прав союзних республік при цьому ніхто не говорив.

Що несе з собою для України ультрацентралізм, обчислити в подробицях неможливо з причин тієї самої засекреченості або занехаяності обліку. До таких білих плям належить кількість продукції, виробленої на Україні підприємствами союзного підпорядкування; неможливо точно встановити, скільки із відданих у союзний бюджет прибутків республіки (а віддається набагато більше, ніж лишається) через перерозподіл повертається назад, а скільки йде на утримання централізованих установ і закладів та підприємств.

Економісти все ж спробували визначити фінансові взаємини УРСР із союзним бюджетом. Зробивши десятки застережень про приблизність і орієнтовність своїх висновків, попередивши, що прибутки від ряду галузей (наприклад, транспорту) їм не відомі, вони подають такі дані (гадаємо, їм не хотілося малювати становище гіршим для України, ніж воно є насправді, скоріше навпаки):

«У 1960 році загальна сума податку з обороту на території республіки становила 5442 млн крб. З них надійшло: до державного бюджету України – 1509,4 млн крб, або 27,7 %; до союзного бюджету – 3932,6 млн крб, або 72,3 %». Але, може, ці надходження повертаються до республіки? Книжка «Національний доход УРСР» [120] відповідає на це так. У 1960 році Україна віддала союзному бюджету вже згаданих 3932,6 млн крб та ще інших відрахувань сумою всього 5288,8 млн, а одержала від союзного бюджету через перерозподіл 1113,0 млн. Сальдо на користь союзного бюджету – 4175,8 млн. У 1959 році це сальдо було 3886,7 млн, у 1961 – 3664,8 млн і т. д. Є ще й додаткові витрати, бо «Україна постачає іншим союзним республікам продукцію, ціни на яку встановлені нижче від вартості».

---

[120] Див. прим. 15.

Промисловість України розвивається далеко не тими темпами, якими могла б. За останні десятиліття в РРФСР внаслідок активного стимулювання розвитку промисловості дуже різко збільшилася кількість міського населення, досягнувши на час перепису 1959 року 52 %. А індустріальна Україна мала на той самий час 46 % міського і 54 % сільського населення, тобто міського набагато менше, ніж у розвинених країнах Заходу та в ряді європейських соціалістичних країн. І це в республіці, яку природа щедро наділила ресурсами, необхідними для промислового розвитку!

Питома вага внеску промисловості УРСР у весь національний прибуток Союзу від промисловості на 1960 рік становила 17 %, а в сільськогосподарському прибутку – 22,9 %. Причому сільськогосподарська частка неухильно зростає: в 1961 році вона підвищилася до 25,5 % (тобто Україна дала четверту частину всього прибутку Союзу від сільського господарства).

Із даних про структуру сукупного суспільного продукту, виробленого в УРСР 1960 року, видно, що найпомітніші відхилення від загальносоюзної структури характерні якраз для часток промисловості (5 % у бік **зменшення**) і сільського господарства (25 % у бік **збільшення**).

Порівняння структури національного прибутку в Україні та в РРФСР у 1960 році дає таку картину: в Росії промисловість дає 56,7 % всього прибутку республіки, в Україні – 47,9 %, сільське господарство відповідно – 15,9 % у Росії і 26 % в Україні.

Науковці з Інституту економіки АН УРСР у тому самому виданні скромно натякають на потребу «вирівнювання економічного розвитку великих економічних районів країни». Але поки що відставання економіки України консервується. Перспективними планами на 1961–1980-ті роки намічено збільшити сукупний продукт всього СРСР приблизно в 5 разів, а суспільний продукт промисловості України – в 4,5–5 разів. З доповіді міністра фінансів СРСР на грудневій сесії Верховної Ради дізнаємося, що в 1966 році валова продукція в Україні зросте менше, ніж у будь-якій іншій республіці,– всього на 5,5 % (у РРФСР – на 6,5 %, в Казахській РСР – на 7,2 % і т. д.) [121].

---

[121] «Правда», 1965, 8 грудня.

Економічна надцентралізація, котра, як відзначалося вище, спричиняє загальмований або однобічний розвиток ряду областей СРСР, веде за собою великі, часто економічно невиправдані і духовно спустошливі переміщення значних мас населення.

У нас давно і з гордістю говориться про відсутність безробіття. А насправді воно існує, тільки в прихованому вигляді. Таким прихованим безробіттям охоплена, наприклад, вся Західна Україна. Після того, як стільки гучних слів було сказано про розквіт економіки цих областей, на вересневому Пленумі ЦК КПРС О. Косигін констатував, що «значительные резервы рабочей силы имеются в небольших городах, особенно в западных районах Украины, Белоруссии, ряде районов Закавказья...» [122]. Додамо, що на Західній Україні не лише в містах, а ще більше на селах. Що це за «резервы рабочей силы», як не інша назва великої кількості напівбезробітних, що перебиваються абиякими прибутками або мусять кидати обжиті з діда-прадіда місця й шукати заробітку в кращому разі на півдні України і в Криму, в гіршому – за тисячі кілометрів, у Сибіру й Північному Казахстані, де стимулюється розвиток промисловості (значною мірою українським коштом).

Кілька років доводили керівники Львівського раднаргоспу (хоча б своєю національністю далекі від «націоналізму»), який великий економічний ефект дали б на багатих сировиною і енергетичними ресурсами західних землях металургія, машинобудування, легка й харчова промисловість. Та на Західній Україні досі інтенсифікується лише експлуатація надр (добування сірки, вугілля, газу, нафти, калійних солей). Промисловість там нагадує виродка з слоновими ногами, кахетичним тулубом і головою мікроцефала. Тож зрозуміло, чому тисячі українців мусять емігрувати з батьківщини (сьогодні це називається «оргнабір»).

Що чекає українців, які їдуть подавати братню допомогу Сибіру, відомо. Це ж не Чехословаччина, де партія приймає рішення виховувати українців, щоб вчили дітей рідної мови. Це ж не Польща, де, крім українських шкіл і гімназій, створені групи вивчення української мови при польських школах, коли дітей не набирається на окремий клас. Це Російська Федерація, яка має суцільні українські райони давнього поселення на Курщині, Воронежчині, на Кубані, Уралі, в Сибіру, на Далекому Сході, яка має тисячі українців на цілині й у сибірських містах – і не має жодної української школи, жодної виданої газети чи книжки, жодної української радіопередачі або культурно-освітньої установи... Отже, людей, що приїхали подавати братню допомогу, чекає денаціоналізація, винародовлення.

---

[122] «Правда», 1965, 28 вересня.

Приховане безробіття, що спричиняє еміграцію, характерне і для ряду інших промислово недорозвинених областей України. Порівняйте, наприклад, чисельність населення в містах Чернігівщини – Коропі, Батурині, Новгороді-Сіверському тепер і сто років тому. Тоді було більше...

Еміграція підриває силу нації. Відомий спеціаліст із демографії, доктор економічних наук, проф. Б. Ц. Урланіс пише:

«Прямые потери от эмиграции, составляющие нередко значительную часть естественного прироста населения страны, дополняются косвенными потерями. Уменьшение численности молодежи отражается не только на процессе воспроизводства населения, но и на всей экономике страны» [123].

У доповіді доктора економічних наук В. Бондаренка на загальних зборах Академії наук Української РСР 12–14 березня 1965 року наводилися дані про те, що природний приріст українців – один з найнижчих в Європі, що 23–24 % українських дівчат по селах не мають змоги одружитися через відплив молоді чоловічої статі.

Як відомо, найважливіші галузі промисловості в СРСР централізовані. Союзні та союзно-республіканські міністерства зовсім нехтують такою важливою справою, як виховання постійних кадрів спеціалістів на терені тієї чи тієї республіки, як на цьому наголошував Ленін (зрештою, це було б і економічно вигідніше). Тому спеціалістів (не лише інженерів, техніків, а й просто кваліфікованих робітників) масово надсилають з Росії в Україну, а українців посилають в інші республіки. Цей прибуваючий російський елемент за нині існуючих в Україні умов – солідна підмога у зростаючій русифікації; зараз він становить уже понад 17 % населення. А українські робітники та інженерно-технічні службовці за межами республіки неодмінно денаціоналізуються.

Візьмімо для прикладу одну з українських великих будов – спорудження Київської ГЕС. Підлягає будова всесоюзному комітетові для спорудження електростанцій (хоч в Україні будується багато малих і великих ГЕС і ТЕЦ, можна було б мати і своє міністерство). Наприкінці 1963 року, коли кількість робітників на будові майже досягла максимуму, там працювало 70–75 % українців, 2 % білорусів, 20 % росіян і по декілька осіб ще кількох національностей. Ще точніші дані маємо по провідному на будові управлінню основних споруд. Українців там працювало 446 (73,6 %), росіян – 127 (близько 21 %), білорусів – 16 чоловік, поляків – 6, латишів – 3, грузин – 2, болгар – 2, чувашів, євреїв, циган та гагаузів – по одному.

---

[123] «Население мира; справочник», ред. Б. Ц. Урланис. Москва, 1965, с. 78.

Здається, ГЕС споруджують в основному українці. Зате майже всі командні пости на будові (начальник будівництва, головний інженер, начальники більшості відділів і управлінь) обіймають росіяни. Вони становлять більшість і серед рядового інженерно-технічного персоналу. Серед робітників-росіян значно вищий процент має високу кваліфікацію, ніж серед українців. Багато останніх було скорочено, коли будова згорталася. Із 127 робітників-росіян управління основних споруд тільки 11 – уродженці України, решта прибули з Росії.

Зате на будовах Сибіру, зокрема на Братській ГЕС, працювало не тільки робітниками, а й майстрами, виконробами, начальниками дільниць і управлінь дуже багато українців.

Що дає такий «обмін кадрами» на Київській ГЕС? Коли керівники, висококваліфіковані робітники не розуміють української мови, не відчувають в ній жодної потреби («зачем она нам, мы сегодня здесь, а завтра где-нибудь в Прибалтике или Азербайджане»), а то ще й глузують з «хохлацкого языка» (не кажучи вже про те, що тут, як і скрізь в Україні, вся ділова і технічна документація виключно російська),– мимоволі відпадає охота в українського робітника користуватися рідною мовою десь поза межами власної квартири чи кімнати в бараці. Ота привілейована 20-відсоткова група владно нав'язує свою мову всій решті, тому денна, вечірня, очно-заочна школи тут російські, дитячий садок і ясла – російські, зрусифіковані всі заклади культурного та побутового обслуговування (крім багатотиражки, яка виходить мізерним тиражем на якомусь суржику).

Така антиленінська політика – справа не короткозорих господарників. Вона санкціонується згори, теоретично обґрунтовується. «Правда» 5 вересня 1965 року в передовій статті «Ленінська дружба народів» пише досить прозоро (незважаючи на димову завісу фразеології): «Растущие масштабы коммунистического строительства требуют постоянного обмена кадрами между народами. Поэтому недопустимы какие-либо проявления национальной обособленности в воспитании и использовании работников различных национальностей в союзных советских республиках». Під «работниками различных национальностей», як показує наведений вище приклад, маються на увазі передусім росіяни, а «проявления национальной обособленности» – рідна мова тієї чи тієї «суверенної» республіки. Це вже щось діаметрально протилежне ленінським настановам на дбайливе вирощування національних кадрів у республіках, зокрема на поступову українізацію всього державного і господарського апарату в УРСР.

Здорово ж ми виконуємо ленінські заповіти, коли на сорок дев'ятому році Радянської влади республіка з 45-мільйонним населенням, з численними вузами, технікумами, науково-дослідними інститутами неспроможна забезпечити себе національними кадрами...

На підсумок цієї розмови про російський великодержавний шовінізм за радянських умов, у «комуністичних» формах,– наведемо задля остаточного уяснення ту характеристику, яку дав йому Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України в своїх тезах 1927 року.

«XII з'їзд нашої партії в квітні 1923 р. встановив, що головна перешкода до розв'язання національного питання та усунення національної нерівності полягає в пережитках російського шовінізму... (отже, підкреслюємо: поки існує російський шовінізм, національної рівності немає.– *І. Дз.*).

Соціальне коріння російського шовінізму на Україні вросло в гущу російського міщанства (буржуазія) та в інтелігентсько-спецівське прошарування. При цім треба підкреслити, що російський шовінізм на Україні має могутню підтримку в масах російського міщанства за межами України. За його спиною старі, далеко ще не вижиті, забобони відносно "української говірки", відносно переваги російської культури і т. д. ...

Тисячами ниток шовіністично настроєні робітники нашого радянського апарату зв'язані із спеціалістами, що обслуговують союзні апарати, та досі скрізь і всюди конче потрібну для справи пролетаріату і пролетарської революції централізацію силкуються використати для боротьби з економічним та культурним розвитком національних республік. З великодержавним і бюрократичним шовінізмом, що під його вплив підпадають іноді й члени партії, партія провадитиме рішучу боротьбу. Поруч із впливом російської міщанської великодержавної стихії на робітників і навіть на членів партії ми маємо досі досить широко поширений як серед пролетаріату, так і серед партійців російського походження свого роду національний нігілізм, байдуже, а іноді й зневажливе ставлення до національного питання, прикривання фразами про інтернаціоналізм.

Партія зобов'язана вести рішучу боротьбу як у своїх власних лавах, так і в пролетарських масах з забобонами російської та русифікованої частини пролетаріяту, з перекручуванням інтернаціоналізму, з псевдоінтернаціоналізмом, русотяпством, шовініз-

мом. Партія повинна викривати перед пролетаріятом усю реакційність російського шовінізму, розкриваючи його коріння, історичне походження тощо» [124].

Неважко побачити, що ця характеристика залишається в силі й тепер, що поставлені тут завдання не були виконані, що цей документ, як і багато інших аналогічних, був тихенько «похований» і що накреслена тут ленінська політика була тихенько, по-шахрайському ревізована і підмінена протилежною.

VIII

РІВНІСТЬ ФАКТИЧНА І РІВНІСТЬ ФОРМАЛЬНА

> *«Статистика була в капіталістичному суспільстві предметом виключного відання "казенних людей" або вузьких спеціалістів – ми повинні понести її в маси, популяризувати її, щоб трудящі поступово вчилися самі розуміти і бачити...»*
>
> В. І. Ленін [125].

Перш ніж приступити до цієї розмови, уточнимо її предмет. Треба бачити принципову різницю між рівністю націй і рівністю представників націй, націоналів. Так, у Російській імперії російський кріпак чи селянин, російський крамар чи поміщик були у відповідно майже однаковому становищі з українським кріпаком, селянином, крамарем, поміщиком, тобто поодинці між собою кожен відповідно були рівні й рівноправні (чи безправні): кріпак – кріпак, поміщик – поміщик. Але їхні нації, російська й українська, були не в однаковому становищі, були нерівні й нерівноправні.

Тут мова про рівність націй, а не їхніх представників. Тому відводяться як беззмістовні й фальшиві питання на зразок: «А хто вам забороняє говорити по-українському?» Навіть розумніші з-поміж царських міністрів бачили справжню антиукраїнську політику не в тому, щоб забороняти говорити по-українському (бо це й неможливо), а в тому, щоб зробити так, щоб люди самі не хотіли... «А де ви бачите дискримінацію (чи ущемлення)? Дивіться, скільки українців (євреїв і т. д.) у керівництві, в науці, мистецтві» і т. д. Ніби їх мало було і до революції... Якщо так, по-обивательському розуміти справу, а не політично й соціально, тоді б довелося визнати несправедливою формулу про царську Росію як «тюрму народів»: адже там не вішали нікого за його національну належність, кар'єри за це не збавляли – хто б не був, тільки б вірою і правдою служив царю і отечеству. Царські міністри залюбки підкреслювали «інтернаціоналізм» і «дружбу народів»: «Под сенью двуглавого орла достаточно простора для спокойной жизни всех народностей, населяющих наше отечество» (Коковцов); особливо ж, як ми вже бачили, натискували на братерство («Зачем разъединять родных братьев?»)...

---

[124] «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», с. 343.

[125] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 36, с. 180.

Так що подібний обивательський підхід годиться хіба що на комунальній кухні, а не в політиці. Облишмо його і будемо говорити про серйозний політичний підхід, найбільше послідовно і ясно сформульований і запропонований В. І. Леніним.

В. І. Ленін невипадково багато разів підкреслював необхідність реального забезпечення прав республік і необхідність реальних гарантій національної рівності. Річ у тім, що він принципово розрізняв формальну рівність націй і реальну, до якої повинен прагнути комуніст.

«В галузі внутрішньодержавних відносин національна політика Комінтерну не може обмежитись тим голим, формальним, чисто декларативним і практично ні до чого не зобов'язуючим визнанням рівноправності націй (чи не задовольняємося ми часто таким визнанням? – *І. Дз.*), *яким обмежуються буржуазні демократи – все одно, чи визнають вони себе одверто такими, чи прикриваються назвою соціалістів, як соціалісти II Інтернаціоналу»* [126].

В конкретних умовах СРСР, коли внаслідок історичної спадщини позиції російської нації набагато сильніші, ніж інших націй,– скільки б не проголошували рівноправність, фактично, в житті все одно складається нерівноправність силою оцього фактичного переважання позицій російської нації. Єдиний вихід – компенсувати цю фактичну нерівноправність такими заходами, які формально, для поверхового мислення, могли б здатися «ущемленням» російської нації. Через надзвичайну важливість цього питання вдруге процитуємо ці слова Леніна, які ми вже наводили раніше з приводу ленінської характеристики російського великодержавницького шовінізму за радянських умов. (І хай ніхто не думає, що йдеться про дореволюційні часи, це сказано на 6 році радянської влади з приводу її національного будівництва.)

«Тому інтернаціоналізм з боку гноблячої або так званої "великої" нації (хоч великої тільки своїми насильствами, великої тільки так, як великим є держиморда) повинен полягати не тільки в додержанні формальної рівності націй, але й в такій нерівності, яка компенсувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту

---

[126] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 41, с. 156.

нерівність, яка складається в житті фактично. Хто не зрозумів цього, той не зрозумів справді пролетарського ставлення до національного питання, той залишився, по суті, на точці зору дрібнобуржуазній і тому не може не скочуватися щохвилини до буржуазної точки зору» [127].

Ця глибока ленінська вказівка залишилася, по суті, незасвоєною і неусвідомленою як слід. На це свого часу нарікав Скрипник, тим більше є зараз підстав говорити про це.

Скрізь і всюди робиться якраз навпаки. Наприклад, в українських вузах викладання провадиться російською мовою на тій підставі, що в них вчиться багато росіян (ніби не їхній елементарний громадянський обов'язок опанувати в такому разі українську мову). Російська культура і російська книжка й преса, по суті, панують в Україні. З кожних 100 крб., які виручають книготорговельні організації в Україні, ледве чи 6 крб. припадає на українську книжку, а 95 – на російську та іноземну російською мовою, якщо не більше. Процент української книжки в бібліотеках УРСР – десь у межах 1–5. На XII з'їзді РКП(б) говорилося про важливість справедливого розподілу преси між націями СРСР.

«В России имеются, примерно, сейчас 2 миллиона – 1800 тыс. с лишним экземпляров русской газеты. Вся остальная половина населения Советской России имеет, примерно, 70 тыс. газет. Это что? Это проявление фактического неравенства... И поэтому-то здесь необходимо наметить соответствующую практическую работу... а не только ставить вопрос правильно теоретически» [128].

Після цього багато що робилося, і тиражі національної преси незмірно зросли. Але чи досягли ми тут сьогодні фактичної рівності, чи усвідомлюється таке завдання? Подивімося. В Україну завозиться з РРФСР величезна кількість книжок, газет, журналів (ця кількість значно перевищує кількість видаваних в Україні книжок, газет, журналів), що вже саме собою створює нерівність, невигідне співвідношення для українського друкованого слова; уявлення про це співвідношення може дати перший-ліпший книжково-газетний кіоск: кілька десятків чи сот російських книг, газет, журналів – і десь у куточку дві-три українських та одна єврейська. Але, крім того, ще в Україні видається паралельно до майже кожної української республіканської чи обласної газети відповідна російська газета, в кожному видавництві, республіканському чи обласному, видається значний процент російських книжок. У наукових та технічних видавництвах взагалі незрівнянно більше видається російською мовою, ніж українською. До того ж республіканське радіо значну частину свого часу віддає ретрансляції з Москви (а московське радіо, як відомо, національними мовами республік передач не веде),– крім цього, й саме республіканське радіо багато передач веде російською мовою. На виправдання такого становища інколи посилаються на те, що на території України живе 7 млн росіян. Але справа не в тому. По-перше, скажімо, процент російського друку і т. д. в Україні у багато разів перевищує процент російської людності, по-друге, що мають стільки ж українців у РРФСР та Казахстані? Хоча б одну українську газету, українську школу? Навіть пресу з України їм доставляють украй незадовільно.

---

[127] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 45, с. 342.

[128] «XII съезд РКП(б)...», с. 547.

Отже, крім того, що на російську культуру, на російське друковане слово працює вся колосальна потуга центральних, всесоюзних продуцентів,– і з порівняно мізерних можливостей республіканських їй відводиться в одних випадках значна, в інших випадках левова частка.

Наведемо деякі дані про друк, виведені з підрахунків за офіційними публікаціями Книжкової палати та іншою офіційною статистикою.

У 1950 році в СРСР було видано 43 100 назв книжок тиражем 821 мільйон примірників, з них російською мовою 30 482 назви тиражем 640 391 000 примірників, тобто 71 % назв і 78 % тиражу. А мовами неросійських націй, що становлять трохи менше 50 % всього населення СРСР, було видано лише 29 % назв і 22 % тиражу виданих у СРСР книжок! Хіба не красномовні цифри? Але найнеподобніше те, що в наступні роки ця диспропорція зростала, і в 1963 році друк російською мовою становив уже 75 % назв (58 158 з 77 600) і 81,4 % тиражу (1 026 934 000 з 1 262 000 000), а мовами всіх неросійських народів – лише 25 % назв і 18,6 % тиражу![129] Хіба це не страхітливе свідчення фактичної нерівності культур?

Ми вже говорили про те, що книжкова продукція України становить жалюгідну частку у всесоюзній (протягом 1959–1963 років близько $^1/_{10}$ назв і тиражів, тоді як населення УРСР становить 20 % населення СРСР, отже, УРСР повинна дати хоча б $^1/_5$ книжкової продукції, тобто вдвічі більше, як давала і дає насправді), причому ця продукція з 1958 року майже не збільшувалася, а в 1963 році зменшилася проти 1962 року і становила вже і по назвах, і по тиражах менше $^1/_{10}$ від всесоюзної! (9,8 % назв та 9,2 % тиражу) [130].

---

[129] «Народное хозяйство СССР в 1963 году; статистический ежегодник». Москва, 1965, с. 612–613.

Але і з цієї непропорційно малої продукції українських видавництв більше половини назв і майже половину тиражу становить російськомовна книжка; українська книжка дає протягом 1960–1962 років менше половини назв і трохи більше половини тиражу (та й то за рахунок художньої та масово-політичної літератури). В тиражах українських видавництв відсоток української книжки впав з 80 в 1950 році до 66 у 1963 році [131] і, як показує аналіз тематичних планів видавництв та публікацій Книжкової палати УРСР, після 1963 року падає далі. Отже, українськомовна книжкова продукція в СРСР становила в 1963 році 321 назву, близько 4,3 % при 17 % українського населення,– тобто фактичне відставання в 4 рази.

Ще гірша картина з періодичними виданнями. У 1950 році з загальної кількості їх 1508 річним тиражем 181 282 000 у республіках національними мовами виходило лише 274 (19 %) річним тиражем 18 277 000 (10,7 %). У 1962 році – вже тільки 17,5 % назв (679 з 3912), хоч частка тиражу збільшилася до 13 % [132].

Частка України по назвах у процентному відношенні до всесоюзної кількості знизилася з 11,4 % у 1950 році (160 з 1408) до 6,5 % (254 з 3912) у 1963 році. Але й серед цих видань, здійснених в Україні, лише близько половини (у 1963 році – 130) здійснюється українською мовою. Отже, українськомовні періодичні видання в СРСР становили в 1963 році лише 3,3 % назв (130 з 3912) та близько 4 % тиражу – це при більш як 17 % українського населення в СРСР, тобто фактичне відставання в чотири – п'ять разів. Відповідно частка україномовних газет становила в 1963 році по назвах 11 % (765 з 6791), а по річному тиражу ледве 7 % (1243 млн прим. з 18 311 млн прим.). Причому характерно, що коли в 1950 році в Україні виходило всього 1192 газети, з них українською мовою 972, тобто більшість, то в 1963 році з загальної кількості газет в Україні 2366 українською мовою виходило тільки 765, тобто менше третини! [133]

Якщо взяти за 100 всю кількість друкованих книжок, випущених в СРСР за 1956–1960 роки, то матимемо українською мовою:

---

[130] «Народное хозяйство СССР в 1963 году; статистический ежегодник», Москва, 1965, с. 614–615.

[131] Там само.

[132] Там само, с. 616–617.

[133] Там само, с. 618–619.

кількість одиниць – 3,9 % (російською 77,0 %), тиражу – 2,9 % (російською – 85,5 %).

Причому характерно, що ця диспропорція зростала саме в останні роки особливо бурхливо. Так, друк російською мовою, порівняно до друку 1956 року (беремо за 100), у 1960 році становив 173,1 %, а мовами неросійських народів СРСР – лише 117,4 %.

Академія наук УРСР 1956 року видавала 9 журналів українською мовою і 3 – російською, 1958–1959 років – 14 українською і 3 російською, 1962–1963 років – 13 українською і 4 російською, на 1966 рік планується 13 українською і 9 російською та один – українською і російською мовами. Видавництво АН УРСР 1962 року видало 188 назв українською мовою (60 %) і 122 назви російською мовою (40 %). 1963 року відповідно вже 166 (51 %) і 163 (49 %). А 1964 року російські книжки вже становлять 53,5 % (156 назв), а українські тільки 46,5 % (136 назв). Причому україномовні видання – це переважно праці з літературознавства, мовознавства та політична література. З негуманітарної сфери українських книжок маємо вже незрівнянно менше, а з фізико-математичних та технічних наук їх майже зовсім немає, і то з року в рік. Так само в Техвидаві УРСР та в спеціальних видавництвах українські книжки становлять мізерний відсоток. 1963 року за даними Книжкової палати УРСР Техвидав випустив 121 назву книжок російською мовою і тільки 32 українською (в тому числі підручників для вузів російською мовою – 11, українською – 1, це при цілковитому браковi українських підручників для вузів); Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури – відповідно 122 російською і 11 українською; Медвидав – 188 російською і 54 українською, причому українською мовою видаються переважно популярні брошури.

На 1966 рік по чотирьох науково-технічних видавництвах України («Техніка», «Здоров'я», Сільгоспвидав та Видавництво літератури з будівництва і архітектури) заплановано: українською мовою 657 видань, російською – 709. Обсяг українських книжок – 5334 друк. арк., російських – 9314 друк. арк., тираж відповідно – 7 652 000 і 7 557 100. Причому знову-таки українська література – це переважно популярна, а майже вся серйозна науково-технічна – російською. Наприклад, видавництво «Техніка» по розділу фізико-математичних наук планує 28 видань російською мовою і лише одне – українською! Із 102 республіканських міжвідомчих наукових збірників 86 російською мовою і тільки 16 – українською. Характерно, що навіть видавництво сільськогосподарської літератури майже всі міжвідомчі наукові збірники видає російською мовою.

Дуже промовистий матеріал дають «Замовлення на літературу по зведеному тематичному плану видавництв України на 1965 рік» по розділах: техніка, хімія, будівництво, архітектура, комунальне господарство.

Всього тут 517 назв, з них лише 82 українською мовою, тобто 16 % від загального числа, або в 5,6 разів менше, ніж російською. У тому числі технічна література: із 303 назв 259 – російською мовою, 44 – українською; література з хімії: із 40 назв 35 – російською і 5 – українською мовою; література з будівництва і архітектури: із 174 назв 140 – російською і 34 – українською мовою.

У цьому плані не вказано обсяг і тираж книжок, що ще точніше змалювало б становище, бо українські видання – це переважно другорядні речі й популярні брошури. Але вказано ціни, і це дає змогу посередньо судити про обсяг і – а це не менш важливо – про витрати на українську книжку. Загальна вартість усіх назв – 258,10 крб., із них на російські припадає 227,96 крб., на українські – 30,14 крб., тобто всього лише 11,7 % загальної вартості, або в 7 разів менше, ніж вартість (отже, і обсяг) російських видань.

Становище в обласних видавництвах ще сумніше. Видавництво «Донбас», наприклад, планує на 1966 рік назв: російською мовою – 58, українською – 41, обсягом: російською – 366 друк. арк., українською – 125 друк. арк., тиражем: російською – 1 410 000, українською – 271 000.

З багатьох поглядів Україна перебуває в значно гіршому становищі, ніж навіть інші неросійські республіки.

Питома вага техніко-інформаційних матеріалів, що видаються мовою республік [134]

Республіки	План на 1960 р. в друк. арк.	У тому числі мовою республік	%
Литовська	1174	1057	90
Естонська	300	228	76
Таджицька	126	88	70
Латвійська	600	300	50
Туркменська	64	32	50
Азербайджанська	386	124	32
Вірменська	186	55	30
Киргизька	333	67	20
Українська	510	102	20

---

[134] «Вопросы организации и методики научно-технической информации и пропаганды по материалам Семинара работников научно-технической информации и пропаганды; Москва, 16 мая – 11 июня 1960 г.», Москва, 1960, с. 7.

Як бачимо, Україна за виданням техніко-інформаційних матеріалів рідною мовою стоїть на останньому місці. В перерахунку на душу населення відставання її ще більш разюче. У Литовській РСР, населення якої менше в десять з чимось разів, цих матеріалів видається в десять з чимось разів більше, тобто на душу населення в сто з чимось разів більше!

А ось дані про підручники. Для початкових та середніх шкіл 1960 року було видано 229,9 млн примірників, з них мовами неросійських народів – 65,9 млн прим., або 28,7 %, в той час як питома вага неросійських народів у всьому населенні СРСР тепер – 45,4 %. Для вищих шкіл було видано 1960 року 27,9 млн прим., з них мовами неросійських народів тільки 2,1 млн прим., або 7,5 %. Як бачимо, диспропорція колосальна.

Дають привід до роздумів і дані про співвідношення спеціалістів народного господарства та студентів за національностями у вузах СРСР та УРСР [135].

На 1 грудня 1960 року по всьому Союзу налічувалося 3 545 234 спеціалісти з вищою освітою, що працювали в народному господарстві. З них українців 517 729, або 16,6 %, що майже на 18 % нижче за питому вагу української людності в СРСР. Росіян – 2 070 333, або 58,4 %, що на 7 % вище за питому вагу росіян в СРСР. В обрахунку на 10 000 населення кожної національності: українці дають 139 спеціалістів з вищою освітою, росіяни – 182.

Як бачимо, невідповідність велика і, як бачимо, не випадкова. Ця невідповідність створилася не лише внаслідок спадщини фактичної нерівності, але і в наш час збільшується внаслідок того, що підготовка кадрів української національності зростає повільніше (порівняно до 1941 року – в 4 рази, росіян – в 4,2 рази) [136]. В 1939 році число осіб, що мали вищу освіту, було в Україні в обрахунку на 1 000 населення вище (7) за середній всесоюзний рівень (6), а в 1959 році воно вже нижче (17) за всесоюзний рівень (18) і за РРФСР (19) [137].

У вузах УРСР на початок 1960–1961 навчального року було 417 748 студентів. З них українців – 260 945, або 62,5 %, що набагато нижче за відсоток українського населення в УРСР (76,8 %). Росіян в українських вузах – 125 464, або 30 %, що набагато вище питомої ваги російського населення в УРСР (16,9 %). Українців у вузах РРФСР – 67 793 із загальної кількості 1 496 097, або 4,5 %, що майже дорівнює відсотковi українського населення на території РРФСР (3–4 %) [138]. Отже, як бачимо, гарна, необхідна, потрібна річ – обмін кадрами і студентами – в даному разі поставлена неправильно і не на користь українському населенню, яке опиняється в значному програші. По УРСР в обрахунку на 1000 українського населення припадає 8 студентів, на 1000 російського населення – 18, тобто удвічі більше.

---

[135] Див. статистичні збірники: «Высшее образование в СССР; статистический сборник», М., 1961, 255 с.; «Народное хозяйство СССР в 1962 году; статистический ежегодник», Москва, 1963, 736 с.

[136] «Высшее образование в СССР...», табл. 23, с. 69.

[137] Там само, с. 30–31.

До певної міри це можна пояснити тим, що у вузах України вчиться і багато росіян з РРФСР,– але тільки до певної міри. Бо і по всьому СРСР співвідношення не на користь українців, а саме: на 100 000 українського населення – 481, на 100 000 російського населення – 732 студенти. За офіційними даними в 1927–1928 році питома вага росіян-студентів у СРСР дорівнювала 56,1 % і була вища за питому вагу росіян у Союзі на 3,2 %. У 1957–1958 році відповідно 62,3 % і 7,4 %. Студентів-українців 1927–1928 року було 14,6 %, 1957–1958 року, незважаючи на приєднання західних областей України – 13,8 %; в 1960–1961 році – 13,4 % (при питомій вазі українського населення 17,8 %) [139]. Статистичний збірник «Народное хозяйство СССР в 1963 г.» дає на 1962–1963 рік процент студентів-росіян 61 (1 803 800 з 2 943 700), а студентів-українців – 14,5 % (426 900 з 2 943 700) [140].

На 1960 рік «Высшее образование в СССР» дає по Україні 46 754 наукових працівників, з них українців менше половини – 22 523. Кількість аспірантів по Союзу становила 36 754, з них українців – 4081, або 11 % [141]. Це набагато нижче за питому вагу українців у Союзі (17,8 %), а аспіранти – це джерело майбутніх наукових кадрів.

За даними, опублікованими в журналі «Вопросы философии» 1957 року [142], в СРСР на той час було 222 893 наукових працівники, з них українців – 21 762. В перерахунку на 10 000 населення це один з найнижчих коефіцієнтів по Союзу: близько 6 (росіян – 144 285, тобто – 12–13 на 10 000 населення).

Звичайно, справа не в тому, що українців свідомо не пускають у науку – в нашій країні це неможливо. І завдання не в тому, щоб наказати терміново підвищити процент учених-українців,– це теж неможливо. Але ж треба обдумати, проаналізувати це серйозне становище, це драматичне відставання української нації у вирішальній «мозковій» сфері. У чому тут «секрет»?

---

[138] «Высшее образование в СССР...», с. 28–31.

[139] Там само, с. 84.

[140] «Народное хозяйство СССР в 1963 году...», с. 579.

[141] «Высшее образование в СССР...», с. 215.

[142] *Цамерян И. П.* Великая Октябрьская социалистическая революция и коренное изменение национальных отношений в СССР. «Вопросы философии», 1957, ч. 5, с. 57.

Очевидно, що все це не випадкове і має під собою якісь серйозні соціальні й політичні причини. Розкрити їх і усунути – завдання соціологів і тих, хто виробляє і спрямовує національну політику. На жаль, вони поки що мовчать, і ніяких соціальних досліджень у цій сфері не робиться, принаймні публічно. Є тільки окремі кустарні, самодіяльні спроби.

Так, житель м. Одеси С. Караванський за аутентичними документами встановив, що до Одеського політехнічного інституту в 1964–1965 році вступило тільки 43 % українців, що зовсім не відповідає відсоткові українців в УРСР і навіть у тій самій Одесі. Проаналізувавши відповідний документальний матеріал, С. Караванський встановив, що внаслідок дискримінаційного порядку прийому, що утруднює вступ до вузів випускникам українських шкіл (на конкурсний іспит у вузах України виноситься російська мова та література, а українська тільки в гуманітарних, що створює переваги для росіян та випускників російських шкіл; вступні іспити із спеціальних дисциплін ведуться у переважній більшості випадків російською мовою), процент прийому відносно поданих заяв вищий для росіян і нижчий для українців; з 1126 українців, що подали заяви до вступу в Одеський політехнічний інститут в 1964 році, прийнято 453, тобто 40 %, а з 1002 росіян прийнято 477, тобто 46 %.

На підставі цих та подібних даних С. Караванський подав клопотання прокуророві УРСР з проханням притягнути до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Даденкова Ю. М. за ст. 66 КК УРСР, що передбачає покарання за порушення національної та расової рівноправності. Результат «не замедлил сказаться». С. Караванського заарештували.

Фактична нерівність спостерігається в багатьох сферах культури.

Театрів в Україні, мабуть, більше російських, як українських. Кіно – це «найпопулярніше з мистецтв» – майже цілком російське, навіть фільми українських студій дають у російському дубляжі, а не навпаки. І так, по якій би лінії суспільного й культурного життя ми не зробили «розтин», всюди за формальною рівністю вимальовується фактична нерівність, другорядне й «програшне» становище української культури і мови (про яку рівність, наприклад, можна говорити, коли українська мова, по суті, вигнана з внутрішніх сфер життя, а ті одиниці, які нею користуються в містах, тільки наражаються на глум).

В наступних розділах ми будемо говорити про це докладніше. Тут тільки додамо, що інколи справа доходить і до порушення певної формальної рівності. Конституцією СРСР заборонено проповідь національної винятковості. А тим часом ця проповідь провадиться у формі пропаганди (про яку ми говорили вище) особливої, виняткової ролі великого російського народу в історичній і теперішній долі всіх інших народів СРСР і колишньої Російської імперії (до речі, справжній автор цієї «теорії» – не хто інший, як імператор-«освободитель» Олександр II, який любив говорити про свою імперію як про сім'ю народів і особливо про «особую роль русского народа в этой семье»). Так само відкрито й посилено «теоретизується» особливе місце російської мови як «мови міжнаціонального спілкування» і «другої рідної мови» для всіх народів СРСР. Хіба це не є наруга над ленінським принципом: «не допустити... майоризування ні єдиної національності іншою ні в одній області, ні в одній галузі громадських справ»[143].

Можуть сказати, але ж ці формули, якими ви невдоволені, відбивають реальне становище. В тім-то й річ! Були б вони просто теоретизуванням – на них ніхто не звертав би уваги. Але, на жаль, вони відбивають (ще й мало, послаблено відбивають) реальне становище, і трагізм у тому, що це реальне становище далеке від справедливості в розв'язуванні національної справи, від того, що мислив і накреслював Ленін. І обов'язок комуніста, а тим більше керівного комуніста,– задуматися над тим, як це реальне становище змінити в бік комунізму, а не великодержавництва і «майоризування».

В. І. Ленін також свого часу зіткнувся з «реальним становищем». По тривалій неучасті в практичному керівництві через хворобу він у грудні 1922 року зіткнувся з «реальним становищем» у національній справі й відчув глибоке потрясіння. Під цим збуренням, тяжко хворий, він диктує секретареві замітки «До питання про національності...», де дає свою оцінку «реального становища» і пропонує круто змінити його.

«*За таких умов дуже природно, що "свобода виходу з союзу", якою ми виправдовуємо себе* (і, додам від себе, говорити про яку тепер прирівнюється до політичного злочину.– *І. Дз.*), *виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських інородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ.*

---

[143] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 25, с. 69.

Немає сумніву, що мізерний процент радянських і радянізованих робітників потоне в цьому морі шовіністичної великоруської шушвалі, як муха в молоці.

Кажуть в оборону цього захисту (підпорядкування республіканських наркоматів центрові.– *І. Дз.*), *що виділили наркомати, які мають відношення безпосередньо до національної психології, національної освіти. Але тут постає питання, чи можна виділити ці наркомати повністю, і друге питання, чи вжили ми з достатньою дбайливістю заходів, щоб дійсно захистити інородців від істинно руського держиморди? Я думаю, що ми цих заходів не вжили, хоч могли і повинні були вжити»* [144].

В. І. Ленін пропонує міняти «реальне становище», оскільки комуністам потрібна реальність справедливості, а не реальність хамства.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ТА ЇЇ РОЗГРОМ

Більшовицький вождь В. І. Ленін та інші діячі партії неодноразово з'ясовували, що в той час, як формальна рівність націй здобута Жовтневою революцією, для забезпечення фактичної рівності націй потрібен тривалий період цілеспрямованого національного будівництва.

Як початок цієї роботи X з'їзд РКП(б) у 1921 році накреслив такі найближчі завдання: допомогти «невеликорусским народам» –

«а) развить и укрепить у себя советскую государственность в формах, соответствующих национально-бытовым условиям этих народов;

б) развить и укрепить у себя действующие на родном языке суд, администрацию, органы хозяйства, органы власти, составленные из людей местных, знающих быт и психологию местного населения;

в) развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительные учреждения на родном языке;

г) поставить и развить широкую сеть курсов и школ, как общеобразовательного, так и профессионально-технического характера на родном языке...» [145].

Нині можемо констатувати, що ні один з цих чотирьох пунктів (а це ж були тільки найближчі завдання!) не виконаний.

---

[144] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 45, с. 340.

[145] «КПСС в резолюциях...», т. 1, с. 559.

а) Державність будувалася і будується скрізь в однакових формах, за одним шаблоном (всупереч тому, що чітко говорив на цю тему Ленін).

б) Адміністрації, господарських органів та органів влади, що діють рідною мовою, немає (в Україні принаймні).

в) Преса, школа і театр лише частково українські, та й то тільки формально, причому український відсоток останнім часом зменшується, особливо щодо школи, на користь російського; а щодо клубної справи, кіно та культурно-просвітніх закладів, лекцій, гуртків і т. д.– цього майже зовсім немає, зокрема, в містах все це ведеться російською мовою.

г) Професійно-технічного навчання рідною мовою зовсім немає, воно цілком ведеться по-російському.

Чому ці прямі й чіткі постанови не здійснені і чи буде хтось за це відповідати – не нам судити. Ми лише констатуємо факт.

Але треба додати, що в Україні була чесна й енергійна спроба здійснити ці постанови – вона відома під назвою українізації. Про неї тепер соромляться згадувати, і саме це слово зробили одіозним. А насправді це була спроба істинно інтернаціоналістської політики, накресленої прямими вказівками Леніна та постановами з'їздів РКП(б) та КП(б)У, підтримана і схвалена Комінтерном (Комінтерн і раніше, наприклад, при розпуску УКП – Української комуністичної партії – гарантував національний розвиток України).

Вище вже трохи говорилося про українізацію. Тут тільки варто додати, що це була широка політична концепція, яка включала в себе:

1) Виховання трудящих України в революційно-класовому дусі і в дусі розуміння своєї національної належності, своєї відповідальності за національне соціалістичне будівництво України, розуміння соціалістичної національної державності, виховання національної свідомості й гідності та інтернаціоналістського ставлення до інших народів.

2) Виховання російського населення в Україні в дусі поваги й уважного, дружнього ставлення до українського національного життя й будівництва, до культури, мови, традицій і т. д., заохочування до пізнання й вивчення української культури, історії, мови, до співучасті в творенні нових національно-культурних цінностей при одночасному забезпеченні національно-культурних потреб росіян як національної меншості в Україні.

3) Українізація партійного, радянського, всього суспільного життя.

4) Українізація господарського та науково-технічного життя.

5) Українізація великих міст та промислових центрів.

6) Опанування пролетаріатом української мови й культури, виховання пролетаріату на цій мові та культурі й перетворення пролетаріату на їхнього активного творця.

7) Українізація шкільної справи, технічної, професіональної і вищої освіти.

8) Українізація культурно-освітньої справи.

9) Сприяння найвищому розвиткові всіх галузей української культури.

10) Забезпечення за Україною необхідного мінімуму економічно-господарської ініціативи.

11) Те саме в сфері політичній та дипломатичній.

12) Забезпечення національно-культурних інтересів кількох мільйонів українців, що проживають в інших республіках, найбільше в Російській Федерації; в перспективі об'єднання з Україною суміжних земель з українською більшістю населення (на Дону, Курщині та ін.) і т. д.

Як бачимо, питання ставилося ґрунтовно і серйозно. Саме так і повинні були його ставити комуністи Української Радянської Республіки, народ якої 450 років був під колоніальним гнітом (понад 150 – польським і близько 300 років – російським) і, діставши нарешті свободу, мусив надолужувати свої елементарні права.

Якби цей курс був здійснений, то Україна, безсумнівно, понад свої теперішні успіхи в економіці, науці й частково мистецтві мала б незрівнянно більші і радувала б усі нації Союзу, всі народи соціалістичної співдружності самобутністю свого соціалістичного обличчя, яскравістю і динамічністю своєї національної культури, всебічним розквітом національного життя,– була б справжнім (а не пропагандистським) наочним і гіпнотизуючим взірцем плідності ленінської постановки національної справи для всіх молодих національних держав Азії й Африки, для всіх національно-визвольних рухів.

Але в цієї сміливої і конструктивної ленінської політики були люті вороги, одверті й приховані. Це про них говорили делегати XII з'їзду РКП(б), чиї виступи частково цитувалися вище. Перші роки по смерті Леніна ці вороги ще терпіли ленінський курс, потім почали вище й вище піднімати голови.

1927 року ЦК КП(б)У звернувся до Виконкому Комінтерну в справі російського націоналістичного збочення в партії, яке перешкоджало українізації. Суть цього збочення характеризувалася так:

«Це збочення полягає в ігноруванні і недооцінці значення національного питання на Україні, що часто прикривається інтернаціоналістичними фразами, зокрема:

1) у приниженні значення України як частини СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР як фактичну ліквідацію національних республік;

2) у проповідуванні нейтрального ставлення партії до розвитку української культури, у трактуванні її як відсталої, "селянської" у противагу руській, "пролетарській";

3) у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України;

4) у формальному ставленні до проведення українізації, що її визнається часто тільки на словах;

5) у некритичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучність українізації, про незрозумілу народові "галіційську" мову й т. ін. і в культивуванні цих поглядів всередині партії;

6) у намаганні не проводити політики українізації по містах і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом;

7) у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекручувань під час проведення українізації і в спробах виставити їх як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (руських, євреїв)» [146].

1927 року російський націоналістичний ухил був засуджений. А 1932 року Сталін круто змінює курс і посилає в Україну своїх довірених людей (чи не з числа оцього російського націоналістичного напрямку?) нищити «український буржуазний націоналізм», а насправді всякі вияви української національності, національного життя, національної культури, освітні, наукові кадри. Донедавна все хвалилися успіхами українізації – тепер стає модним і доблесним хвалитися нищенням української культури, рапортувати про кількість знищених учених, письменників тощо. На XII з'їзді КП(б)У (1934) лунають такі рапорти:

«Лише на початку листопадового пленуму було викрито і викинено з науково-дослідних установ ВУАН (Всеукраїнська Академія Наук.– *І. Дз.*) *і Наркомосвіти 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів, серед них 48 ворогів з партквитком. Тепер цього елемента викинуто з установ значно більше. Ось нещодавно, в грудні, нам довелося зовсім закрити Науково-дослідний інститут історії культури ім. Багалія, бо виявилося, що цей інститут – знов-таки, як і ряд інших наукових організацій, як, приміром, Українська Радянська Енциклопедія, Інсти-*

---

[146] «Два роки роботи; Звіт Центрального комітету КП(б)У». Х., 1927, с. 57–58.

тут Шевченка, в якому орудував Пилипенко,– був притулком контрреволюції» [147].

Майже вся українська культура виявилася «контрреволюційною» (як у деякі пізніші часи – нерентабельною). А тому нищено і всесвітньовідомих учених і письменників, і сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів – тисячами й тисячами. Заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 році. Врахуймо: це було задовго до «тридцять сьомого».

І Сталін став слати телеграми на Україну: «Нарешті от починаєте братися за справу по-більшовицькому... До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу. По суті, проведені вами заходи – тільки перший крок...»

Важко обрахувати й уявити собі, наскільки були підірвані сили української нації і наскільки був катастрофічно понижений її культурний потенціал. А скільки ще було погромів після цього...

Сьогодні політика, конструктивні методи і дух українізації надійно забуті, глибоко поховані. А партійними документами часів українізації можна лякати, шокувати теперішнього ортодоксального партчиновника.

Задля психологічного експерименту можна процитувати сучасним вершителям національної політики – з резолюції XI з'їзду КП(б)У 1930 року:

«Українізація школи, вишів і втишів та технікумів забезпечує готування нового покоління в дусі політики партії в національному питанні, забезпечує готування українських кадрів для промисловості, сільського господарства».

Далі констатується зростання відсотка українського друку: в травні 1930 року частка газет українською мовою становила 89 %, української книжки – 80 %. Іде «*бурхливе зростання українізації серед пролетаріяту й головно серед основних його кадрів. Поруч цього ми маємо безперечне систематичне зростання складу українців серед пролетаріяту, причому процес українізації набагато випереджає зростання нових кадрів. За минулі три роки набагато збільшилося число тих, хто говорить, читає і вміє писати українською мовою, серед основного загону пролетаріяту – серед металістів – число тих, хто вміє писати, з 14 % до 35 %... Робітнича кляса України безпосередньо бере до своїх рук розвиток української радянської культури, стає за її дійсного будівничого і творця. Відповідно до цих величезних зрушень у робітничій клясі щодо здійснення ленінської національної політики*

---

[147] «XII з'їзд КП(б)У; стенографічний звіт». Х., 1934, с. 380.

особливі обов'язки покладаються на профспілки. Профорганізації основних промислових районів не лише не йдуть ще попереду цього потягу робітничої кляси до опанування українського культурного процесу, але виразно відстають від цього руху. Незважаючи на чималі зрушення щодо українізації в клубній і в усій культурно-масовій роботі, ця робота, безперечно, відстає від запитів і вимог робітничої кляси. Культурне обслуговування робітничих мас українською мовою, опанування руху робітничої маси до культурно-національного будівництва і дальше прискорення і розвиток цього руху профспілки України повинні взяти до своїх рук і йти на чолі мас».

«Ці три елементи – школа, преса й українізація пролетаріяту – міцна база, що справді забезпечує в найкоротший строк нечуваний розвиток української національної формою і пролетарської змістом культури» [148].

Де все воно тепер: де «українізація вишів і втишів та технікумів», де казкові, як на сьогодні, відсотки української книжки, де українізація пролетаріату та інженерно-технічних кадрів? ...А про профспілки як українізатора, пробачте, і говорити смішно. Не кажучи вже про те, що коли б хтось зараз поцікавився «кількістю тих, хто читає українською мовою... і тих, хто вміє писати»,– його б затаврували як зоологічного націоналіста і обплювали б або ж здогадалися б, що він шпигун... Адже навіть така елементарна, необхідна соціологічна статистика, як кількість і динаміка українських і російських шкіл та учнів у них, книжок, тиражів преси тощо,– «законспірована» державна таємниця і не публікується. Неспроста, звичайно...

Що залишається до цього додати? Хіба те, що і без «міцної бази» (див. вище), передбаченої XI з'їздом КП(б)У, ми ухитряємося хвалитися «нечуваним розквітом української... культури».

РУСИФІКАЦІЯ І МЕХАНІЗМ РУСИФІКАЦІЇ

На зміну українізації прийшла русифікація. Точніше: її трохи загальмований маховик почали розкручувати з новою силою.

Фактична нерівність навіть при формальній рівності неминуче веде до русифікації і є її могутньою рушійною силою. Одночасно механізм цієї нерівності є «матеріальним» механізмом русифікації.

---

[148] «XI з'їзд КП(б)У: стенографічний звіт», Х., 1930, с. 737–738.

Другою психологічною та ідеологічною силою русифікації є російський великодержавний шовінізм. Він становить «психологічний» механізм русифікації, її «душу».

Частково це питання обговорено вище. Але треба дещо додати й конкретизувати.

Слово «русифікація» тепер дуже не подобається начальству; публічно воно не вживається як політично неблагозвучне; говорити ж сьогодні про русифікацію українського населення може, звичайно, лише запеклий «націоналіст».

В ленінські часи цей сумний привілей випадав на долю видатних комуністів; партія класифікувала як русифікацію і засуджувала такі явища, які сьогодні кваліфікуються як успіхи політики дружби народів (наприклад, коли українці зрікаються своєї національності й мови, коли батьки віддають своїх дітей до російських, а не українських шкіл та подібне).

Ми наводили надзвичайно різкі виступи Леніна проти великоруського шовінізму та різних «русифікаторських спроб». Тут наведу кілька виступів інших діячів партії – в дусі і під безпосереднім впливом ленінських заяв. Ось уривок з виступу делегата Яковлєва на XII з'їзді РКП(б).

«*Я думаю, что неправ тов. Раковский* (тодішній голова Раднаркому України.– *І. Дз.*), *когда он сводит вопрос к объединению или разъединению комиссариатов* (із всесоюзними.– *І. Дз.*). *Я бы спросил т. Раковского: в ваших самостоятельных комиссариатах... разве не тот же дух великорусского шовинизма и национализма, не тот ли состав бюрократии из русских и русифицированных евреев, являющихся наиболее последовательными проводниками великорусского национального угнетения..?*

Они же проводят фактически ту же линию национального угнетения. На каком языке говорят в аппаратах уездов? На каком языке пишут бумаги в деревне, на каком языке говорят ваши комиссариаты? Дело не только в том, чтобы построить отношения между комиссариатами самостоятельных республик и объединенными, но дело в работе самих комиссариатов. Я знаю, какое огромное сопротивление – бессознательное со стороны партии, в подавляющем большинстве великорусской, сознательное со стороны чиновничьего аппарата комиссариатов,– встречает такая простая вещь, как обязанность перейти на делопроизводство соответствующего языка, обязанность учиться такому-то языку соответствующей республики. Но я думаю, съезд должен сказать, что лучше заставить 10 великорусских шовинистов и националистов выучиться языку той страны, в которой они живут, чем *одного мужика заставить в соответствующем учреждении коверкать свой родной язык»* [149].

А пізніше почали робити навпаки: примушували десятьох мужиків «коверкать свой родной язык», аби тільки не потривожити одного «великорусского шовиниста».

Державний та господарський апарат – один із головних і найдієвіших важелів русифікації. Там, де «начальство» говорить по-російському, там незабаром змушені будуть заговорити по-російському і всі. Мова «командних елементів» поступово запановує над усім середовищем. Історія знає багато прикладів щодо інших народів. І тут національне питання знову переростає в соціальне: ми бачимо, що українська мова в міському побуті в певному смислі протистоїть як мова «нижчих» прошарків населення (двірники, прислуга, чорнороби, новонаймана робоча сила, рядовий робітничий склад, особливо в передмістях) російській мові як мові «вищих», «культурних» шарів суспільства («командири виробництва», службовці, інтелігенція). І «відмахнутися» від цієї соціальної колізії не вдасться. Мовний поділ уприкрює і роз'ятрює поділ соціальний.

А ось ще один маленький маховичок у механізмі русифікації. Цитую з виступу М. Скрипника на XII з'їзді РКП(б).

«Армия до сих пор остается орудием русификации украинского населения и всего инородного населения. Правда, ПУР за последнее время начал выписывать газеты на национальных языках. Но вся эта работа еще впереди, и нам необходимо принять меры, чтобы наша армия не была орудием русификации...» [150]

Цю думку розвиває інший промовець на з'їзді:

«Тов. Скрыпник коснулся этого вопроса. Это – вопрос об армии. Но он не поставил точки над "і". Ведь нельзя забывать того, что Красная Армия объективно является не только аппаратом воспитания крестьянства в пролетарском духе,– она является аппаратом русификации. Мы переводим десятки тысяч украинских крестьян в Тулу, заставляем их на русском языке воспринимать все. Правильно это или нет? Конечно, нет. Зачем это нужно пролетариату, никто не скажет. Здесь есть инерция великорусского командного аппарата – у нас в огромной массе командный состав русский. Ведь можно даже переведенных в Тулу украинских крестьян при русском командовании политически и культурно воспитывать на украинском языке. Здесь

---

[149] «XII съезд РКП(б)...», с. 547.

[150] Там само, с. 523.

другой вопрос – вопрос о создании кадров армии, говорящих на национальном языке» [151].

До цього залишається хіба що додати, що дане питання не було спеціальним інтересом одного-двох делегатів, а незмінно привертало увагу всієї партії. Як відомо, в ті часи були прийняті рішення про національні військові формування, а VIII з'їзд РКП(б) поставив перспективу територіальних військових з'єднань. X з'їзд КП(б)У 1927 року спеціально займався питанням українізації культурно-політичної роботи в Червоній Армії.

Зрозуміло, всі ці істинно інтернаціоналістські ленінські заходи розділили долю інших «націоналістичних витівок». Тепер не доводиться говорити навіть про наймінімальніше забезпечення найелементарніших національних інтересів української (як і інших республік) молоді у війську. Мільйони українських юнаків після кількарічного перебування в армії повертаються національно дезорієнтованими і мовно деморалізованими і в свою чергу стають вогнищем русифікаторського впливу на решту молоді і населення. Не кажучи вже про те, що частина їх взагалі не повертається в Україну. Не важко уявити собі, яких колосальних втрат завдає це справі національного розвитку. Давайте подумаємо, чи погодився б на щось подібне уряд будь-якої соціалістичної країни: Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії і т. д.

Гігантською русифікаторською м'ясорубкою були і, на жаль, залишаються міста – колись переважно великі, а тепер уже й малі. Міста були місцем осідку, за словами одного російського письменника, «десяти поколений русификаторов», джерелом і символом національного пригнічення й колоніального наступу царизму. Ідеться, звичайно, не про місто як таке, не про місто – вогнище культури й революційного руху, а про місто бюрократів і міщан, місто колонізаторів – «ташкентців» (Щедрін). Його гангренозну русифікаторську, національно пригнічувальну дію добре показала українська класична література.

Ленінська партія ясно уявляла, яку небезпеку для соціалістичного будівництва націй являє русифікаторський елемент міста з його «десятью поколениями» колонізаторів. Тим-то партія накреслила цілий ряд заходів, спрямованих на «дерусифікацію» великих міст, на повернення їм їхнього національного обличчя. І навіть Й. В. Сталін, який, як відомо, не був великим уболівальником за «націоналів», під тиском ленінських ідей заявив на X з'їзді РКП(б):

«Ясно, что если в городах Украины до сих пор еще преобладают русские элементы, то с течением времени эти города будут

---

[151] «XII съезд РКП(б)...», с. 547–548.

неизбежно украинизированы. Лет 40 тому назад Рига представляла собой немецкий город, но так как города растут за счет деревень, а деревня является хранительницей национального, то теперь Рига – чисто латышский город. Лет 50 тому назад все города Венгрии имели немецкий характер, теперь они мадьяризированы. То же можно сказать о тех городах Украины, которые носят русский характер и которые будут украинизированы, потому что города растут за счет деревни. Деревня – это хранительница украинского языка, и он войдет во все украинские города как господствующий элемент»[152].

З часу, коли це було сказано, минуло 45 років – період, якого було досить, щоб вказані вище латиські й угорські міста повернули собі питоме національне обличчя. Чому ж українські міста були за цей час ще більше русифіковані, незважаючи на величезний і постійний приплив українського населення з села?

Чому незмірно зрослі українські міста стали незмірно грандіознішими лабораторіями русифікації? Чому мільйони українських хлопців і дівчат, опинившися на роботі в місті, через рік-два «забувають» свою мову і починають говорити якимось каліченим і вбогим жаргоном?

Плани партії по дерусифікації міст України не були здійснені, розвиток спрямували в протилежний бік, і в містах ще більше утвердився дух вищості російської культури та російської мови і зневага до мови й культури української. Звичайно, ніякими декретами такого становища не змінити. Але й це становище – наслідок певної політики, і його можна поступово змінити, змінивши політику.

Останнім часом русифікація невблаганно наповзає вже й на менші містечка, сільські районні центри тощо – з намноженням там начальства й чиновництва, яке, звісно, говорить або старається говорити по-російському і таким чином змушує до того підлеглих; з занепадом народних звичаїв, народного мистецтва та культурних розваг і заміною їх безликою халтурою культурницьких десантників; з перевагою російської газети, книги, радіо, кіно тощо... Таким чином виробляється мова ні українська, ні російська, а якесь бридке вариво, т. зв. суржик; виробляється не культура, а пошлий сурогат, «дешевка», нібито «на городской манер»; виробляється й далі добре знаний в історії тип «перевертня-хахла з низьким культурним світоглядом» (з декларації Всеукраїнської Федерації пролетарських письменників і митців). У стилі водевілю розігрується трагедія.

---

[152] «Х съезд РКП(б)...», с. 213.

Дійство відбувається зокрема на терені культури й мови.

1. Культура

Згідно з твердими вказівками В. І. Леніна, XII з'їзд РКП(б) 1923 року чітко і ясно встановив:

«Разговоры о преимуществах русской культуры и выдвигание положения о неизбежности победы более высокой русской культуры над культурами более отсталых народов (украинской, азербайджанской, узбекской, киргизской и пр.) являются ничем иным, как попыткой закрепить господство великорусской национальности» [153].

Нині не тільки легалізовані й панують у партійно-громадському побуті розмови й уявлення вищезазначеного характеру, але стали стереотипними різні «иносказательные» варіанти цих «разговоров», вони навіть увійшли в підручники для українських дітей як перша й остання істина. Більше того, нині, здається, все робиться для того, щоб «преимущество русской культуры» було реальністю в Україні. В той же час виявляється дивовижна і жалюгідна, ніде в світі не бачена безпорадність усякий раз, коли треба підтримати українську книжку, українську культуру, українське слово... (не кажучи вже про виконання прийнятих свого часу партією відомих постанов про відповідальність партії за розвиток української національної культури, про необхідність у найкоротший період вивести її на найвищий, світовий рівень і зробити її культурою пролетаріату і т. д.).

Досі не справдилися сподівання А. В. Луначарського: «От самостоятельного культурного развития украинского народа можно ждать самых отрадных результатов, ибо нет никакого сомнения в том, что это одна из даровитейших ветвей славянского древа» [154].

Література наша далеко не на тому рівні, на якому повинна бути і на якому могла б бути. Театр український в очевидному занепаді. Українського кіно, по суті, немає, незважаючи на наявність двох студій – у Києві й Одесі: роблять вони фільми або неймовірно погані, або не українські (за дуже рідкими винятками).

Все цікаве й перспективне не так дістає підтримку, як навпаки...

В чому ж річ? Може, збідніла на сили й таланти земля українська? Навряд, судячи хоча б з того, скільки сил і талантів дає ця земля російській культурі та науці. Певно, є інші серйозні причини – і суб'єктивні, і об'єктивні.

---

[153] «XII съезд РКП(б)...», с. 646.

[154] *Луначарский А. В.* О национализме вообще и украинском движении в частности.– Ж. «Украинская жизнь», 1912 р., ч. 10, с. 10–11.

Сила і повнокровність, здоров'я і майбуття всякої національної культури прямо залежать від її становища в суспільстві, від того, якою мірою це суспільство зацікавлене в ній і віддає їй всього себе, від того, яка маса цього суспільства пересякнена нею і активно чи пасивно творить її, зв'язуючи з нею все своє свідоме духовне існування.

Обговорюючи цю справу, А. В. Луначарський свого часу схвально цитував одного німецького марксиста:

«От чего зависит сила и величие нации? – спрашивает Браун и отвечает: – От того, здорово ли ее национальное тело и весь ли народ пропитан своею культурой. Капиталистическая эксплуатация разрушает силу нации, похищая у класса, составляющего большинство нации, здоровье и пресекая ему доступ к национальной культуре. Тем не менее националисты сплошь и рядом являются защитниками капитализма. Этим они сразу доказывают, что они не борцы за нацию, а представители интересов ее господствующих классов. Окончательное проникновение национальной культурой всей нации принесет с собою лишь социализм. Но борьба за нее против буржуазии ведется и может вестись лишь в интернациональных рамках. Вывод ясен: социалистический интернационал – лучший борец за истинный национализм» [155].

Розуміючи пряму і постійно діючу взаємозалежність між силою національної культури та ступенем охоплення нею суспільства, українські комуністи в двадцяті роки так гостро і ставили завдання найшвидшого і найщільнішого залучення всіх верств трудящого населення України (особливо ж пролетаріату) до справи засвоєння і творення української національної культури,– що необхідно для розвитку й духовного здоров'я як української культури, так і українського пролетаріату (відповідні документи наводилися вище); завдання виведення української культури з другорядного становища в Україні та подолання фактичної нерівності між російською та українською культурою, фактичного панування, фактичної переваги російської культури в Україні.

«За короткий час існування Радвлади на Україні... зроблено вже так багато в справі розвитку української культури, в справі школи та книжки, – говорилося в постанові ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1923 р.– *Але ця робота не могла усунути нерівності культур, що створилася внаслідок вікового утиску.*

---

[155] *Луначарский А. В.* О национализме вообще и украинском движении в частности.– Ж. «Украинская жизнь», 1912 р., ч. 10, с. 14.

Через це найближчим завданням Уряду мусить бути усунення цієї нерівності в галузі національної культури» [156].

Однак з розгромом українізації відпали і заходи, що мали зробити українську національну соціалістичну культуру культурою всього українського суспільства.

В результаті, по-перше, українська культура не тільки не знайшла належного їй провідного місця в Україні, але навіть не зрівнялася з російською, залишаючись далеко на другому місці як її доважок; по-друге, переважна більшість робітничого класу, науково-технічної, інженерної та іншої інтелігенції і взагалі міського населення залишається поза сферою української культури, яку для них цілком замінила російська. Це підтверджується як фактичним становищем української книжки, преси, школи, театру і т. д., так і ступенем уваги, інтересу суспільства до української культури взагалі. Загальновідомо, який мізерний відсоток зазначених найактивніших з культурного погляду верств населення цікавиться українською культурою і пов'язує з нею задоволення своїх духовних потреб. А це не може минути безслідно, це означає постійне відведення крові від української культури, це підриває її і матеріально, і духовно, бо звуження кола читачів, слухачів, споживачів не просто механічний, а складний ідейно-політичний процес, який, з одного боку, звужує духовний потік до читача, з другого – зменшує напругу зворотного духовного струму до творців, не кажучи про те вже, що таким чином катастрофічно обмежуються і замулюються джерела припливу нових творчих сил у національну культуру, і дедалі більше цих сил іде у й без того незрівнянно потужнішу російську культуру.

Але й це ще не все. Найдраматичніше те, що і за цих тяжких умов тим силам, які самовіддано залишаються вірними національній культурі, не допомагають як слід, а навпаки – дуже часто чинять всілякі перешкоди й пакості.

Яскраві таланти й новаторські шукання не так заохочуються, як наштовхуються на непролазні шеренги офіційних багнетів. Досить нагадати хоча б про ту свистопляску, яка не так давно піднялася навколо творчості молодих поетів, яких брехливо обвинувачено в формалізмі; про те, що цілий ряд поетів – від Ліни Костенко до В. Стуса, від Григорія Кириченка до Миколи Холодного, від Ігоря Калинця до Бориса Мамайсура – роками не можуть видати своїх збірок; що чехи в своїй антології молодої української поезії друкують поетів, яких у нас роками не хочуть визнавати; що й старші, заслужені письменники щоразу наражаються на неприємності, як тільки скажуть більше, ніж від них звикли чути (так, Ю. Смолич не зміг надрукувати своїх спогадів про літературне життя двадцятих років).

---

[156] «Культурне будівництво в Українській РСР: збірник документів; важливіші рішення Комуністичної Партії і Радянського Уряду, 1917–1960». К., 1961, т. 1, с. 243.

Не краще становище і в Спілці художників, де всіляко дискредитується і затискується творчість ряду самобутніх молодих митців.

Становище українського театру майже катастрофічне. Київський академічний драматичний театр ім. Франка в стані перманентної безпорадності й сірості, а в цей час молодому талановитому режисерові Лесю Танюку не давали роботи, аж поки вижили з України. Тепер він працює в Москві, його радо запрошують кращі московські театри, і поставлені ним спектаклі мають велику популярність.

Молодий український композитор Леонід Грабовський, якого Д. Шостакович назвав у числі найоригінальніших композиторських талантів, протягом ряду років не може добитися виконання своїх новаторських творів в Україні, в той час як їх охоче виконують провідні виконавські колективи Москви й Ленінграда. Навіть його чудові «Чотири українські пісні», нагороджені на всесоюзному конкурсі і записані в Ленінграді, досі не виконувалися в Україні.

А скільки перешкод чиниться талановитому хормейстерові й постановнику Ігореві Полюху в створенні національного естрадного інструментально-вокального ансамблю, якому намагаються нав'язати хуторянське обличчя!

Фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» знаменував злам на Київській кіностудії ім. Довженка і повернув їй, що останніми роками мала найгіршу репутацію, міжнародне визнання. І ось Параджанову вже заважають ставити другий фільм і, по суті, «виживають» його зі студії. Нависає загроза і над іншими яскравими фільмами, що готуються на студії, чуються розмови про те, що треба трохи «загвинтити гайки» на студії... Подібних прикладів безліч.

Створюється враження, що кожного разу, коли на якійсь ділянці української культури з'являються нові сили і починається якесь пожвавлення, бюрократична машина втрачає сон і спокій, аж поки не придушить це пожвавлення і поверне все до «нормального» художнього рівня. Кілька років тому молода редакція харківського журналу «Прапор» почала робити свіжий і цікавий часопис. Брутальний «рознос» не забарився, і ось уже «Прапор» стає звичайним, нудним, провінційним журнальчиком. Рік тому редактором львівського журналу «Жовтень» став Р. Братунь, людина енергійна і зі смаком. Захиріле раніше видання швидко стало одним із кращих в Україні, здобуло велику популярність, різко зріс його тираж. І ось уже Львівський обком партії постановляє зняти Р. Братуня з посади головного редактора і засуджує його діяльність. Правда, поки що Спілці письменників удалося відстояти Р. Братуня, але в такій ситуації важко чекати від редактора великої сміливості й ініціативи. А скільки перепадає редакторам «Ранку» й «Дніпра» саме тому, що ці журнали кращі від інших, саме за кращі матеріали їх без кінця «проробляють» відповідні інстанції.

Так багатьма заходами, грубим адмініструванням, троглодитським культурним рівнем і «глубоко эшелонированной» бюрократичною «пильністю», невтомним «автоматично-пресекательным» рефлексом штучно стримується і збіднюється наша культура, компрометується в очах багатомільйонної публіки, яка не має змоги бачити в дії цей неочевидний механізм «стримування» і тому всю відсталість нашої культури приписує її питомим властивостям.

Другим фактором, що зменшує привабливість української культури для багатомільйонного читача, є штучне збіднення її минулих надбань і традицій, по суті, мародерство щодо культурної історії України.

Яка ще нація в світі може похвалитися таким становищем, коли найбільші її вчені в галузі суспільних наук – М. Грушевський і М. Драгоманов, люди зі світовим ім'ям і світовим визнанням, не відомі в своїй країні? Ім'я першого і досі під забороною, а з другого тільки недавно знято негласну заборону, але твори обох однаково не видаються, і дістати їх не можна.

Парадоксальний факт: до революції, за умов одвертої антиукраїнської політики царату, були видані епохальні пам'ятки української історії та суспільної думки: «История русов», козацькі літописи – Величка, Граб'янки, Самовидця,– а тепер, ось уже кілька десятків років, вони не видаються, хоч давно стали бібліографічною рідкістю, і дістати їх неможливо навіть науковцям.

Те саме стосується і монументальних зібрань українського фольклору, здійснених П. Чубинським, М. Драгомановим, В. Антоновичем, Я. Головацьким та ін., виданих у XIX ст.

А твори українських істориків – Антоновича, Максимовича, Бодянського, Костомарова, Лазаревського, а твори Пантелеймона Куліша, постаті більш як непересічної,– де вони? (В той час як у Росії повністю перевидано і Соловйова, і Ключевського).

А творчість українських суспільствознавців, соціологів та економістів – М. Павлика, С. А. Подолинського, Ф. Вовка, О. Терлецького, М. Зібера (якого так високо цінував К. Маркс) та багатьох інших?

Та про що говорити, коли самодіяльне Наукове товариство ім. Шевченка в Галичині за кілька десятків років свого існування, без усякої матеріальної підтримки і при перешкодах з боку австрійської, а потім польської влад, спромоглося видати стільки літератури з українознавства, з української історії, фольклору, статистики, документалістики тощо, що всім державним видавництвам УРСР при наших нинішніх умовах для цієї роботи знадобилося б, певно, кілька століть, не кажучи вже про науковий рівень виконання і добору матеріалів.

А твори десятків великих українських вчених з різних галузей природничих наук: якщо вони видаються, то лише російською мовою. Це – парадокс – стосується і тих із них, хто життя присвятив боротьбі за українську культуру.

Я вже не кажу про цілковите замовчування документів і постатей національно-політичної боротьби кінця XIX – початку XX ст. На рабську догоду антинауковим, шовіністичним концепціям все це віднесено до «зоологічного націоналізму», всупереч прямій вказівці Леніна про необхідність принципово розрізняти агресивний націоналізм пануючої нації і оборонний націоналізм нації пригніченої, в якому завжди (ленінське підкреслення) є загальнодемократичний зміст; всупереч чіткому визначенню ЦК КП(б)У від 1927 року ролі навіть «націоналістичної дрібної буржуазії»: «Перед Жовтневою революцією рух останньої мав безперечно революційну вагу і відіграв свою роль в поваленні насамперед царської, а потім буржуазної імперіалістичної влади»,– і тільки після Жовтня цей рух став антирадянським [157]. А в даному разі йдеться навіть не про «націоналістичну дрібну буржуазію», а про національно-визвольний радикалізм інтелігенції або «революційно-демократичний націоналізм», як А. В. Луначарський визначив ідеологію Шевченка, виходячи з ленінського положення про два націоналізми [158].

Приховується і не публікується навіть ряд матеріалів І. Франка: рецензія на кн. Ю. Бачинського «Ukraina irredenta», «Що таке поступ». Не друкуються або друкуються з великими купюрами публіцистичні праці Б. Грінченка («Листи з України Наддніпрянської»), І. Нечуя-Левицького та ін., де гостро ставиться питання про колоніальне пригнічення України та необхідність боротьби за її визволення, за національно-державну самостійність.

Приховується літературно-політична публіцистика двадцятих років, праці М. Скрипника та ін. з національного питання, де популяризуються постанови Комінтерну, РКП(б) й КП(б)У ленінських та перших поленінських часів з українського питання, зокрема їхні ідеї про національно-культурне будівництво в Україні.

---

[157] «Шляхи розвитку української пролетарської культури», с. 343.

[158] *Луначарский А. В.* Статьи о литературе, с. 429.

Величезні проломи пороблені і досі зяють в українській літературі й мистецтві передрадянських і радянських часів.

Якщо в Радянській Росії давно вже визнано і видано Буніна, то в Радянській Україні про незрівнянно «лівішого» в передреволюційний час В. Винниченка і говорити не доводиться (хоч у двадцяті роки спокійнісінько виходили його повні зібрання, і радянська влада від того не впала). А як без Винниченка бути з історією української літератури?

Якщо в Радянській Росії йдеться про видання Аверченка, Мандельштама, Максиміліана Волошина і навіть поговорюють про розстріляного як нібито білогвардійця Гумільова, то в Радянській Україні не те що Григорія Чупринку (який, до речі, в двадцяті роки теж видавався) чи М. Євшана, а й про В. Підмогильного, М. Хвильового, О. Слісаренка, М. Івченка, М. Йогансена та багатьох інших говорити не доводиться. Михайла Семенка, Гео Шкурупія та багатьох інших «авангардистів» згадують тільки для хули і репрезентують лише окремими, старанно підібраними віршиками в антологіях. П. Филипович і М. Драй-Хмара, по суті, не існують в нашій літературі. Енциклопедиста М. Зерова, по суті, немає, бо окремі «відновлені» його вірші – це краплина в океані його літературної та наукової творчості. Навіть у Бажана, Тичини, Сосюри та інших тепер перевидається далеко не все те, що публікувалося в їхніх збірниках та періодиці двадцятих років.

А літературознавство радянського періоду? Ні академіка С. Єфремова, ні блискучого дослідника західних літератур А. Ніковського, ні М. Калиновича, ні комуніста В. Коряка, ні багатьох, багатьох інших...

А перекладацька справа? Справа доведення до українського читача всіх багатств світової культури рідною мовою? Для всякої культурної нації – це одна з кардинальних справ, тому кожна культурна нація завжди приділяла їй максимум уваги і зусиль. У двадцяті роки українські видавництва успішно здійснювали широко задуманий план повних і багатотомних видань світової літературної класики, найвизначніших творів філософської, політичної, соціологічної, історіографічної, мистецтвознавчої думки в добрих перекладах і з науковим апаратом, з участю великих фахівців. Тепер ці переклади стали такою бібліографічною рідкістю, що дістати їх практично неможливо. А нові перекладні видання здійснюються в порівняно мізерних масштабах, так що маємо тільки поодинокі книжки з світової класики, причому окремі блискучі переклади, як-от «Фауст» Гете (переклад М. Лукаша), «Божественна комедія» Данте (переклад П. Карманського і М. Рильського) та інші видані такими мізерними тиражами, що дістати їх неможливо при всьому бажанні. А про видання світової філософської, соціологічної літератури в українських перекладах годі й говорити. А це ж усе те, з чого складається реальне культурне життя сучасної нації, без чого вона не буде духовно повноцінною і повнозначною. Не забезпечувати цього українській нації і орієнтувати її на те, що до світового духовного життя вона може долучитися не безпосередньо, а через посередництво російської культури, означає фактично відмовити їй в одному з найважливіших життєвих прав, перетворювати на утриманство і залежність те, що повинно і може бути дружньою взаємодопомогою. Це означало б посилювати фактичне відставання української культури й далі заганяти в кут українську мову, оскільки переклади – це не пасив, а один з найбільших активів кожної культури.

Український читач хоче і повинен мати своєю мовою надбання світового духовного життя, зокрема світову літературну класику.

«Попит на перекладну світову класику у нас великий.

Практика показує, що тиражі добре виконаних перекладів творів світової літератури українською мовою – хоча б таких, як Гомерова «Одіссея» (переклад Бориса Тена), «Фауст» Гете (переклад М. Лукаша), «Божественна комедія» Данте (переклад М. Рильського та П. Карманського) чи байки Езопа (переклад Ю. Мушака), розійшлися дуже швидко.

Вже час внести в цю важливу для розвитку культури народу справу більше систематичності, розмаху, ініціативи й наполегливості.

На наш погляд, доцільно було б створити спеціальне видавництво, що випускало б у світ твори зарубіжних літератур і літератур народів СРСР у перекладах українською мовою. Таке видавництво могло б згуртувати навколо себе висококваліфікованих перекладачів і повніше забезпечити попит українського читача» [159].

Але поки що, на жаль, розмов у цих справах більше, ніж діла. В цій справі маємо мізерну частку того, що вже мали в двадцяті роки.

Негаразд ми поводимося і з надбанням українського народу в інших сферах культури й мистецтва.

В музиці майже забуті як українські великі композитори Максим Березовський та Дмитро Бортнянський, галицькі композитори XIX–XX століть. До останнього часу не згадувалися великі і всесвітньо відомі співаки Соломія Крушельницька, Олександр Мишуга, Модест Менцінський, і досі в нас немає їхніх записів, хоч на Заході записи є і здобули велику популярність. Не згадуємо про хор Кошиця та про ряд інших всесвітньо відомих колективів і не маємо їхніх записів.

---

[159] *Гуменюк М.* Від розмов до діла, «Літературна Україна», 1965, 24 вересня.

На всю республіку у нас навіть немає заводу для виготовлення грамплатівок.

У малярстві й скульптурі ми не знаємо такого велетня, як О. Архипенко, якого мистецький світ ставить поруч з Пікассо. Не знаємо М. Бутовича, М. Паращука, П. Холодного, майже не знаємо Обаля й Новаківського. Досі замовчується ціла плеяда талановитих митців – «бойчукістів», що створили самобутній напрям в українському мистецтві двадцятих років. Тільки тепер починаємо згадувати про А. Петрицького...

Не приділяється належної уваги українському народному мистецтву, давно вже визнаному в світі за одну з найдорогоцінніших перлин людської культури й краси. Внаслідок того всесвітньо відомі центри народної творчості в Опішні, Петриківці, Косові та ін. перебувають, м'яко кажучи, не в кращому стані...

Адже факт, що Павлина Цвілик, вироби якої так високо цінуються в мистецькому світі, не мала елементарних умов для праці, як і Приймаченко, як і ряд інших народних умільців.

В експозиціях наших музеїв забагато місця відводиться імпозантній халтурі і сірятині заслужених кон'юнктурників, в той час як найновіші мистецькі шукання менш «благополучних» сучасних талантів у них не представлені. Чимало яскравих творів минулих періодів, особливо двадцятих років, гибіють у «фондах». У Львові, у Вірменському соборі, по суті, поховані сотні першорядних пам'яток українського іконописного мистецтва XV–XVII століть, які могли б прикрасити не один музей (а чому б не створити і спеціальний музей давнього українського мистецтва), могли б дати матеріал для прекрасного малярського альбому, що розійшовся б по всьому світу (до речі, тем для таких альбомів українське мистецтво має багато...).

Подібних прикладів збіднення мистецьких надбань та духовної історії можна б навести ще багато.

Але й те, що не попало ні під офіційне, ні під самодіяльне табу, що нібито ж допущене в актив української культури,– і те популяризується і доводиться до масового глядача й читача дуже й дуже недостатньо. Внаслідок цього чималі шари населення дуже мало знають про величезні багатства української культури, не цікавляться нею і вважають її чимось не вартим уваги. Пригадаймо, як серйозно ставила КП(б)У в двадцяті роки справу опанування української культури найширшими масами трудящих України, розглядаючи національну культуру й мову як могутнє знаряддя комуністичного культурного будівництва й виховання. Тепер же маємо в певному розумінні цілковиту антитезу до цього: стійке ігнорування української культури, зокрема книжки, й неподільну підміну їх російською культурою та книжкою,– якщо не всюди, то принаймні серед значних верств міського населення і особливо у «верхніх шарах» суспільства та з боку громадських органів, які зовсім не пропагують української культури серед населення, надто серед молоді. Це ігнорування набирає таких кричущих форм, що не може не обурювати всіх, хто хоч трохи вболіває за справи української культури. Тривожні голоси проникають навіть у нашу пресу, взагалі досить обережну, м'яко кажучи, в подібних справах. Перегляньмо «Літературну Україну», «Культуру і життя» (кол. «Радянську культуру»), «Робітничу газету» та ін. – і ми знайдемо в них чимало голосів тривоги й протесту проти фактів одверто нехлюйського й знущальницького ставлення до популяризації української культури.

В Українській Радянській державі відповідні органи, Уряд перш за все, не дбають про справді всенародний характер української радянської культури.

2. Мова: український народ під мовною блокадою

Більш як п'ятдесят років тому, ще за царської Росії, Імператорська Академія наук у записці «Об отмене стеснения малорусского печатного слова» змушена була заявити: «Нельзя не признать, что пренебрежительное отношение к родной речи влечет за собой отрицательное отношение и к семье, и к родной среде, а это не может не отразиться самым печальным образом на нравственном складе... населения Малороссии» [160].

Це було визнання і змушене, і запізніле, але ж справедливе. Воно було зроблене під тиском обставин, під впливом багатьох першорядних наукових авторитетів. У світовій науковій політичній думці вже давно склався погляд, розвинений великими філософами, педагогами, лінгвістами, письменниками, про те, що всяка культура починається зі знання рідної мови, що зневага до рідної мови є формою знеособлення і самозречення; що по ставленню до рідної мови можна судити про моральний та інтелектуальний рівень людини; що мова – це живий символ збірної особистості народу; що занепад національної мови є безпосереднє свідчення занепаду нації і, отже, величезна втрата для духовної скарбниці людства; що для всякої духовно цілісної людини будь-яке ущемлення її мови є посяганням на її «я», на її народ, і вона неминуче буде такому посяганню противитися.

---

[160] «Украинская жизнь», 1912, № 10, с. 18.

Для всякого серйозно мислячого комуніста ці істини, здобуті соціологічними науками, є незаперечним фактом. Звідси величезне значення мовного моменту в загальній справі національного будівництва комунізму.

Тим-то ЦК РКП(б) ще в листопаді 1919 року постановив:

«Члени РКП на території України повинні на ділі (підкреслення моє.– *І. Дз.*) *проводити право трудящих мас вчитися і говорити в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи русифікаторським спробам відтіснити українську мову на другий план, повинні перетворити її в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас. Негайно треба вжити заходів, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли говорити українською мовою»* [161].

Як відомо, ця постанова написана власноручно В. І. Леніним. Передбачаючи (і побачивши вже) опір її здійснюванню, він через три роки в своїх останніх вказівках категорично зазначав:

«...Треба запровадити найсуворіші правила відносно вживання національної мови в інонаціональних республіках, які входять до нашого союзу, і перевірити ці правила особливо ретельно: немає сумніву, що під приводом єдності залізничної служби, під приводом єдності фіскальної і т. д. у нас, при сучасному нашому апараті, проникатиме безліч зловживань істинно руського характеру. Для боротьби з цими зловживаннями потрібна особлива винахідливість, не кажу вже про особливу щирість (підкреслення моє.– *І. Дз.*) *тих, що за таку боротьбу візьмуться. Тут потрібен буде детальний кодекс, який можуть скласти хоч трохи успішно тільки націонали, що живуть у даній республіці»* [162].

Згідно з цією вказівкою Леніна XII з'їзд РКП(б), зокрема, постановив: необхідно, щоб «были изданы специальные законы, обеспечивающие употребление родного языка во всех государственных органах и во всех учреждениях... законы, преследующие и карающие со всей революционной суровостью всех нарушителей национальных прав» [163].

---

[161] «КПСС в резолюциях...», т. 1, с. 459.

[162] *Ленін В. І.* Повне зібр. тв., т. 45, с. 344.

[163] «XII съезд РКП(б)...», с. 601.

З того часу минуло понад сорок років, час більш ніж достатній для запровадження цих прямих вказівок і для досягнення мети, чітко з'ясованої Леніним. Що ж ми маємо натомість? Натомість все зроблено навпаки. Про вживання української мови в службових установах і т. п. тепер смішно навіть говорити. Про якісь «правила» й «кодекси» щодо вживання національних мов і згадки не лишилося. Дух «єдності» (не те що «залізничної» чи «фіскальної», а всякої – абсолютної й безоглядної) восторжествував давно і глибоко. А щодо «відтіснення української мови на другий план», то воно здійснене, так би мовити, по всіх важливих лініях, і дуже й дуже твердо, воістину «безкомпромісно». Для кожного, хто здатний чесно визнавати факти, все це таке очевидне і зрозуміле, що дальшого обговорення не потребує.

Залишається лише констатувати, що внаслідок фактичного другорядного становища української мови (саме фактичного, бо формально і юридично вона, зрозуміло, повноправна) пишним цвітом розквітла зневага і навіть ненависть до неї не тільки з боку міщанства, а й з боку тих «комуністів», про яких Ленін сказав: «...поскрести иного коммуниста и найдешь великорусского шовиниста»,– з боку самих же таки українців, тих «обрусевших», про яких Ленін сказав, що вони особливо «пересаливают по части истинно русского настроения». А що може бути більшим моральним падінням, як зневага до власної мови і культури, і чого може сподіватися суспільство від таких матерененависників?!

Українофобія, про яку ми говорили вище, є для багатьох українців логічним наслідком загального психологічного закону, дійсного для людей всіх націй.

«Последствием такого отречения (від рідної мови.– *І. Дз.*), *как это давно замечено многими выдающимися психологами и педагогами (напр. Фихте, Дистервегом и др.), является некоторое искажение душевной природы человека, выражающееся нередко, с одной стороны, известным обесцвечением у подобных людей их мыслей, чувств и воли, влекущим иногда за собой даже порчу их личного характера и нрава; с другой стороны,– неизбежным охлаждением у них живых привязанностей к своей родной среде, к своему народу и краю, порождающим затем нередко или полный индифферентизм ко всему общественному, или общее реакционное настроение, исполненное мизантропии и антипатии преимущественно ко всему родному»* [164].

---

[164] *Михальчук О. К.* Что такое малорусская (южнорусская) речь? «Киевская старина», август 1899, с. 185.

Багато поверхово мислячих людей не надають особливого значення фактові денаціоналізації та забуття рідної мови і в такій своїй «толерантності», чи байдужості, вбачають вираз широти і благородства підходу. Але вони помиляються. Мова так органічно пов'язана з найглибшими джерелами і найтоншими виявами духовного життя, і особистого, і суспільного, що відречення від неї, мовна асиміляція, масовий перехід на іншу не можуть пройти безслідно ні для особистості, ні для суспільства. Все це не може не викликати певного зміщення, певних порушень «альвеолярного» апарату духовної «мікроструктури», порушень, часто і непомітних, проте таких, що так чи інакше дадуть, може, не прямі, опосередковані, але тяжкі наслідки й ускладнення. Перш за все це викликає неминуче збіднення, певне пересихання, замулення джерел духовності (може, не зразу помітне, як не зразу пересихають річки від збіднення лісових джерел); адже з утратою рідної мови втрачається незглибимий світ підсвідомості, все національне психологічно-духовне підґрунтя, всі підземні води й «таємниці» великої колективної душі, колективного досвіду народу. Переймання іншої мови, безумовно, збагачує людину тільки тоді, коли рідна мова залишається на притаманному їй місці: коли ж ідеться про заміну, то це переймання компенсує оті втрати лише частково, бо інша мова навіть при найкращому знанні засвоюється до певної міри схематично, збіднено, без тих колосальних глибин підсвідомості, без тих неповторних візерунків асоціативності, з непомітними, може, але незліченними обривами «альвеолярних корінців»... Ось звідки йдуть безсумнівні духовні, естетичні, етичні втрати. Ось чому великий Потебня застерігав від неминучої «мерзости запустения», пов'язаної з денаціоналізацією, з мовною асиміляцією. Ось чому так обстоювали рідну мову всі великі знавці людської душі, письменники, психологи, педагоги. Нагадаймо хоча б слова Фрідріха Адольфа Дістервега:

«Що означає для окремої людини її індивідуальність, те означає для народів національність... Умертвити людину – окремий і довершений вчинок. Однак взяти від людей їхню національність – це постійне і тривале вбивство. Яке жахливе!..

Мова для людини священна. Посягати на неї, пограбувати її від людини, нав'язувати їй чужу – означає посягати на корінь життя людини. Кожний народ на світі вбачає в такому вчинку злочин проти своєї самобутності і не залишає його без покарання. Через мову народ живе, в ній втілений його дух. Виплекана мова – це велике діло, ознака і виразник його найвнутрішнішої суті».

До аналогічних висновків приходив і другий великий педагог – К. Д. Ушинський:

«Мова народу – кращий, нев'янучий і вічно відновлюваний цвіт усього його духовного життя, що починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси і ріки, її бурі і грози – весь той глибокий, повний думки й почуття голос рідної природи, який лунає так лунко в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. Проте в світлих, прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, але й уся історія духовного життя народу. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові – в спадщину потомкам. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя і пережитої радості,– одне слово, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найживіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі та майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, але є якраз саме це життя. Коли зникає народна мова – народу більше нема! Ось чому, наприклад, наші західні брати, витерпівши всі різноманітні насильства від іноплемінників, коли це насильство, нарешті, торкнулося мови, зрозуміли, що йдеться тепер про життя чи смерть самого народу. Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відібрати в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все – і він все може повернути; але відберіть мову – і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи, і коли вимерла мова в устах народу – помер і народ. Але якщо людська душа здригається перед убивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна б почувати вона, зазіхаючи на життя багатовікової історичної особистості народу – цього найбільшого з усіх створінь Божих на землі» [165].

Якщо позбавити народ його мови – це вбити народ, і якщо цього злочину немає з чим порівняти, то з чим порівняти його тоді, коли така душогубська політика маскується в благородні словеса; коли вона сама, судячи і рядячи, оголошує злочином усякий інстинктивний самозахист, в тім числі й мовний самозахист народу; коли вона не має найменшої чесності виступити в своїй власній істоті і запевняє, що то не вона відбирає в народу рідну мову, а сам народ від своєї мови відмовляється?

---

[165] *Ушинський К. Д.* «Рідне слово», Львів, 1960, с. 9–10.

Якби якийсь народ відмовився від своєї мови, це означало б, що він відмовляється від самого себе. Ясно, що такого бути не може. Історія досі не знає прикладів добровільної відмови народів від самих себе, тобто добровільного самогубства народів. Не було і не може бути такого ніколи, як не може людство хотіти самознищитися.

Немає і тепер **добровільного** зречення українського народу чи його частини від самого себе, своєї мови. Те, що на поверховий погляд здається **добровільним**, насправді таким не є. Маємо **вимушену**, **під тиском обставин і дією серйозних причин** відмову частини українців від своєї мови і всі пов'язані з цим ненормальні наслідки для суспільства.

«Хто вам не дає говорити по-українському?» – люблять «уничтожающе» питати погано замасковані під інтернаціоналістів українофоби й недозрілі до справжньої людської культури русифікаторські «общечеловеки».

«Хто вам заважає говорити по-українському?» – дивуються люди доброзичливі, але політично наївні, байдужі до «надуманої» національної проблеми.

«Хто вам забороняє говорити по-українському?» – гримає високе начальство, всім своїм гнівним виглядом доводячи цілковиту неможливість будь-якого примусу.

Хто забороняє?.. Чи може бути більш фальшиве і пусте запитання? А хто забороняв у царській Росії говорити по-українському, по-польському, по-грузинському і т. д.? Навіть писати і друкувати не в усі часи забороняли. І чому все-таки, попри відсутність юридичної заборони, «землячки», кажучи словами Шевченка, «різали по-московськи»? Хто забороняв африканцям говорити по-своєму і чому все-таки в значній частині Африки запанувала французька мова або англійська, і тепер молоді африканські держави стоять перед важливим завданням емансипації питомих мов? Чому в певних сферах індійського суспільства так запанувала англійська мова, що тепер заходи уряду для «деанглізації» зустрічають, як відомо, одчайдушний опір з боку цих кіл населення? А хто взагалі забороняє всім людям на землі бути культурними, освіченими, добрими, приязними, розумними, щасливими? Хто забороняє вам, тим, хто примус бачить тільки в кнуті й шомполах,– хто забороняє вам, шановні «інтернаціоналісти»-русифікатори й «інтернаціоналісти»-українофоби, позбутися вашого русифікаторства й українофобства, зрозуміти національні потреби українського народу, а заодно побачити його **фактичне** національне становище й побачити вами ж створений механізм русифікації?

Ви забороняєте (заважаєте, не даєте),– якщо ви все-таки наполягаєте на своєму не дуже чесному запитанні й хочете на нього відповіді,– ви, тобто створені вами обставини життя. «Нерівність, що склалася в житті фактично» (Ленін), фактичне другорядне становище української мови (як і культури) – ось що є невблаганною силою, незрівнянною з будь-якою силою батога й будь-якого шомпола, будь-якого наказу й юридичного закону, справді нездоланною силою, що диктує, примушує українця, зокрема й українську масу взагалі, говорити по-російському, відмовлятися від своєї рідної мови. Одні просто перестають відчувати потребу в українській мові, тоді як життя скрізь і всюди владно вимагає російської (як слушно зауважив один ненадрукований дописувач до «Літературної газети»: з російською мовою можна проїхати всю Україну і обійтися без української, з українською ж без російської на Україні не обійдешся); інші ж і хотіли б говорити по-українському, так соромно: всі дивляться, як на дивака (це в кращому разі).

Ця фактична нерівність мов (і культур), як ми вже говорили, склалася до революції внаслідок колоніального становища України. В двадцяті роки вона визнавалася, і ставилося завдання поступового її подолання. Так, зокрема, 1 серпня 1923 року ВУЦВК і РНК УРСР постановили:

«Зосередити увагу держави на поширенні знання української мови... Внаслідок відносно слабого розвитку української мови і української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу – життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови» [166].

Ось у цій фактичній перевазі російської мови в житті, перевазі, яка відтоді не тільки збереглася, а й посилилася (оскільки політика українізації була підмінена політикою русифікації),– в ній є вся суть.

Як вона виявляється в різних сферах життя й побуту, як діє потужний і добре налагоджений механізм русифікації,– про це вже говорилося. На закінчення хочу ще коротко перелічити окремі його коліщатка, окремі лінії його «схеми».

---

[166] «Культурне будівництво в Українській РСР...», т. 1, с. 243.

1. **Офіційне життя, офіційні зносини.** Ведуться вони російською мовою, за деякими винятками, всупереч постанові ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1923 року: «вибрати як переважаючу для офіційних зносин українську мову» [167]. Окремі винятки трапляються хіба що в Києві, як столиці УРСР,– з нагоди якихось публічно-репрезентаційних акцій (ювілей Шевченка, урядовий прийом, мітинг тощо) – і мають вимушений або й оперетковий характер. У всьому іншому офіційному житті та інших офіційних зносинах по всій республіці згори донизу (до районних центрів принаймні) безоглядно панує російська мова.

2. **Партійне, комсомольське, профспілкове та інше суспільно-громадське життя** також ведеться виключно російською мовою.

3. **Господарське життя і господарські зносини** в усьому їхньому безмірному обсязі ведуться російською мовою. Цілий ряд прямих постанов про забезпечення роботи господарських органів мовою даної республіки, в тому числі й постанова Х з'їзду РКП(б) [168], лишилися на папері.

4. **Діловодство** – те саме.

5. **Армія** після двадцятих років з цього погляду поза обговоренням і стала ще більшим важелем русифікації.

6. **Вища освіта, середня технічна освіта, професійне навчання** скрізь і всюди велися і ведуться російською мовою (хоч у деяких вузах з цього року нібито передбачене поступове запровадження української мови).

7. **Школи ФЗН, ремісничі та інші училища.** В них набирається переважно сільська молодь і протягом кількох років зазнає нещадного мовного калічення.

8. **Середня освіта, середня школа.** В містах України 1958 року в українських школах навчався тільки 21 % дітей (в 1926 році – 97 %). Навіть у столиці України Києві того самого 1958 року тільки 22 000 учнів було в українських школах і 61 000 – в російських. Добре відомо, що в ряді великих міст (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) українські школи обраховуються буквально одиницями. Щодо цього стан шкільної освіти в містах України такий скандальний, що відповідна статистика давно вже не публіку-

---

[167] «Культурне будівництво в Українській РСР...», с. 244.

[168] «Х съезд РКП(б)...», с. 603.

ється, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не належать до найбільших державних таємниць.

Але й ті школи, які називаються українськими, по суті, ними не є. Досить побувати в будь-якій «українській» школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському «соромляться» говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це «показуха» і непотрібна театральність для цифри і «для іноземців».

Але найгірше те, що «українські» школи – і це вже стосується і міських, і сільських шкіл – зовсім не виховують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної належності та пов'язаних з цим обов'язків, не забезпечують наймінімальнішого знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує той самий дух вищості і «предпочтительности» російської культури та другорядності української як доважка до російської. Тож і не доводиться дивуватися з того, що випускники шкіл України переважно цілковиті невігласи щодо української культури.

«Перевірено твір на тему: “Роль літератури і мистецтва в житті радянської людини”. Викладачі стурбовані. В жодному з двохсот тридцяти учнівських творів навіть не згадано імен Лисенка, Лятошинського, Степового, Леонтовича, Ніщинського, Майбороди, Кос-Анатольського, Труша, Їжакевича, Монастирського, Заньковецької, Садовського, Крушельницької, Мишуги, Курбаса, Петрицького, Довженка... Виявляється, що про тих митців, які внесли значний вклад у скарбницю нашої культури, дехто з випускників середньої школи не має уявлення... Чи можна за це повністю складати вину на вчительство? Безперечно, не тільки воно в цьому винне. Адже навіть найсумлінніший сільський вчитель не знайде бодай на поштових листівках творів українських художників. Немає їх ані в книгарнях, ані в художніх салонах. А їх би варто продавати в кожному кіоску, як продають репродукції з Шишкіна або Перова.

Дуже добре, що нашим школярам відомі імена Чайковського і Рєпіна. Про них вони чули чи не з першого аж до випускного класу. В багатьох школах з року в рік переходять теми бесід: “Рєпін – великий художник”, “Чайковський – великий композитор”. Це, повторюємо, добре, але явно замало. Отже, годі й дивуватися з того, що сталося торік в одній зі шкіл Луцька.

Якось у присутності ряду класних керівників вчитель провів з п'ятикласниками бесіду про художника Їжакевича. Під час обміну думками один з учителів заявив, що тема для бесіди явно не-

вдала, можна було б взяти якогось відомого художника – наприклад, Рєпіна чи Шишкіна, бо про Їжакевича навіть не всі учителі чули» [169].

Коментарі, як кажуть, зайві.

9. **Дитячі садки, дитячі ясла.** Це одна з найстрашніших і найзлочинніших ділянок русифікації. Тут відбувається необоротна «окулировка» безборонних дитячих душ. Дитячі садки та ясла в містах поспіль російські, за кількома винятками. Звідки ж візьметься українська дітвора в містах, де, як вона буде виховуватись?

Я дозволю собі зацитувати документ, один із багатьох листів у мовній справі, які одержують різні установи УРСР:

«До Міністерства освіти УРСР,
м. Київ, від матерів дітей дошкільного віку

ЖАЛОБА

Ми, українські матері наших дітей-дошкільників, звертаємось до Вас з жалобою в справі припинення мовної реакційної політики Міністерства охорони здоров'я УРСР, яку воно практикує в дитячих яслах і садочках нашої місцевості, а подібно усієї УРСР. Ми протестуємо і вимагаємо, щоб в дитячих садочках і подібних їм установах, в дошкільному вихованні для наших найменших була введена виключно материнська мова (тут – українська).

Поступаючи в садочок, наші діти не розуміють іншої мови, крім материнської, і не може бути виховного методу, коли вихователі звертаються до них у мові російській. Створює це, безумовно, і труднощі для вчителів початкових шкіл у навчанні української мови для тих дітей, яких виховувано у подібних установах.

Ми проти спотворення і калічення української мови. Проти мовно-реакційної політики Міністерства охорони здоров'я УРСР. Але ми не проти засвоєння інших – чужих мов нашими дітьми, особливо російської, але при засвоєнні спершу добре материнської (рідної).

Мовна політика Міністерства охорони здоров'я на українських землях являється антиконституційною, антиленінською, антипартійною і антирадянською. Вона на руку різним антирадянським елементам. Вона підсичує вогонь антирадянській пропаганді за кордоном. Вона в нічому не відбігає від політики бувших окупаційних держав України.

---

[169] *Забужко С. І.* І все ще прогалини: нотатки з вступних екзаменів, «Літ. Україна», 1965, 3 вересня.

В результаті такий великоросійсько-шовіністично-реакційний метод виховання Міністерства охорони здоров'я України не приведе до перемоги комунізму.

Усі народи світу, будь вони бездержавні, згідно з вченням Маркса-Леніна, мають священне право на розвиток рідної, питомої культури, і кожний народ, таким чином, вносить свою частку в створення чудового вітража. Не принесе вона (реакційна політика) для Міністерства охорони здоров'я ні честі, ні бажаних успіхів. А, навпаки, ляже пятном чорносотенної реакції, знекровить як українську, так і російську культуру, збільшуючи кадри мовних безкультурних паралітиків. Викличе загальне обурення й осуд поступового суспільства світу політиці Радянського Союзу».

Під листом стоять сімнадцять підписів. Вгорі номери вхідний і вихідний та резолюція. Яка б ви думали? Може: суворо покарати винних у порушенні ленінської національної політики, у порушенні національних прав українського населення (як колись і з'їздами постановлялося: «карати винних у порушенні національних прав зі всією суворістю революційних законів» [170])? Може: увійти в зносини з Міністерством охорони здоров'я на предмет ліквідації ненормального становища в його виховних закладах? Ні і ні. Зовсім навпаки. Резолюція за № 6–493 дослівно каже: «Прошу лист надіслати до облвно – зобов'язати розшукати (!) авторів цього листа і роз'яснити їм ленінську національну політику нашої держави». Дуже просто й оперативно: 4.XI. 1965 одержано, а 6.XI вже й відповідь. Дуже оперативно зараз розв'язуються подібні справи: рука набита. Так само, як від цього листа, відмахуються і від будь-яких інших у подібних справах, відмахуються взагалі від трагедії цілої нації. А щоб не було бюрократизму й недемократичності – «роз'яснюють».

Чи не краще було б і для ленінської національної політики, і для всіх нас, якби не чиновники (будь-яких рангів) «роз'яснювали» її людям, а люди роз'яснювали її чиновникам? Адже визнаймо чесно: в листі не дуже письменних матерів куди більше розуміння ленінської національної політики та інтернаціоналізму взагалі, та й елементарної людської порядності, ніж у всіх подібних резолюціях, разом узятих, ніж у багатьох «теоретиків» і публіцистів, що беруться за ці теми...

10. **Культурно-освітні осередки, бібліотеки та ін.** Величезного розмаху набрала у нас художня самодіяльність, гуртківська робота тощо. Але культурний рівень її далеко не завжди

---

[170] «КПСС в резолюциях...», т. I, с. 716–717.

задовільний, якщо брати не окремі видатні колективи, а основну масу їх. Не знаю, хто спрямовує репертуарну і виконавську роботу безлічі цих колективів і гуртків, але треба визнати, що вони в переважній своїй більшості зовсім не є пропагандистами українського мистецтва; вони не ґрунтуються на українській національній культурі. Зовсім навпаки (принаймні щодо міських): в їхній роботі, в їхніх програмах або немає нічого українського, або є один-два номери «на підверстку», для екзотики (чи знов-таки для звітності). Щоб пересвідчитися в цьому, варто побувати на першому-ліпшому (без вибору) з безлічі концертів художньої самодіяльності (маю на увазі «стихійні», звичайно, а не на «спецзамовлення», як-от республіканський конкурс художньої самодіяльності, якийсь огляд та інше). А саме в цій «низовій», масовій культурно-освітній роботі, в цьому масовому дозвіллі й культивуються (а часом опошлюються) смаки, прихильності, уподобання найширшої публіки, спрямовуються в той чи інший бік культурницькі інтереси й культурницька енергія молоді, зокрема робітничої. Ось де величезний важіль залучення найширших мас до української культури. Важко переоцінити значення такої добре поставленої роботи і для виховання трудящих, і для підвищення, сказати б, «коефіцієнта» української культури, всіх її величезних минулих і немалих теперішніх надбань у створенні духовної атмосфери комуністичного суспільства. Але цією справою ніхто по-справжньому цілеспрямовано не займається.

А втім, що говорити про художню самодіяльність, коли навіть Київська республіканська філармонія (не кажучи вже про більшість обласних) майже зовсім не практикує художнього читання українською мовою, а ті кілька читців – майстрів українського слова, які ще з пристойності утримуються, по суті, посаджені на голодний пайок і наражаються на нескінченні прикрості. Або такий ще момент. Здавалося б, що-що, а вже українська пісня у нас популяризується. Але при ближчому ознайомленні навіть тут вимальовується зовсім інша і то не дуже весела картина. Так, лунають і вдень, і вночі, з року в рік кілька одних і тих самих пісень (та ще частенько в пошлій інтерпретації), потроху людям набридають і, по суті, не дуже збагачують культурне життя. В уяві публіки вони представляють пісенне багатство України, і хай здогадається хто, що українських пісень зареєстровано понад 200 000 (спеціалісти твердять, що це ще не все і що жодна нація в світі не може похвалитися таким багатством). Хто ці пісні популяризує, хто ними займається? Марнується і забувається величезне культурне багатство.

А де українська (українська не територіально, а за характером репертуару) естрада, легкі й джазові та ін. молодіжні колективи, ансамблі тощо? А практика показує, що там, де вони створені (якот у Львові), вони швидко набувають великої популярності серед молоді.

Величезна маса молоді, студентської та робітничої, мешкає в гуртожитках. Я вже не кажу про те, що вся виховна, культурно-освітня і побутова атмосфера в них позбавлена українського характеру, але навіть українську газету, журнал, книжку в них майже не зустрінеш (у червоних кутках, бібліотеках тощо). Особливо обурливо поставлена ця справа в робітничих гуртожитках, хоч їх населяє переважно українська молодь.

«Як пропагується українська культура в наших гуртожитках? Вельми незадовільно. Досить нагадати лише один факт: у гуртожитках Кривого Рога, де, до речі, на державні кошти (тобто на кошти українського народу.– *І. Дз.*) *передплачується по кільканадцять газет і журналів, важко знайти українські періодичні видання»* [171].

Те саме робиться в тисячах робітничих і молодіжних гуртожитків. А профспілкові та відомчі бібліотеки, які, знову ж таки, утримуються на кошти українських трудящих? Більшість з них з року в рік не передплачує українських газет і журналів (крім хіба що обов'язкових загальнополітичних), а відсоток української книги в них мізерний.

А втім, що говорити про бібліотеки профспілкові, коли навіть у вузівських і шкільних бібліотеках ось яка картина.

«Заходимо до 118-ї школи, її вважають кращою в Подільському районі столиці. Тут у 17 класах навчається 700 учнів. У шкільній бібліотеці 6136 книжок. З української класичної і сучасної літератури лише 400 книг. Видання давні. Це для старшокласників. А для дітей молодших і середніх класів (школа восьмирічна) жодної української книжки...

У школі № 20 на 600 учнів у бібліотеці 16 000 томів, з них на українську класичну та радянську літературу припадає лише 480» [172].

Колись з приводу подібних обурливих фактів приймав спеціальні постанови ЦК КП(б)У... Ось, наприклад:

«В той час, коли навіть в індустріальних спілках українське робітництво складає більшість, в робітничих бібліотеках спостерігається неприпустиме явище: українська книжка, що повинна

---

[171] *Гриб К.* Дім чи притулок? «Літ. Україна», 1965, 28 вересня.

[172] *Гриб К.* Що читати дітям? «Літ. Україна», 1964, 28 жовтня.

обслуговувати культурні потреби українського робітництва, складає мізерний процент (у 50 бібліотеках гірників Сталінщини українська книжка в 1928 році складає тільки 7,7 %, у бібліотеках будівельників тієї ж округи лише 9 %)» [173].

І намічалися рішучі заходи для зміни становища...

А тепер таке становище «норма!», і справа обмежується любительськими замітками в газетах, зокрема в газеті, яку адресат критики саме не передплачує, замітками, які з року в рік залишаються «без последствий».

11. **Преса, книга, друк, читацький ринок взагалі.** Ми вже достатньо говорили про те, що український друк катастрофічно відстає від російського і дає несправедливо мало продукції українською мовою порівняно до відсотка українського населення; що на читацькому ринкові в Україні безмірно переважає російськомовна продукція. В той же час українськомовна продукція не лише не популяризується як слід, а й елементарний стихійний попит на неї часто-густо не задовольняється. Скарг на нестачу тих чи інших українських книжок повно звідусюди, і в газетах частенько можна прочитати таке, приміром:

«Треба тільки, щоб "Веселка" і "Молодь" видавали книжки не тими мізерними тиражами, які маємо зараз. Хіба можна миритися з тим, що на 30 тисяч шкіл республіки з сімома мільйонами учнів дитяча книжка виходить тиражем у... 30 тисяч примірників» [174].

Ці розмови точаться роками, а тиражі роками залишаються ті самі. То паперу бракує, то ще чогось. Тоді як центральні, московські видавництва якось собі раду дають. (Колись у партійних постановах подібне зневаження потреб республіки кваліфікувалося як один із виявів російського великодержавного шовінізму.)

Хотілося б звернути увагу ще на одне. Російський друк переважає не тільки кількістю, а й якістю. На це складається багато причин: і те, що всі серйозні наукові праці видаються російською мовою, а українською – переважно белетристика, література суспільно-політична та популярна тощо; і те, що центральні видавництва мають незрівнянно кращу матеріальну базу та незрівнянно більші фінансові можливості; і те, що вони відтягують кращі кадри й кращі авторські сили (хоч тут той процес складніший, ніж, скажімо, в спорті чи в опері, де просто забирають до Москви кращі сили та й усе,– але він, безперечно, відбувається); і ряд інших чинників, проти негативного впливу яких жодних заходів не вживається (не кажучи вже про ті гарантії, ті «уступки» націоналам, що їх пробував розробити В. І. Ленін).

---

[173] «Культурне будівництво в Українській РСР...», т. І, с. 424.

[174] *Гриб К.* Що читати дітям? «Літ. Україна», 1964, 23 жовтня.

От і виходить, що продукція центральних видавництв, російськомовна продукція більше приваблює масового читача, а українську він часто-густо зневажає (інколи справедливо, інколи несправедливо).

Механізм цієї «якісної нерівності» також можна було б простежити, але за браком місця наведу лише один приклад. Центральні газети інформують своїх читачів про найновіші події з «першоджерел», прибувають вони до більшості міст України в день випуску. Республіканські газети, мало того, що дають перекладну, отже, часто запізнену і збіднену інформацію, але до того ще й прибувають до більшості міст України на другий чи на третій день. Подумаймо, чи за таких умов багато людей відчуватимуть особливий інтерес до цих республіканських газет? А було ж у двадцяті роки, що українські газети мали за кордоном своїх кореспондентів, РАТАУ підтримувало прямий зв'язок із багатьма світовими столицями, інформація бувала і власна, і часом швидше, як з Москви, отже, республіканська преса і радіо являли самостійний інтерес. Чому б не подумати про це і тепер? Чому б не подумати про те, щоб розрахований на Україну тираж (чи частина цієї частини тиражу) «Правды», «Известий» тощо віддруковувався українською мовою – для українського читача? Це було б справедливо, так навіть у деяких буржуазних країнах роблять: популярну газету видають зразу в кількох мовах, що побутують у даній країні,– а в соціалістичній країні і поготів так треба робити. Зайві витрати? Не такі вже й великі, а крім того, соромно говорити про витрати там, де йдеться про справедливість. В часи Леніна було тяжче з коштами, а він, розробляючи гарантії національним меншостям, не зважував, у скільки карбованців вони обійдуться. Він знав, що за так зекономлений карбованець довелося б поплатитися дорожчими речами.

Можна було б описувати ще багато каналів русифікації. Але досить і сказаного. Хочу лише підкреслити, що, на мій погляд, найстрашнішим фактором у всій цій складній ситуації є все-таки фактор духовно-психологічний: переважаючий тиск російсько-великодержавно-шовіністичної настроєності при цілковитій відсутності комуністичного національного виховання і комуністичного розуміння нації і людини. Звідси легковажність, байдужість, цинізм, пристосуванство, лакейство і наплювательство в національній справі, звідси національне самоїдство, а все це і створює ґрунт для успішної роботи отого механізму русифікації, все це і є могутнім каталізатором для процесів денаціоналізації та русифікації, які нічого доброго не дали і не дадуть ні українському, ні російському народові, ні тим паче комунізмові, майбутньому суспільству.

РУСИФІКАЦІЯ ІНШИХ НАРОДІВ ТА ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ СУПЕРЕЧАТЬ ІНТЕРЕСАМ САМОГО РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ

«Неужели вам не приходило на мысль, читая Пушкина, Лермонтова, Гоголя, что, кроме официальной, правительственной России, есть другая?» – писав колись Герцен [175]. Сьогодні з цим питанням доводиться звертатися до тих, хто освячує рангом офіційної теорії зловісну тезу про спадковість СРСР щодо Російської імперії, хто хоче, щоб цю імперію, цю тюрму народів вважали своїм спільним історичним «отечеством» всі її жертви і в'язні – загарбані й обдурені нею народи, хто освячує «возз'єднання», «приєднання», «территориальные приращения» і т. п. речі, роблені «официальной, правительственной Россией»,– і «забуває», що «другая» Росія до цього непричетна, що вона всьому цьому протистояла і вимагала від цього відмовитися.

Дивна річ: новітні історики й теоретики вважають себе ідейними спадкоємцями Чернишевського і Герцена, а ніяк не С. Соловйова чи М. Каткова, але в своїх оцінках «собирания» імперії, в своїх поняттях про історичне «отечество» вони солідаризуються з останніми, а не з першими. Чи вони гадають, що для того, щоб величати себе спадкоємцями Чернишевського і Герцена, досить час від часу святкувати їхні ювілеї та наводити хрестоматійний глянець?! Досить шанувати імена представників неофіційної Росії, щоб засвоїти їхні ідеї? Навряд чи досить. Так само, як забуття імен глашатаїв офіційної Росії – ще не забуття їхніх ідей.

Хто сьогодні наважиться сказати про колонізацію Кавказу, про кров, злочини, сльози і помсту ту правду, яку сказав Лермонтов?

Хто сьогодні наважиться сказати про Мазепу та Войнаровського ту правду, яку сказав Рилєєв? Або хоча б те, що сказав Пушкін у «Полтаві»? Сьогодні ми повинні бубоніти те, що впродовж двохсот років товкла церква з наказу Петра І: «проклятство и анафему не точию сугубо и трегубо, но и многогубо».

---

[175] *Герцен А. И.* Россия и Польша, кн. «Колокол; избранные статьи А. И. Герцена». Женева, 1887, с. 91.

Хто стане трактувати історію України так, як трактували її І. Г. Прижов або О. Герцен?

Хто розкаже про колонізацію Башкирії те, що розказав Аксаков-старший (С. Т. Аксаков)?

Хто повторить те, що говорили Герцен і Бакунін про політику Росії щодо України, або хоча б те, що А. Луначарський говорив про Т. Г. Шевченка?

Хто сьогодні вголос на всю Україну повторить слова Тургенєва: «Якби я був українцем, я б особисту байдужість до своєї народності вважав за злочин, я б не схотів бути росіянином»?

Хто здатний сьогодні написати про могилу Шевченка те, що написав Златовратський?

Цей ряд риторичних запитань можна було б продовжувати без кінця-краю. Уже з одного цього видно, як ідейно і морально обкрадає, який «нравственный урон» несе сучасній російській інтелігенції, сучасній молоді необхідність пристосовувати розуміння минулого до фальшиво витлумачених сьогоднішніх потреб.

Невже ви справді не помічаєте трагічної втрати тих цінностей і понять, тих висот совісті й почуття правди та відповідальності, того етичного потенціалу, які були виборені поколіннями революційної російської інтелігенції серед гіпнотичного мороку офіційного фарисейства? Хіба це не страшно, що слова того, хто, за кваліфікацією Леніна, один зберіг честь російської інтелігенції, хто був совістю Росії,– слова Герцена сьогодні нічого не означають і ні до чого не зобов’язують?!

«Мы не верим ни в благосостояние, ни в прочность чудовищных империй, нам не нужно столько земли, чтоб любить родину. Желание географических расширений принадлежит к росту народов, и если оно переживает ребячество, то это свидетельствует только о неспособности такого народа к совершеннолетию. Все неразвитое – органическая пластика, начальное искусство – бросается на количественную категорию, все неразумное опирается на силу кулака...

Целость агломерата, хранение его наростов, отстаивание насильно проглоченных кусков, которых желудок не переваривает, все это постороннее судьбам народа, враждебное им. Во имя сильной, несокрушимой империи народ был раздавлен, обобран, во имя ее держалось крепостное право, чиновничество, рекрутчина. И это не все. Отнимая все гражданские права у простого человека, у этого круглого раба, поддерживали в нем кичливую мысль о непобедимости Российской империи, в силу которой у него развилось вместе с высокомерием относительно *иностранцев смиреннейшее раболепие перед непобедимыми своими властями»* [176].

Що лишилося у нас сьогодні від такого розуміння Російської імперії, від такого розуміння минулого?

А без благородства в судженні про минуле чи можливе благородство в судженні про сучасне?

От і радіємо з денаціоналізації десятків народів, з «успіхів» русифікації, з того, що, мовляв, понад десять мільйонів неросіян у Союзі, за останнім переписом, назвали «рідною» російську мову і зреклися своєї мови. І ставимо це в заслугу «великому и могучему русскому языку», забуваючи, що тургеневський гімн рідній мові породжений прямо протилежним настроєм, що Тургенєв нікого не хотів русифікувати, що всі великі росіяни вбачали велич і красу своєї мови зовсім не в її нібито здатності витісняти й заміняти собою інші і славили її лише тоді й остільки, коли й оскільки йшлося про обстоювання її для себе, а не поширення її на інших. Коли йшлося про останнє, про русифікацію,– істинна любов до великої своєї мови диктувала їм гіркі слова про неї:

«Признаем же раз и навсегда за непреложную истину, что ***никого*** *не надобно ни* ***русифицировать****, ни* ***полонизировать****...*

С какой стати украинец, напр., променяет свою простодушную речь – ту, на которой он говорил на свободных радах, ту, на которой сохранена в его песнях вся история,– на язык предательского правительства, постоянно обманывавшего Малороссию, на язык той преступной женщины, которая одной рукой вооружала гайдамаков, другой подписывая указы об укреплении казаков за своими наложниками? Разве великорусский язык не является на западе России (тобто на колонізованих польських та українських землях.– *І. Дз.*) *языком* **николаевским...** *Пусть язык наш смоет прежде следы подобострастия, рабства, подлых оборотов, вахмистерской и барской наглости – и тогда уже начнет поучать ближних»* [177].

Оце слова людини, яка любила рідну російську мову і цінувала її велич. А ті, хто насаджував її серед «інородців» і запевняв, що тільки вона принесе їм цивілізацію, то не були лицарі російської мови, то були «пси-рицарі» мови миколаївської. Так само ті, хто сьогодні радіє з десяти мільйонів (насправді більше) русифікованих, з масового переведення національних шкіл з рідної на російську мову викладання, із зникнення цілих національностей (див. нижче),– то не лицарі російської мови і російської культури, то її нахлібники й недруги, то хрестоносці бюрократичного косноязичія і підлоязичія.

---

[176] *Герцен А. И.* «Колокол» и «День». (Письмо к г. Касьянову). «Колокол». Лондон, 1863, с. 1375.

[177] *Герцен А. И.* По поводу письма из Волыни, «Колокол». Лондон. 1861, № 116, с. 966.

Навпаки, істинні робітники на ниві російської мови та культури чимдалі більше тривожаться тим, що мовно-національна деморалізація інших народів по-своєму відбивається (і не може не відбитися) на російському народові. Глибока тривога за поступову «денаціоналізацію й бюрократизацію» російської мови відчувається в ряді принципових статей Л. Леонова, К. Паустовського, К. Чуковського та ін. Широкий відгук викликали благородні виступи В. Солоухіна проти русифікаторського «усердия» деяких «обрусевших инородцев, пересаливающих по части истинно русского настроения» (В. І. Ленін) та з приводу виродження народних звичаїв, побутової народної культури в Росії... Сьогодні ще не всім росіянам, російським інтелігентам зокрема, зрозуміла їхня тривога, але чимдалі більше голосів приєднується до них,– чимдалі більше росіян бачитиме, яка загроза нависає над їхньою національною мовою, культурою внаслідок її розчинення в різнорідних хаотичних домішках.

Ще Потебня справедливо сказав про те, що нація, яка асимілює десятки інших націй, перестає бути сама собою і накличе й на себе «мерзость запустения». Перші ознаки її можна бачити вже сьогодні, скажімо, в тій всесоюзній безнаціональній банальності, з міщансько-канцелярійним цинізмом і воляпюком, яка значною мірою заповнює сучасну естраду, телебачення, художню самодіяльність тощо в усіх республіках і дедалі ширше наступає на всі сфери культури.

Але це ще не єдине лихо. Є ще й друге, не менше. Щоб десятки націй СРСР «добровольно» відмовлялися від своєї мови й національності, для цього потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості (бо ж в атмосфері правди й справедливості безглузда й дика сама постановка такого питання, такої мети: спеціально відмовлятися, цілим народам відмовлятися від своєї мови, від своєї національності... Для чого? З якої речі? Кому і що це дає?). Потрібно багато несправедливості й неправди щодо минулої історії цих народів, щодо марксизму-ленінізму, щодо суті комунізму, щодо характеру тих процесів, які відбуваються на наших очах, щодо цінностей людської культури, щодо наших потреб на майбутнє... Чи багаж цієї неправди й несправедливості не ляже надто гноблячим тягарем на плечі майбутніх поколінь? Чи при цьому можливе буде створення тієї високолюдяної й високоморальної атмосфери, з якою тільки й пов'язується в наших поглядах комунізм? Чи до правди можна прийти через кривду? Це питання, які однаковою мірою зачіпають майбутнє всіх народів СРСР.

РОЗРИВ МІЖ ТЕОРІЄЮ І ПРАКТИКОЮ; ПЛУТАННЯ СЛІДІВ СВІДОМО ФАЛЬШИВОЮ ФРАЗЕОЛОГІЄЮ

«Ми дуже добре випробували, ми по собі знаємо різницю між теоретичним розв'язанням питання і практичним проведенням рішення в життя»,– говорив В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б) [178].

Він особливо застерігав від розриву між теорією і практикою в національній справі, коли обмежуються лише формальним визнанням важливості цієї справи й необхідності забезпечення прав і розвитку національних меншостей, а на практиці, по суті, керуються рефлексами російського великодержавництва. Під впливом Леніна це саме особливо наголошували й делегати X і XII з'їздів партії. Наприклад, А. Мікоян на X з'їзді говорив:

«Национальный вопрос сейчас... стоит, именно, исключительно в плоскости проведения на практике тех прав, которые провозглашены Советским правительством... Сейчас на окраинах не так остро стоит вопрос, должны ли быть республики или нет... Вопрос даже не в том, есть ли на это право или нет, есть ли право языка и прочее. Эти вопросы бесспорны,– только они практически не осуществляются...» [179].

А ось аналогічні висловлювання делегатів XII з'їзду:

«В смысле теоретическом национальный вопрос не вызывает здесь никаких возражений. То, что наша программа говорит, то, что говорит постановление X съезда, все это для всех товарищей является незыблемым. Но одно дело, товарищи, теория, программа, а другое дело – проведение этой программы и этих постановлений в жизнь» [180].

«Весь буржуазный и социалистический мир, а тем более коммунистический, знает, что у нас существует школа Ильича по национальному вопросу,– школа, которая раз и навсегда разрешила национальный вопрос. Мы гордились этим, мы с высоко поднятой головой смотрели на всех и вся и указывали: смотрите

---

[178] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 38, с. 190.

[179] «X съезд РКП(б)...», с. 206.

[180] «XII съезд РКП(б)...», с. 471.

и учитесь, как мы умеем разрешать национальный вопрос в нашей программе.

Нужно было показать это и на практике. В этом отношении мы дали маху. Я заявляю, что только потому, что мы не сумели свою национальную программу развернуть в жизнь, потому-то и появились так называемые уклоны... Я утверждаю, товарищи, что многие наши товарищи не отвергли национальную программу в том виде, в каком она у нас имеется, не забыли ее, а отодвинули в сторону. Я имел случай присутствовать на одном из ответственных заседаний, где один из членов ЦК заявил, что вопрос национальный для нас – вопрос тактики. Этот член ЦК забыл, что это не тактический вопрос, а вопрос программный» [181].

Раніше вже цитувалися виступи М. Скрипника, В. Затонського, Г. Гринька та інших, які висловлювали глибоку стурбованість: вдасться виконати на практиці намічену програму національного будівництва, втілити в життя ленінську національну політику чи цьому завадять великодержавницько-шовіністичні настрої, байдужість до національних справ, практичне націонал-ліквідаторство при теоретичному визнанні ленінських принципів? Як тепер знаємо, ця тривога була своєрідним передчуттям повороту в національній політиці, коли продовжували ще частково користуватися фразеологією нібито «ленінською», а під її прикриттям проводили прямо протилежну політику нищення національних кадрів і обмеження національно-державного будівництва.

Треба сказати, що ці традиції розриву між теорією і практикою в часи Хрущова були доповнені ще своєрідним теоретичним поплутуванням, коли вживається надто умовна фразеологія, якийсь «маскувальний» жаргон, коли речі не називаються власними іменами, але описуються так загадково, що невідомо, про що, власне, йдеться; коли явище характеризується не адекватно, але так, як «зручніше» для даного моменту; коли об'єктивні дані і перспективи підпорядковуються суб'єктивістським «предначертаниям»; коли даються навмисне дезорієнтуючі «адреси» явищ та процесів і т. д. – одне слово, коли публічна фразеологія покликана заплутати сліди реальної політики.

Вище вже говорилося про те, що національні проблеми не аналізуються в нас по суті – соціологічно, статистично і т. д., а натомість усе обертається в сфері переважно схоластичних загальників. Таким способом ми «приховуємо» цілий ряд проблем дуже великої ваги. Так, зокрема, всупереч Леніну, під загальними словами про рівність поховане фактичне відставання ряду націй, зокрема української, в ряді важливих сфер суспільної діяльності, про що вже говорилося раніше. Під різнорідними формулами про особливу провідну роль російського народу, російської культури, російської мови часто-густо приховується звичайнісінький російський націоналізм. Про ці та аналогічні речі ми досить уже говорили.

---

[181] «XII съезд РКП(б)...», с. 454.

Але тут хочу звернути увагу ще на кілька красномовних прикладів кричущого розриву між теорією і практикою та цілеспрямованого теоретичного фальшування.

Вище ми згадували про те, що хоча Конституцією СРСР заборонена проповідь національної винятковості [182], ця проповідь, однак, провадиться скрізь і всюди. З дитячих років, зі школи і через усе життя громадянина СРСР супроводять твердження (в підручниках, лекціях, газетах, книжках, по радіо) про особливу роль великого російського народу в історичній і теперішній долі всіх інших народів СРСР і колишньої Російської імперії. Все це не може не посилювати виробленого ще за царату – бодай несвідомого – комплексу національної вищості і винятковості у багатьох росіян та комплексу національної неповноцінності в інших народів. І тисячі фактів свідчать про те, що такі комплекси справді існують.

До речі, російське повсякчас ставиться у нас над національним: «русский и национальные языки» або «Русский язык в национальной школе» – назва журналу. Ленін у таких випадках вживав термін «инонациональный», щоб підкреслити, що російська мова так само національна, а грузинська, скажімо, «інонаціональна» щодо російської. Підручники для дітей з російської мови і літератури звуться: «Родная речь», «Родная литература», а з української – «Читанка». Скільки років педагоги добиваються, щоб була «Рідна мова» – і дарма! Душок, мовляв, націоналістичний...

Ми не тільки практично зробили російську мову панівною, оскільки, по суті, все громадське, господарське життя, наука й спеціальна освіта в більшості республік ведуться нею, але ми й теоретично, офіційно проголосили її «другою рідною мовою всіх народів СРСР», «мовою міжнаціонального спілкування» тощо. Хіба це не є відкрита наруга над ленінським принципом: «відкинути всякі (підкреслення Леніна.– *І. Дз.*) привілеї однієї з мов»?

Таке офіційне становище російської мови, а неофіційно ж ми пішли ще далі. Неофіційно, серед найширшої публіки, російська мова – це ознака культурності і шлях «у люди», національні ж мови – це ознака відсталості й безперспективності, «дивацтва».

---

[182] Стаття 123.

В літературі, пресі й громадському побуті щодня і щогодини, на кожному кроці в неймовірних дозах помітно й непомітно впорскується уявлення про зовсім особливе становище російської мови.

Ось один уривок з рядової кореспонденції в «Правде»:

«Много лет назад старый Миргаса привел к выдающемуся революционеру Нариману Нариманову своего любимого сына Фарруха и сказал:

"Дорогой, сделай из малыша человека. Пусть он узнает великий язык – русский – и станет учителем".

Полвека проработал в сельской школе Фаррух Ахундов, энергично, самозабвенно воспитывал в учащихся и своих детях жажду знаний и горячую любовь к языку революции» [183].

І авторові, і редакторам «Правды», і багатьом читачам усе це здається нормальним і само собою зрозумілим, бо відбиває сьогоднішнє реальне становище. І це найстрашніше. Вдумаймося в написане (а подібне пишеться й говориться щодня і щогодини). По-перше, формула «великий русский язык – язык революции», формула, що її так любить наша пропаганда,– це формула, по суті, антикомуністична. Крім того, що вона скалькована з формули П. Струве («Капитализм говорит по-русски»), вона відбиває розуміння соціалістичної революції як імпортованої з Росії, принесеної на російських штиках. Справжні комуністи добивалися, щоб революція була багатомовною і скрізь говорила своєю, а не принесеною мовою. Тому й виник Інтернаціонал, тому й зветься Інтернаціонал Інтернаціоналом. По-друге, прагнення «стать человеком» за допомогою «великого языка – русского» свідчить не про велич російської мови (на це є інші свідчення) і не про інтернаціоналізм, а про той національний сервілізм і приниженість, які виховала колоніальна політика царату, російського царизму. Радянська влада вважала своїм головним обов'язком боротися з наслідками цього національного розтління, виховувати в «нацменів» почуття своєї гідності й ваги і, до речі, заохочувала в першу чергу до вивчення зневаженої рідної мови, ведення освіти рідною мовою. Авторам і редакторам «Правды» слід би це знати.

Практика «майоризування», вивищування й упривілейовування російської мови, витіснення нею рідних мов народів СРСР пішла так далеко, що стали вже зовсім звичайними і «самозрозумілими» такі заяви, які не часто дозволяли собі навіть офіційні русифікатори дореволюційних часів.

---

[183] *Таиров Л.* Десять и все молодцы, «Правда», 1965, 14 січня.

Ось як, наприклад, секретар Дагестанського обкому партії, доктор історичних наук А. Абілов «обґрунтовує» пропоноване ним масове переведення школи на російську мову викладання і як він виправдовує русифікацію взагалі:

«Солдат, когда идет в бой, из всех видов оружия выбирает самое точное и дальнобойное. Русский язык – один из (! – І. Дз.) самых острых видов идейного оружия, и чем лучше им будут владеть нерусские народы, тем успешнее они смогут развивать свою экономику и культуру, обмен духовными ценностями» [184].

Докторові історичних наук годилося б знати історію цього питання і знати, яка категорія політичних діячів у Росії виступала з аналогічними «аргументами», знати, що з марксизмом-ленінізмом це не має нічого спільного. Марксизм-ленінізм ніколи не зводив мовну справу на рівень вибору солдатської амуніції. Марксизм-ленінізм завжди вважав знавіснілим шовінізмом антинаукові «теорії», що ставили перспективи й успіх економічного та культурного розвитку будь-якої нації в залежність від опанування цією нацією іншої культури і мови, а тим більше від переходу цієї нації на іншу культуру й мову. (Саме про це останнє йдеться, як побачимо далі, у доктора історичних наук і секретаря обкому партії.) І вже зовсім по-фарисейському звучать запевнення Абілова про те, що буцімто в разі цілковитого виконання його програми «нерусские народы... успешнее... смогут» не лише «развивать... культуру», а й здійснювати «обмен духовными ценностями». Даруйте, але якими духовними «ценностями» вони будуть «обмениваться»? Які свої, **власні** духовні цінності вони зможуть запропонувати для «обміну», втративши свою мову й культуру і перейшовши на російську? Вони просто зникнуть як народи, як нації. І це прекрасно показує сам Абілов, як тільки залишає сферу пропагандистських загальників і переходить до деякого опису деяких реальних процесів. Похваляючись успіхами «интернационального воспитания» на своїй ділянці, він підкреслює, що коли за переписом 1896 року в Дагестані було вісімдесят народностей, то за переписом 1956 року «уже только одиннадцать» [185].

Далі абіловський «інтернаціоналізм» розвивається в такому плані:

«После принятия закона о школе, предоставляющего право родителям самим решать вопрос о языке, на котором будут учиться их дети, в Дагестане все шире и шире стало ощущаться

---

[184] *Абилов А.* Некоторые вопросы интернационального воспитания, «Политическое самообразование», 1964, № 7, с. 86.

[185] Там само, с. 80.

стремление родителей к тому, чтобы их дети учились в школе на русском языке с первого класса. Правительство республики и органы народного образования пошли навстречу этим пожеланиям и открыли начальные классы с обучением на русском языке во всех сельских районах. Число таких классов растет. Сейчас более половины обучающихся в начальных классах по желанию самих родителей перешли на русский язык. Полностью на русском языке ведется обучение детей рутульской, цахурской и агульской народностей» [186].

Як бачите, при таких темпах Абілов швидко перевиконає план по «інтернаціоналізму», переобмундирує в уніформу ввірені йому «народності» і замість многоязичної мороки наведе «вожделенное единообразие»... Почекаймо наступного перепису.

Але: чи Абілову і абіловим належить пальма першості в подібних геройствах «інтернаціоналізму» і «добровільності»? Треба чесно сказати, що були в нього і сильні попередники. Давно, правда, ще в XIX ст. Це ж тоді провадилася кампанія «по введению во всех областях государства Российского русских органических законов» з її зворушливим «інтернаціоналізмом»:

«Местные жители, составляя Россию (!–І. Дз.) 130 лет, должны знать русский язык; ежели не знают, так при подобной мере (“все дела... производить на русском языке”.– І. Дз.) будут знать скоро: нужда есть лучший учитель... ***Ничто так не соединяет побежденных с победителями, как единство языка;*** *в этом единстве заключается единство чувств и желаний наших»* [187].

Це ж тоді цивілізація переможно йшла Росією: «Россия, отечество наше, отечество двадцати различных племен, сливших кровь свою в **единый** народ, счастливо соединенных под **одною** державою, идет быстрыми шагами к просвещению: общей цели человеческого рода» [188]. Так от, у ту блаженну пору спеціальна царська комісія «по крестьянскому делу в Царстве Польском», де щойно (1863–1864 роки) було придушене національне повстання, доповідала Олександрові II:

«Важнейший факт по крестьянскому делу в Царстве Польском заключается в успехах русского языка в том краю. В отделе Кельцкой комиссии по крестьянским делам (около $^1/_{13}$ всего царства) преподавание русского языка введено в 159 мужских и

---

[186] *Абилов А.* Некоторые вопросы интернационального воспитания, «Политическое самообразование», 1964, № 7, с. 86.

[187] О необходимости... кн. «Чтения...», т. 38 (июль–сентябрь 1865), р. 5, с. 183.

[188] *Каразин В. Н.* Об ученых обществах и периодических сочинениях в России, «Русская старина», т. 3, 1871, с. 330.

3 женских сельских училищах. Крестьяне с заметной охотой учатся русскому языку там, где сношение правительственных лиц и учреждений с гминными (волостными) управлениями производится на русском языке... В крестьянах вовсе не замечается национального предубеждения против русского языка, напротив, поступающие от разных административных властей в волостные (гминные) управления бумаги на польском языке возбуждают недоумение...»

Далі повідомляється, що переведення на російську мову народних училищ в інших місцевостях «идет с положительным успехом».

Обговорюючи цей документ, знайомий уже нам відомий слов'янофіл-панрусист І. С. Аксаков чесно називає це «успехами русификации» і «политическим живым фактом русского господства» [189].

Дуже дивно, коли теперішні діячі пропонують ті самі методи і мислять тими самими категоріями, тільки трохи змінюючи фразеологію й оцінки, їх не бентежать такі моторошні історичні збіги! Їх не бентежить хоча б те, що ці ризиковані історичні перегуки ставлять під сумнів автентичність їхньої фразеології та їхніх теоретичних формул і об'єктивно демаскують реальний зміст останніх! А втім, це найкраще робить сама дійсність.

Ось візьмімо ще для прикладу т. зв. теорію двомовності – одне з популярних тепер прикрить русифікації.

Журнал «Русский язык в национальной школе», який є одним з найретельніших офіційних пропагандистів цієї теорії (чи не ганебно, що в авангарді агітаторів за злочин проти педагогіки – за позбавлення дітей навчання рідною мовою, злочин, розкритий у своїй суті ще К. Д. Ушинським,– ідуть деякі теперішні «теоретики» педагогіки!), в редакційній статті пише:

«Можно утверждать, что советский народ как определенная историческая общность характеризуется в языковом отношении развитием устойчивого, длительного и сугубо добровольного двуязычия...

Все большее число родителей отдает своих детей в русские школы или ставит вопрос о переходе национальных школ в той или иной мере на русский язык обучения.

Использование русского языка в качестве средства обучения является в настоящее время растущей тенденцией развития национальной школы нашей страны... В РСФСР процесс добро-

---

[189] *Аксаков И. С.* О преподавании русского языка в школах Царства Польского, кн. «Полное собрание сочинений», т. 3, с. 454–456.

вольного перехода национальных школ на русский язык обучения с того или иного класса по желанию родителей уже сейчас идет очень активно, в большинстве автономных республик, областей и национальных округов. В настоящее время в школах 36 национальностей РСФСР обучение ведется на русском языке, начиная с V, IV, III, II или I классов» [190].

Тут усе навмисне чи ненавмисне поплутано і сфальшовано. По-перше, неправда, що радянський народ, як сказано в статті, характеризується двомовністю. Навіть якщо пристати на теорію двомовності, то необхідно уточнити її. Її автори наділяють привілеєм двомовності далеко не весь радянський народ, а тільки неросійські нації, а нація російська приречена на одномовність. Як сподіваються ці теоретики викрутитися з цієї, так би мовити, «нерівності», «ущемления» росіян? Може, ощасливлять і російський народ другою рідною мовою: українською чи татарською, а то й бурятською, приміром? Треба ж виправдати формулу про двомовність як характерну прикмету радянського народу!

По-друге, яким це чином викладання **російською** мовою можна розглядати як ознаку розвитку даної **національної** (казахської, наприклад) школи? Здається, це відкриття не лише в теорії національного питання, а й в елементарній логіці. Хіба не ясно, що, перейшовши на **російську** мову викладання, школа перестає бути **даною національною** (українською, татарською, казахською) і стає російською школою? Цікаво, як зватиметься журнал «Русский язык в национальной школе» (який, до речі, чинить не по-джентльменському і перевищує свої повноваження, коли популяризує не російську мову в національних школах, до чого він покликаний, а русифікацію цих національних шкіл) – як він зватиметься, коли національні школи буде всі переведено на російськомовне викладання?

А цей час уже, мабуть, недалеко, судячи з тих фактів, які наводить журнал (див. вище). Ці факти, як і факти, наведені в статті Абілова, геть-чисто викривають фальшиву теорію «двомовності». Даруйте, де ж тут **двомовність**? Це звичайна **одномовність**, але вже **російська**, а не даної національності.

Те саме, що школа, показують й інші ділянки культурного та суспільного життя. Офіційно говориться про двомовність, а насправді панує в офіційному та суспільному житті одномовність – російськомовність.

---

[190] Сближение наций и русский язык, «Русский язык в национальной школе», 1963, № 6, с. 4–5.

Питається: для чого тоді весь цей словесний маскарад з нібито «двомовністю»?

Але вернімося ще до школи. Верховна Рада УРСР 17 квітня 1959 року прийняла постанову «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У пункті дев'ятому сказано: «Навчання здійснюється рідною мовою учнів». Точно, вичерпно і цілком у дусі марксистсько-ленінського розуміння національної справи. А зразу за цим іде раптом таке: «В школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки». Даруйте, що це за туман? Хіба не сказано було ясно: «рідною мовою учнів»? При чому ж тут такий грубо антипедагогічний поворот: «вирішують батьки»? Адже це друге положення цілком перекреслює перше: рішення батьків наперед визначається політичним курсом. А в тім справа, що це якраз і потрібне, для того й туман. Треба було відкрити шлюз для русифікації школи. Звичайно, «добровільність», «воля батьків». Але, пробачте, і перше, і друге тут ні при чім. Велика загадка: в яку школу – російську чи українську – віддасть батько дитину, знаючи, що згодом у вузі синові чи дочці все одно доведеться переучуватися по-російському, що з російською мовою «станешь человеком», як писав цитований кореспондент «Правды», а з українською тільки сорому наберешся (або, як кажуть дядьки, «хоч у колгосп вертайся»). От вам і добровільність! Що ж тоді дивуватися з тих цифр поголовного переведення шкіл на російськомовне викладання – «за бажанням батьків»,– які наведені в журналах «Политическое самообразование» та «Русский язык в национальной школе»?! (Або ще ось у журналі «Вопросы истории» Н. В. Мансветов хвалиться: «В Карелии по многочисленным просьбам родителей и учащихся в 1958 г. в национальных (! – *І. Дз.*) школах был осуществлен переход к обучению на русском языке» [191]. Лишається хіба що нагадати з документа, який цитувався вище: і сто років тому польські селяни добровільно переходили на російську мову, і латиські, й інші – так само. А коли вже пізніше в Державній думі обговорювалося питання про українську школу, то з'явилася ціла делегація від «українських селян», яка заявила, що українське селянство не розуміє і не хоче української мови, а натомість розуміє і хоче російську! Але тоді це не пробували називати «інтернаціоналізмом» та «марксизмом-ленінізмом». А відколи на історичній арені з'явилися марксисти і ленінці, вони завжди викривали подібні явища і подібну позірну «добровільність». І в тій же самій Думі із складеною Леніним промовою, що викривала всю фальш і ганебність «добровільної» русифікації, виступив більшовик Г. Петровський...

---

[191] *Мансветов Н. В.* Сближение наций и возникновение интернациональной общности народов в СССР. «Вопросы истории», 1964, № 5, с. 50.

Але це ще не все. Дальший текст ст. 9 містить ще одну велику несправедливість. В той час, як в українських школах вивчення російської мови обов'язкове, в російських школах на Україні вивчення української мови необов'язкове, а «здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів». (І далі ще раз: якщо «батьки... і самі учні обрали цю мову для навчання»)[192]. Хіба це не пряма дискримінація української мови, антиконституційне і антиленінське розділення мов на «потрібні» і «непотрібні»? Уявіть собі, що вивчення хімії чи будь-якої дисципліни поставили в залежність від «бажання батьків і учнів» та ще й «при наявності відповідного контингенту» – чи в багатьох школах і чи багато учнів вивчали б той предмет?

Наведемо одну історичну довідку. ЦК КП(б)У в постанові від 19 квітня 1927 року зобов'язав ввести навчання російської мови в усіх школах в Україні (які тоді мислилися на майбутнє не інакше як у 95 % українськими), але одночасно зробив принципове застереження:

«Однак це ні в якому разі не може бути прикриттям для спроб утворити для російської культури на Україні пануюче становище, що його вона мала за царату»[193].

Чи немає деякої суперечності між тим, що принципово постановлялося 1927 року, і тим, що діється і говориться сьогодні?

Чи немає деякої суперечності також, скажімо, між постановою XII з'їзду РКП(б) про те, щоб «органы национальных республик и областей строились по преимуществу из людей местных, знающих язык, быт, нравы и обычаи соответствующих народов»[194], постановами X і XII з'їздів про підготовку кадрів та професійно-технічне навчання мовою даної республіки,– і, з другого боку, тим, що пише сьогодні «Правда»: «Недопустимы какие-либо проявления национальной обособленности в воспитании и использовании работников различных национальностей в советских республиках»[195]. Формулювання «Правды» дуже загальникове й туманне, але досвід показує, що подібні формули «обособленности» постійно висуваються для того, щоб «аргументувати» неможливість, зокрема, в вузах та інших закладах України викладати українською мовою; для того, щоб, усупереч економічним і культурним інтересам України, всупереч нормальному глуздові, випускників українських вузів і технікумів відсилати на роботу до Ленінграда і Новосибірська, а звідти слати на Україну тамтешніх випускників того самого профілю. Внаслідок цих «встречных перевозок» і створюється картина, подібна до тієї, яку ми бачили на прикладі будівництва Київської ГЕС. Хіба так має виглядати справжня взаємодопомога кадрами?

---

[192] Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР, «Радянська Україна», 1959, 19 квітня.

[193] «Культурне будівництво в Українській РСР...», т. 1, с. 348.

[194] «XII съезд РКП(б)...», с. 649.

[195] Передова стаття: «Правда», 1965, 5 вересня.

Ось ще один – на цей раз класичний! – зразок теоретичного фальшування з доповіді М. С. Хрущова на XXII з'їзді:

«В ходе развернутого строительства коммунизма будет достигнуто полное единство наций... Встречаются, конечно, и такие люди, которые сетуют по поводу того, что стираются национальные различия. Мы им отвечаем: коммунисты не будут консервировать и увековечивать национальные различия. Мы будем поддерживать объективный процесс все более тесного сближения наций и народностей, происходящий в условиях коммунистического строительства на базе добровольности и демократизма» [196].

Про яке «единство наций» ідеться? Адже й сьогодні існує цілковита єдність більшості соціалістичних націй у боротьбі за побудову комунізму, за мир. Очевидно, Хрущов говорить про єдність, а має на увазі злиття, як свідчать його дальші слова. Але яка це брутальна ревізія Леніна, який говорив, що нації існуватимуть не те що в період будівництва комунізму, а й цілу історичну добу після **перемоги комунізму у всесвітньому масштабі**!

Далі: «коммунисты не будут консервировать и увековечивать национальные различия». Це сугубо фальшиве формулювання, що відводить від суті справи. Йдеться не про консервування та зрізничкування, йдеться про всебічний національний розвиток народів та їхніх культур, відповідальність за що завжди брали на себе **справжні** комуністи і що прагматичні діляги типу Хрущова підмінили асиміляцією, винародовленням.

Нарешті: «мы будем поддерживать объективный процесс ... происходящий ... на базе добровольности и демократизма». По-перше, об'єктивний процес – це такий, що відбувається сам по собі, поза намірами людей. А процес, яким керує партія і держава (а про це говориться і в Хрущова, і в безлічі офіційних матеріалів, наприклад, у журналах «Вопросы философии» і «Политическое самообразование»),– не стихійний процес, а керований, «предначертанный». По-друге: яка ж це добровільність і демократизм, коли вибір зарані зроблений керівництвом, яка ж це «добровільність», що діє згідно з планом – керована добровільність! Якщо керівництво підтримує (і спрямовує) «процесс», то спробуй виступити проти того, що керівництво підтримує (і спрямовує)! А якщо виступити проти нього не можна (і таки справді не можна), то де ж тут добровільність і демократизм?!

---

[196] «XXII съезд КПСС: стенографический отчет». Москва, 1962, т. I, с. 217.

Одне слово, як то кажуть, брехня на брехні сидить і брехнею поганяє! А ось питання: в ім'я чого марксизм-ленінізм підмінюється кон'юнктурною брехнею або псевдотеоретичним суєслів'ям?

Цинізм у перебріхуванні ленінізму доходить до того, що доктор (знов доктор!) історичних наук (знов історичних наук!), секретар, але вже не Дагестанського обкому, а Львівського, і не Абілов, а В. Маланчук у статті «Сила великой дружбы» [197] оту вже обговорену нами сугубо расистську тезу про те, що російська мова – «могучий источник развития экономики и культуры всех народов», приписує... Леніну. Але відповідних слів Леніна він чомусь не наводить. Бо, будучи «доктором» наук, добре знає, що займається фальсифікацією, що у вустах Леніна така думка, пов'язана з уявленням про вищість російської нації та мови і неповноцінність інших, немислима і що насправді Ленін говорив зовсім про інше: про те, що заставляти інонаціоналів вивчати російську мову – річ шкідлива, що в демократичній Росії вони самі, добровільно її вивчатимуть. І зауважимо: Ленін у таких випадках завжди говорив про вивчення російської мови, про ознайомлення з нею (що цілком зрозуміле і безсумнівно необхідне), а не про заміну, витіснення нею національних мов (проти цього він гнівно виступав).

Той самий В. Маланчук пише:

«Наш великий вождь В. И. Ленин подчеркивал, что "...вся хозяйственная, политическая и духовная жизнь человечества все более интернационализуется уже при капитализме. Социализм целиком интернационализует ее" (Соч., 5-е изд., т. 23, с. 318).

Это могучий объективный процесс. Противиться ему – значит проявлять национальную ограниченность. У нас иногда встречаются незрелые люди, которые противопоставляют местные интересы интересам всего государства, пытаются побольше "урвать" из общего котла, принять меньшее участие в совместных усилиях, подбирать кадры преимущественно по национальному признаку. Разумеется, таких людей ничтожно мало, но упускать из виду их попытки, не пресекать их было бы опасным.

---

[197] «Правда», 1965, 16 вересня.

Малейшее ослабление борьбы с подобными проявлениями может нанести серьезный ущерб».

Як бачимо, доктор наук висловлюється таким «кодом», таким спеціальним жаргоном, так «иносказательно», що читачеві нелегко тут щось зрозуміти. Такий «стиль» дуже модний тепер, коли бояться називати речі своїми іменами. Але з досвіду вже добре відомо, що під «национальной ограниченностью» та «местной ограниченностью» розуміється обстоювання економічно-господарських та інших потреб республік від надмірних апетитів зверхцентралізаторів. Добре знаємо, що Ленін вимагав дієвих гарантій для того, щоб центральні установи в Москві під різними приводами не нехтували потребами республік, не задовольняли свої потреби за рахунок «місцевих». Щодо цього Ленін висловлювався різко і недвозначно, не зупиняючись перед тим, щоб у разі неможливості обстоювати «місцеві інтереси» перед централізаторськими надуживаннями переглянути самий характер Союзу, «оставить союз... лишь в отношении военном и дипломатическом». Відповідні висловлювання В. І. Леніна ми вже наводили. А В. Маланчук керується прямо протилежною настановою, не задумуючись над тим, що держава, в якій «местные интересы» і «интересы всего государства» – поняття не тотожні, а протилежні, була б, власне, протиприродною бюрократичною державою, непридатною для головної мети всякої держави: задовольняти ті «местные интересы», з яких вона і складається. Ось чому, власне, Ленін і не допускав такої держави, вимагав гарантій від переродження Союзу в таку державу.

Те саме і з кадрами. Невідомо, кого й що має на увазі В. Маланчук, коли засуджує підбір кадрів за національною ознакою. Якщо він, скажімо, так хитромудро зашифрував свій протест проти обмеження прийому єврейської молоді до вузів,– ми підтримуємо від усієї душі цей благородний протест проти дискримінації, хоч і хотіли б, щоб В. Маланчук протестував прозоріше. Але навряд чи він проти цього протестує. Швидше він хотів сказати інше: що треба ще більше посилити оті «встречные перевозки» кадрів з Києва до Свердловська, зі Свердловська до Києва і т. д. Тому доводиться нагадати йому, що В. І. Ленін вимагав прямо протилежного: виховання місцевих національних кадрів для піднесення господарства і культури республіки.

Як бачимо, В. Маланчук згадує Леніна тільки для того, щоб його іменем замаскувати антиленінські ідеї. Всі хитросплетіння словес Маланчукових покликані приховати і виправдати русифікацію і зверхцентралізацію, мовчазну ліквідацію суверенітету республік. Як експлуатувати для цієї мети Леніна? В. Маланчук показує шлях. По-перше, треба замовчувати відповідні ленінські документи, де Ленін чітко і ясно говорить прямо протилежне тому, що сьогодні треба маланчукам. По-друге, треба елементарно фальсифікувати інші ленінські висловлювання. Ленін говорить про інтернаціоналізацію економічного, політичного і духовного життя людства, тобто про взаємозв'язаність і взаємообумовленість економічного, політичного і духовного життя всіх націй світу, про дедалі більший взаємовплив усіх груп людства,– а Маланчук підставляє сюди своє начало всіх начал: злиття всіх націй Союзу в російській нації, особливо ж національне розчинення України в Росії.

Тут доречно звернути особливу увагу на одну дуже поширену і дуже підступну фальсифікацію В. І. Леніна. У В. І. Леніна справді є кілька висловлювань на користь злиття націй. Але під злиттям Ленін розумів саме інтернаціоналізацію у вищезазначеному сенсі, соціально-політичну єдність і зближення, діалектичний взаємовплив націй. Так принаймні розуміють його слова комуністи в усьому світі:

«Говоря словами В. И. Ленина, целью социализма является не только "сближение наций, но и слияние их". Но это слияние понимается не механически, не как устранение различий, а диалектически, то есть как их взаимопомощь, влияние и взаимное обогащение» [198].

Тобто нічого спільного з русифікаторською «концепцією» високооплачуваних «панів ташкентців» – «докторів наук» типу Маланчука й Абілова.

По-друге, відомо, що Ленін таке діалектичне «злиття» відносив на далеке майбутнє: **після** перемоги у **всесвітньому масштабі** другої фази соціалізму – комунізму...

По-третє, Ленін говорив про стихійний процес поступового злиття, злиття, яке відбувається природно протягом довгого історичного періоду – як етап загальної еволюції людства. А в нас мають на увазі зовсім інше і прямо протилежне: злиття заплановане і проваджуване державою, як спрямовуваний зверху відповідними заходами чітко окреслений процес, що є, по суті, процесом заміни багатьох національностей, мов і культур однією. Перше, що мав на увазі Ленін,– природно-історична еволюція людства; друге, що робиться в нас,– штучна русифікація і оскоплювання десятків народів, тобто те, з чим Ленін воював.

Останнім часом газета «Правда» почала на виправдання теперішньої національної політики посилено апелювати до якихось нібито законів господарського розвитку, які, мовляв, вимагають прискореного злиття націй, і почала вивищувати у найбільше благо послідовне зневажання їхніх національних прав, потреб, корінних інтересів (усе це з панською зарозумілістю трактується як «місництво», «обмеженість» і т. п.). Але ж ще в маніфесті Комуністичного Інтернаціоналу, прийнятому на І конгресі Комінтерну 2–6 березня 1919 року, відкидалося таке феодально-бюрократичне розуміння структури й характеру майбутнього світового соціалістичного господарства і гарантувалася самостійність кожного народу в світовому господарсько-культурному комплексі, підкреслювалося, що така самостійність не може шкодити справі єдності, але що вони одна одну взаємоприпускають.

---

[198] *Селзам Г.* Марксизм и мораль. Москва, 1962, с. 252.

Пролетарська революція «дасть можливість найслабшому і наймалочисельнішому народові вільно й незалежно управляти справами своєї національної культури, без усякої шкоди для об'єднаного і централізованого європейського та світового господарства» [199].

Те «єдине господарство», яким бюрократи залякують «націоналістів», В. І. Ленін мислив не як безнаціональне господарство, кероване з Москви чи з Берліна, а як усесвітнє ціле, «регульоване пролетаріатом усіх націй» [200].

Багато в нас говорять про дальше взаємозближення націй. Взаємозближення і взаємозбагачення – такі безумовно прекрасні речі, що їх можна тільки вітати. Це означає, що народи і культури дедалі більше пізнають одні одних, дедалі інтенсивніше обмінюються своїми найкращими здобутками, ще сердечніше відкриваються одні одним і дедалі солідарніше, цілеспрямованіше взаємодіють, посередньо змінюючи одні одних, але при цьому залишаючись кожен самим собою і одні одних скріплюючи. Коротко кажучи, взаємозближення і взаємозбагачення – це взаємопідтримка, це коли багато різних лікоть у лікоть ідуть до спільної мети, щоб прийти всім разом, а не одному вже.

Однак важко назвати взаємозбагаченням такий процес, коли одна культура і одна мова витісняють іншу, коли, конкретно кажучи, російська культура і мова чимраз більше займають в Україні місце української, як про це вже говорилося. Ще важче назвати взаємозбагаченням народів такий процес, у якому частина цих народів уже зникла, частина зникає, а інші відчутно втрачають на своєму людському потенціалі. Все-таки це, мабуть, не взаємозбагачення, але поглинання чи асиміляція, і переважно асиміляція російською нацією інших. Вище вже наводилися красномовні дані з журналів. А ось свідчення солідної наукової праці «Народы европейской части СССР», виданої в Москві 1964 року в двох томах.

---

[199] «Коммунистический Интернационал...», с. 57.

[200] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 41, с. 156.

Перепис 1897 року подав число росіян – 55 400 300, перепис 1959 року – 114 113 600.

«За период с 1897 по 1959 г. численность русских на территории СССР возросла более чем в два раза. Повышенный прирост общей численности русских частично может быть объяснен слиянием с ними отдельных групп других народов, в частности довольно многочисленных групп украинского населения на Кубани и Северном Кавказе» [201].

Щодо останнього залишається тільки додати, що це «слияние» відбулося, по суті, в наші часи, його вирішальним моментом були роки 1933–1937, коли були розігнані українські культурно-освітні осередки, школи та ін. на Кубані й Північному Кавказі і знищено там усіх, хто обстоював український характер тамтешнього (українського ж таки) населення. Відтоді багато людей навіть боялися признатися, що вони українці...

Цікаві свідчення про те, коли саме так різко зменшилася питома вага українців,– виявляється, саме в час «небувалого розквіту» української нації,– знайдемо в статті В. М. Кабузана і Г. П. Махнової «Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795–1959 гг.»:

«Если за период с 1795 по 1897 г. удельный вес украинцев почти не изменился (несколько снизился с 22,08 % до 21,63 %), то за период с 1897 по 1959 г. он снизился на 3,43 % (с 21,63 % до 18,20 %), хотя мы приняли за основу по переписи 1959 г. сведения по национальности, а не по родному языку» [202].

За мовою зниження ще більше.

«За период с 1897 г. по 1959 г. удельный вес украинцев, признающих родным языком украинский, снизился на 6,01 %» [203], і українці за мовою складають уже тільки 15,62 % населення СРСР...

«За период с 1897 г. по 1959 г. удельный вес украинцев среди других восточнославянских народов снизился весьма заметно (с 29,90 % до 20,63 %)» [204].

Хіба не красномовні цифри?

---

[201] «Народы европейской части СССР». Москва, 1964, т. I, с. 22.

[202] *Кабузан В. М., Махнова Г. П.* Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795–1959 гг., «История СССР», 1965, ч. I, с. 34–35.

[203] Там само, с. 36.

[204] Там само.

Не в кращому становищі опинився і ряд інших національностей Союзу РСР. Так, згадана колективна праця «Народы европейской части СССР» засвідчує, що «абсолютная численность мордвы даже уменьшилась на 12 % в результате ассимиляции отдельных ее групп русскими» [205]. Тепер у своїй республіці «мордва составляет немногим более трети населения. Еще более разителен (! – *І. Дз.*) пример карел, которые составляют лишь 13 % населения своей республики». Абсолютна кількість карелів зменшилася на 25 %, башкирів – на 47 %, калмиків – на 79 %, латишів – на 2 %, естонців – на 1 %, євреїв – на 67 % (внаслідок також і фашистського геноциду) і т. д.[206]

Важливо відзначити, що, крім мільйонів інонаціоналів, які вже цілком вважають себе росіянами, перепис 1959 року встановив перехідну групу в 10,2 млн людей, які ще називають свою питому національність, але вже вважають рідною мовою російську. «Группы людей, сменившие свой язык, с течением времени обычно меняют и свою этническую (национальную) принадлежность» [207].

Так що мовна русифікація – це перший етап русифікації етнічної.

В офіційних повідомленнях про підсумки перепису і в поточній пропаганді ці 10,2 млн людей кваліфікуються як великий успіх нашої національної політики та дружби народів СРСР. Давайте спокійно вдумаємося в цю формулу. З неї випливає, що дружба народів ототожнюється з русифікацією, що метою нашої національної політики є в остаточному підсумку знов-таки русифікація; що, нарешті, ті десятки мільйонів, які ще не визнали російську мову рідною, ще не доросли до справжньої «дружби народів» та розуміння національної політики. Інакше вони порадували б відповідні інстанції цифрою, скажімо, в 50 млн. А це вже значно більший був би «успіх», ніж 10,2 млн русифікованих. Отже, це в певному смислі ще несвідомі, другосортні громадяни, в той час як «более предпочтительны» ті, хто вже змінив рідну мову на російську. Все це неминуче випливає з офіційного положення про те, що 10,2 млн неросіян, що визнали російську мову рідною,– «великий успіх» національної політики та дружби народів.

Навіть деякі з адептів «двуязычия» змушені визнати, що воно – лише перехідний етап, лише засіб для досягнення мети – «языкового единства». (Отже, ми єдине суспільство в світі, яке становить своїм завданням ліквідацію десятків національних мов і заміну їх однією.) Так, Н. В. Мансвєтов [208] після рясних і явно недоречних похвал «двуязычию», яке, мовляв, «содействует» розвиткові національних мов, змушений визнати, що «возникновение языкового единства идет путем широкого усвоения одного из наиболее распространенных национальных языков, каким в условиях советской действительности является русский язык» [209].

---

[205] «Народы европейской части СССР», т. І, с. 24.

[206] Там само, с. 23.

[207] «Население мира...», с. 213.

Отже, як не крути і як не витійствуй, до якого небаченого й нечуваного розквіту не доводь національні мови й культури, а результат один – перехід усіх націй СРСР на російську мову в ім'я «единства», яке чомусь не мислиться без «языкового единства».

Отже, вживані деякими авторами (як-от авторами праці «Народы европейской части СССР») терміни «слияние» та «ассимиляция» більше відповідають реальності, фактичній суті, ніж безумовно благозвучніші й бажаніші «взаємозближення» та «взаємозбагачення», так само як ужита Цамеряном у цитованій статті формула «замена национальных языков одним общим языком» чесніша за «умилительное», але фальшиве «двуязычие».

Пригадується, що не так давно якийсь Кравцев у статті, опублікованій в «Радянській Україні» 13 квітня 1960 року, добросовісно заходився реабілітувати термін «русифікація», мовляв, нема чого цього слова соромитися, воно гарне і гарні речі означає. Мовляв, підтримуємо процес, то треба підтримати й термін, що його ідентифікує. Звичайно, декого це слово покоробить, але ж то відомо кого: націоналістів. Кравцева осмикнули: «Преждевременно»!

А може, дарма? Принаймні він називав речі власними іменами. Трохи ясніше було б, що і до чого. А так багато неясного і багатьом неясно. І не лише «націоналістам».

Ось, наприклад, звертаються за роз'ясненням... молоді шахтарі з Донбасу. Здавалося б, усе їм роз'яснили: скільки лекцій читається і про зближення націй, і про двомовність. А їм неясно.

«Редакции газеты "Правда"».

Дорогая редакция! Нас интересует вопрос развития украинского языка, а в связи с этим и политика партии в отношении украинского языка. Или он должен развиваться, или пропасть? Мы просим, чтобы по этому вопросу высказали свое мнение кто-нибудь из сотрудников института языковедения АН УССР и кто-нибудь из работников идеологического отдела ЦК КПСС. Пусть выступят в газете. Нам кажется, что это интересует многих читателей, а если нельзя в газете, то в письме нам лично. Не ду-

---

[208] *Мансветов Н. В.* Сближение наций... «Вопросы истории», 1964, № 5, с. 51.

[209] Там само.

майте, что мы какие-нибудь социалистические националисты или шовинисты. Дело в том, что украинский язык и украинская национальность находятся действительно в противоречивом положении. И нужно бы их двинуть в ту или иную сторону, в зависимости от того, чего требуют законы общественного развития.

В будущем будет единый общий язык на всей земле и не будет деления на национальности. Так, может быть, украинский народ будет первым, который лишится своего языка и других национальных признаков. Это уже может случиться, если перевести все остальные школы на русский язык преподавания, а литература сама по себе отпадет, так как тогда никто уже не будет пользоваться украинским языком. А раз партия держит этот курс, то переход на русский язык общения и преподавания действительно нужно начинать еще с начальных классов школы, чтобы облегчить для молодежи этот переход после окончания школы, так как на Украине вузы и техникумы с русским языком преподавания и абсолютно или в большинстве остальное обосновано на русском языке.

Почему в печати до сих пор ничего не говорится об этом? Ведь при настоящем состоянии украинской культуры, когда она все меньше и меньше обогащается национальным своеобразием, да и можно ли ее назвать украинской, если она все меньше и меньше основывается на украинском языке, украинцу должно быть стыдно и недостойно перед другими нациями, так как он не может почти ничем гордиться современным национальным. Сказать, что украинский народ бесталантлив, тоже нельзя, потому что факты говорят о большом участии украинцев в создании русской культуры как на Украине, так и в России.

А чтобы вывести нас из такого положения, нужно более широко говорить об этом и не оставлять украинцев неопределенными. Ведь так можно быть украинцем и не знать украинского языка. Это недостойно и позорно. Такой человек не имеет никакого чувства патриотизма. Он не должен носить звание украинца. Но нам кажется, что интернационалист только тот настоящий, кто любит свой народ. Признание ассимиляции украинской нации сейчас уже гораздо приличнее, чем говорить об украинском народе и не слышать украинского языка. Ведь же при потере языка население Украины не имеет права называться украинской народностью.

В общем много-много еще можно написать о противоречиях в положении украинского языка, о чем все прекрасно знают. Нам бы хотелось только, чтобы этот вопрос стал более определенным и ясным. Если уж наступило время окончательной русификации

украинского народа, то нужно активнее действовать в этом направлении. Если нет, то нужно принять решительные меры в поддержку развития украинского языка. Нам кажется, что и одно, и другое встретит поддержку народа. А впрочем, можете спросить в газете. Но только тогда украинская культура станет своеобразной, богатой, обеспечивающей полностью все потребности народа, высокой, не допускающей подмены себя русской, когда вузы, техникумы, школы и учреждения, организации будут на украинском языке, так как это положено для национальной республики, первостепенным государственным языком станет собственный. Но нам кажется, что по причине сходства языков и при большом проценте русских на Украине осуществить это нельзя, притом еще русские являются настоящими патриотами своей культуры и языка. Много и других причин, и все же мы не можем для себя уяснить правильно и быть убежденными в каком-то одном направлении. Например, мы бы хотели говорить на украинском языке, но не знаем, правильно ли это будет. Не будем ли мы иметь в этом пережиток прошлого, не будем ли мы тормозить правильный ход развития, не будем ли мы вредить интернационалистическим чувствам? А мы любим все национальности, как и свою украинскую.

Янковский Н. В., Павлюченко Н. И.– шахтеры».

У «Правде» з цим листом вчинили так, як і скрізь роблять з безліччю подібних листів,– переслали в іншу інстанцію, щоб та «спустила» ще в нижчу, аж поки він десь не загубився на віки вічні... І справді, що відповісти на таку простодушну нескромність, яка чомусь не хоче задовольнитися гумовими загальниками і «прикрывающими версиями» і добивається, щоб їй прямо сказали: треба бути українській нації «со всеми вытекающими последствиями» чи не треба бути українській нації також «со всеми вытекающими последствиями»,– і не догадується ця простодушна нескромність, в яке болюче місце влучає ненароком її несанкціонована цікавість...

XIII

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ Є ВОДНОЧАС І ПИТАННЯМ СОЦІАЛЬНИМ, ПИТАННЯМ ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНИМ

Неправомірним є протиставлення національним проблемам соціальних як, мовляв, важливіших і пекучіших. Національні проблеми завжди є заразом і проблемами соціальними, проблемами класово-політичної стратегії. Це стосувалося і стосується й українського питання. Не кажу вже про зовнішньополітичний план, щодо якого і V конгрес Комінтерну заявив: «Українське питання є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи, вирішення якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії і Чехословаччині, так і в усіх сусідніх країнах»[210]. Звичайно, це міжнародне значення українського питання ще більше зросло як у зв'язку з соціалістичним будівництвом у сусідніх країнах Європи, так і в зв'язку з революційним рухом та національним будівництвом в Азії і Латинській Америці.

Але в даному разі слід задумуватися і над внутрішньосоціальним аспектом українського національного питання.

Ленін і партія завжди наголошували, як важливо для пролетаріату, для соціалістичного будівництва усунути ту суперечність, що існує в Україні між україномовним селянством і переважно російськомовним пролетаріатом, між українським селом і русифікованим містом. В цьому, зокрема, і полягав зміст політики українізації. Пролетаріат, промислове місто повинні були стати суб'єктом української культури і на цьому ґрунті зміцнити союз із селом і свій провід селом. Таким чином, українська нація повинна була стати повноправною і повноцінною сучасною соціалістичною нацією, а не якимсь недорозвиненим ембріоном, етнографічною сировиною, що несе непередбачувані ускладнення для майбутнього. Українська нація повинна була виявити свої сили в величній соціалістичній державотворчості...

На жаль, сьогодні ми можемо констатувати хіба що зростання дистанції між україномовним селом і російськомовним містом. Тільки при цілковитій відсутності будь-якої політичної відповідальності можна дивитися на це спокійно і не помічати тих складних і сумних для соціалізму колізій, соціальних колізій, які породжує оця мовнонаціональна суперечність між селом і містом в Україні. Не кажучи вже про суто побутовий, культурно-побутовий – теж важливий – бік справи: хто не знає, скільки принижень і знущань з боку місцевої публіки зазнає, скажімо, сільська жінка, приїхавши в справах до міста. Взагалі сільська людина, українець з села, та, зрештою, і взагалі українець (який усвідомлює себе українцем) почуває себе в місті в Україні як на чужині, «на нашій, не своїй землі» (слова Шевченка).

Я певен, що в недалекому майбутті марксистський економіст і соціолог, аналізуючи причини сьогоднішніх труднощів у нашому сільському господарстві, неодмінно знайде в числі їх і хворобливі ненормальності в стосунках між селом і містом, комплекс соціально-культурної нижчості села, багатоманітну зневагу до села й сільської людини (не формальну, в офіціозі, а фактичну, в житті), а в Україні це ускладнюється і поглиблюється національним моментом, болісною національною різницею між українським селом і зросійщеним містом. Вдумливий і тонкий аналіз, мабуть, встановив би, що флюїди національної приреченості, відсутність національної перспективи, національного розросту за межі села, денаціоналізуючий тиск «згори», з міста,– не останній чинник у тому занепаді життєактивності і в тій деморалізації, збайдужінні й пиятцві, які нерідко можна спостерігати серед сільського населення і які й самі по собі є серйозною соціальною проблемою.

---

[210] *Гирчак Ф.* На два фронта в борьбе с национализмом. М.– Л., 1930, с. 213–214.

Так само майбутній соціолог відзначить і деморалізуючий вплив мовно-національної суперечності між містом і селом і на саме місто, де внаслідок цього розвиваються, помітно чи непомітно, явища і настрої, пов'язані з об'єктивно колонізуючим, асимілюючим і «споживацьким» становищем міста серед туземної етнографічної «сировини». Втрачається відчуття кровного синівського зв'язку зі своєю землею, з навколишнім народом. Згасає свідомість своєї відповідальності й обов'язків перед ними, а натомість розвивається почуття «свободи» від цих обов'язків, «звільненості» від слідів походження, національної «голизни». Звідси та готовність нахапатися першого-ліпшого «шикарного» вбрання, криклива напівкультура з претензіями на породистість, «мерзость запустения»... Тому й виробляються рефлекси безвідповідальності, наплювізму й непомітного або демонстративного хамства (аж до знаменитого: «Эй, ты, колхозник!», «Ты что – колхозник?», «Извините его, он из села», «Ты сначала научись говорить по-человечески», «кугуты» і т. д., і т. п.– це все загальновідоме).

Де вже тут говорити про вироблення почуттів колективізму, братерства, про усвідомлення себе і кожного людиною серед людства. Хай же нарешті задумаються над цим, зокрема, шановні гуманісти – «общечеловеки» з «общерусской интеллигенции» в Україні, які люблять поговорити про загальнолюдське начало, але, по суті, самі сприяють створенню атмосфери, в якій можливе таке топтання людської гідності й цілої людської істоти з усією безліччю людських драм, що звідси випливає... «Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата своего ненавидит, ложь есть...»

Коли якась нація мовно розпадається на дві частини, з яких «нижчий» шар говорить питомою своєю мовою, а «вищий» – іншою, засвоєною,– в цьому завжди прихована велика соціальна проблема і небезпека. Свого часу, бувши в Брюсселі, Герцен звернув увагу на те, що «культурна» частина бельгійців говорить по-французькому, в той час як зневажене нею простолюддя – по-фламандському. У цьому Герцен бачив величезну несправедливість і загрозу для демократії.

«На этом-то раздвоении народа на два слоя, одного облитого светом к плавающего, как масло, над глубью, другого глубокого и темного, окруженного мглой, срезались все революции».

І з величезною проникливістю Герцен переходить звідси до українського питання, застерігаючи від нібито успішної лінгвістичної експансії-русифікації.

«Начнем же, господа, прежде лингвистического завоевания народа южнорусского (тобто українського.– *І. Дз.*), *с того, что отдадим ему его землю, а потом и посмотрим, как он захочет говорить и учиться»* [211].

Придивіться, хто сьогодні в Україні говорить по-українському і хто по-російському. Якщо ви чесна людина, якщо ви вмієте бачити й осмислювати побачене, якщо істина дорожча для вас за вашу засліпленість і передсуди, за «панство велике і лакомство нещасне», ви не можете не визнати, що мовний вододіл є в Україні разом і соціальним, і соціально-культурним вододілом. І хіба серце ваше не заболить і душа ваша не здригнеться за «униженных и оскорбленных»?

А хіба оці цифри, які наводилися вище,– про фактичне відставання й невигідне становище української нації в ряді вирішальних сфер суспільної діяльності,– хіба вони не є серйозними соціальними проблемами, які потребують спеціального дослідження?

Нарешті, національні проблеми вписуються також у проблеми соціалістичної демократії і з ними взаємодіють. Свобода і права людської особистості зв'язані щільно із свободою і правами національними, так само як гідність і самосвідомість людини зв'язана з гідністю і самосвідомістю національною, оскільки свобода, права, гідність, самосвідомість – поняття неподільні. Національні проблеми прямо впираються в проблеми самоврядування й народоправства. Національний розвиток і національна багатоманітність – це самодіяльність і багатоманітність життя, це його вічне розгортання і збагачення, а цілеспрямоване державне нівелювання, зливання, поглинання націй, тим більше за деспотичним «предначертанием» – це торжество тупої бюрократичної одноманітності, казарменості, мертвотності. Уже тому цей процес денаціоналізації й русифікації є колосальним мінусом для справи соціалістичного демократизму і має об'єктивно реакційне значення.

---

[211] *Герцен А.* По поводу письма из Волыни. «Колокол», Лондон, 1861, ч. 116, с. 966.

Крім того, він страшенно збіднює комуністичне суспільство і несе для нього непоправні втрати. Ми говоримо, що національне питання підпорядковане класовій боротьбі, що воно частина загального питання боротьби за комунізм. Комунізм веде до найбільшого матеріального і духовного багатства людства, до збереження і намноження всіх його здобутків. Отже, треба дорожити тим предивним багатством, яке являє собою національна багатоликість людства, різноманітність його національної діяльності, що з неї і складається велике диво вселюдськості. Треба ним дорожити і розвивати його. А протилежна політика – політика розбазарювання, розхалтурювання, «списування» цих багатств на утиль, політика бюрократичного уодноманітнювання, «приведения к одному знаменателю» – це злочин перед комунізмом, і майбутні покоління не простять нам такого банкрутського спадку.

XIV

УРЯД УРСР ЯК РЕЧНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЦІЛОСТІ: ЙОГО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НАЦІЮ

В усьому світі комуністичні партії вважають себе виразниками національних інтересів своїх народів. І якщо французькі комуністи пишуть на своїх прапорах знамениті слова свого героя Поля Вайяна-Кутюр'є: «Ми продовжуємо Францію»,– то чому б українським комуністам не взяти з них приклад і не сказати: «Ми продовжуємо Україну»?

Щось ні одна (поза межами СРСР) соціалістична нація не виявляє бажання зникнути зі світу, самоліквідуватися (шляхом чимраз дальшого «зближення», звісно!) – на догоду абіловсько-маланчуківському докторсько-поліцейському «інтернаціоналізму».

Натомість, навпаки, кожна з них хоче утвердити себе і якнайповніше розкрити, кожна з них хоче бути в чомусь своєму взірцем для інших, кожна включається у всесвітнє «змагання» соціалістичних націй за своєрідне історичне «самовираження», неповторну господарсько-культурну історичну творчість,– і це змагання за добру національну «славу» очолюють комуністичні партії цих країн.

«В галузі культури немає більше чи менше здібних народів. Немає повноцінних і неповноцінних народів. Кожен народ, хоч би який малий він був, здатний і може зробити свій цінний внесок у загальну скарбницю культури. Наш народ – малий народ, наша країна – маленька країна. Тим більше зацікавлені ми в тому, щоб

підвищувати свою кваліфікацію, бо й через десять років ми не зможемо володіти такою величезною промисловістю, якою володіють великі країни, такими багатствами, які є в інших державах. Ми, одначе, можемо і повинні мати можливість гордитися свідомістю того, що ми володіємо внутрішньою культурою, створюємо висохудожні взірці в мистецтві та в галузі науки, і тим, що наш народ може стати прикладом для багатьох інших народів» (Г. Димитров) [212].

Чи зійдуть коли-небудь з уст керівників Радянської України (великий сорокамільйонний народ!) бодай хоч трохи подібні слова, слова про те, що історія вготувала українській нації щось трохи краще, ніж «добровільну» самоліквідацію під чиїсь оплески?!

З численних заяв урядів і партій соціалістичних країн Європи та Азії знаємо, що вони розглядають себе як речників національних інтересів своїх народів і найбільшим своїм інтернаціональним обов'язком вважають максимальний розвиток економіки, матеріальної і духовної культури своїх націй як найреальнішого внеску в загальну справу комунізму. Цілком природно і згідно з духом марксизму і комунізму ці уряди і партії розглядають все, що шкодить економіці чи культурі, престижеві чи гідності нації,– як фактор негативний і для інших країн, і для всієї інтернаціональної справи комунізму. Якби можна було собі уявити, що в одній з цих країн, у Польщі, або в Угорщині, або в Болгарії тощо, було відзначено факт кількісного зменшення нації, асиміляції її значної частини, або мовно-національні суперечності між містом і селом, або факт неблагополучного становища національної мови, занепаду національної культури, або брак найпотрібнішої літератури національною мовою, або порівняно низький відсоток і рівень національних кадрів,– це, безумовно, дуже стурбувало б уряди відповідних країн, і вони, безумовно, вжили б рішучих заходів для того, щоб вивести свій народ з такого становища, з національної кризи. Тим часом невідомо, як уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки реагує на таке, саме таке становище своєї нації в Союзі РСР, Союзі, який для того й був створений, щоб захищати інтереси, в тому числі й національні, кожної республіки.

Ще 1913 року в «Критичних замітках з національного питання» Ленін писав:

«Безсумнівно, нарешті, що для усунення всякого національного гніту надзвичайно важливо створити автономні округи, хоча б зовсім невеликого розміру, з цільним, єдиним, національним складом, причому до цих округів могли б "тяжіти" і вступати з

---

[212] *Димитров Г.* Избранные произведения. Москва, 1957, т. 2, с. 676–677.

ними у зносини і вільні союзи всякого роду, члени даної національності, розсіяні по різних кінцях країни або навіть земної кулі. Все це безперечно, все це можна заперечувати тільки з зашкарубло-бюрократичної точки зору» [213].

Тепер ми маємо не те що автономну округу, а власну національну державу, з власним національним урядом, але цей уряд не дбає ні про збереження національного етнічного складу населення своєї країни (процент українців в Україні, особливо українців за мовою, неухильно знижується); ні про українське національно-культурне обличчя республіки; ні про забезпечення її національними кадрами; ні про забезпечення національних інтересів багатьох мільйонів українців в інших республіках Союзу (як це роблять, хоча б частково, уряди прибалтійських республік, які підтримують, приміром, національні «студентські земляцтва» в Москві, тоді як українцям у цьому відмовлено); ні про «притягування... членів даної національності, розсіяних по різних кінцях... земної кулі» [214], як це робить, скажімо, соціалістична Польща (українець в СРСР навіть нічого не знає, наприклад, про політичне і культурне життя мільйонів трудових українців за кордоном).

Як про далеке й неймовірне минуле дізнаємося про ті часи, коли Пленум ЦК КП(б)У, захищаючи права українських республіканських органів перед зверхцентралізаторськими тенденціями московських установ, приймав такі рішення:

«Доручити Політбюро практично вивчати всі конкретні факти порушення конституції та неправильного проведення її з боку союзних наркоматів та інших центральних установ, поставивши питання про те в ЦК ВКП(б), а також вести дальшу роботу в справі об'єднання в межах УРСР всіх суміжних з нею територій з українською більшістю населення, що входять до Радянського Союзу» [215].

Або коли в доповіді на X з'їзді КП(б)У говорилося:

«Ми ставимо своїм завданням і ставимо питання перед ВКП(б) про державне об'єднання України,– у Курщині, в західній частині Вороніжчини і т. д. Це українське населення... не має достатнього обслуговування своїх національних потреб» [216].

Або ще ті часи, коли М. Скрипник на XII з'їзді РКП(б) порушував питання про сім мільйонів українців в РРФСР:

---

[213] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 24, с. 144.

[214] Там само.

[215] «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», с. 350.

[216] «X з'їзд КП(б)У...», с. 444.

«Украинцы в Советском Союзе занимают не только территорию Украинской Советской Социалистической Республики, но размещены и по территории остальных республик, достигая в РСФСР численности свыше 7 млн человек. Посмотрим, как обслуживаются эти 7 млн населения... мы имеем... всего 500 школ на украинском языке и затем всего два техникума типа средних учебных заведений, причем существование школ этих находится сейчас под вопросом... Я не думаю, чтобы такой процент удовлетворял культурно-просветительные нужды этого украинского населения и был признан в какой-нибудь мере благополучием. Очевидно, здесь практика наша расходится с нашей теорией. Необходимо по этому вопросу, чтобы наши тезисы воплощались в жизнь надлежащим образом» [217].

Тепер, через сорок років, вже не доводиться говорити про школи й технікуми – це «ультранаціоналістична» мрія. Але хай би уряд УРСР подбав хоча б про те, щоб мільйони українців за межами України, в РРФСР, одержували бодай якусь кількість українських газет, журналів, книг, радіопередач. (Адже росіяни на території УРСР цілком забезпечені пресою і літературою, яка не тільки ввозиться з Росії, а й широко видається в Україні; так само вони забезпечені й школою, і вищою освітою російською мовою.) Поки що, незважаючи на багаторічні домагання Спілки письменників України, справа тут обмежилася тим, що на цілину та в деякі кубанські школи послано невеличкі бібліотечки, зібрані літераторами.

Навіть таких ось, приміром, дрібниць уряд України не може полагодити: в соціалістичній Польщі й соціалістичній Чехословаччині та невелика кількість українського люду, що там живе, видає чимало книжок і періодичних видань українською мовою. Придбати їх можуть українці в усьому світі, а от українець в УРСР не може. Хоч в УРСР можна передплатити всі інші неукраїнські видання з Польщі та Чехословаччини. І скільки в цій справі не запитувано відповідні органи УРСР, нічого не виходить.

Що вже казати про серйозніші справи!

Не додержуючись ленінських принципів національної політики та національного будівництва, не виконуючи своїх власних законів та постанов, прийнятих у двадцяті роки і не скасованих досі, не забезпечуючи повноти національно-культурного життя українського народу і фактичної рівності української культури й мови, занедбавши справу національно-культурного будівництва і справді інтернаціоналістського виховання, уряд Української РСР тим самим не виконує своїх прямих обов'язків перед українським народом, від імені якого діє і коштами якого диспонує і якому підзвітний; не виконує своїх обов'язків перед світовим комуністичним рухом і майбутнім комуністичним суспільством, в інтересах яких потрібний максимальний розвиток кожної соціалістичної нації, цілковите здоров'я всіх національних членів великої комуністичної сім'ї.

---

[217] «XII съезд РКП(б)...», с. 522–523.

Те, про що ми тут сказали, далеко не вичерпує і найголовніших чи найочевидніших проблем і фактів, що стосуються сьогоднішнього національного становища України. Але і з цього вже видно, яке це становище складне, ненормальне й тяжке, у повному значенні слова – драматичне.

І немає нічого дивного й несподіваного – а тільки природне й закономірне – в тому, що дедалі більше людей по всій Україні починають відчувати глибоку тривогу за долю своєї нації. Особливо гіркі й часто суперечні рефлексії народжуються у значної частини молоді. Свідченням цього є і численні індивідуальні та колективні листи до різних установ, редакцій тощо; і величезна кількість рукописної, переважно анонімної поезії та публіцистики, що «ходить по руках» (ця масова продукція часто наївна і невправна, але в ній «крик душі»); і різні літературні вечори та дискусії, так часто заборонювані (скільки вже постанов приймалося партійними інстанціями проти цих вечорів і скільки людей за них покарано!); і той глухий, неясний рух і збудження, що скрізь в Україні відчувається серед української молоді. А посереднім свідченням «неблагополучності» є явне розширення штатів і гарячкова активізація органів КДБ, яким чомусь передоручено національну політику в Україні.

У 1923 році на XII з'їзді РКП(б) один із делегатів говорив:

«Неужели же мы будем заставлять чекистов следить за тем, чтобы инородцы изучали русский язык? Ведь за родным языком и за родной школой идет национальное сознание, а за национальным сознанием идет желание знать, куда идет крестьянский рубль» [218].

Не знаю, чи стежать зараз чекісти за вивченням російської мови. Але як «усердно» і з «пристрастием» стежать вони (а втім, не будемо називати романтичним словом «чекіст» жалюгідних сексотів і стукачів) за мовою українською і всім, що з нею пов'язане,– про це багатенько може розповісти кожен, хто до неї причетний. Можна в разі потреби списати на цю тему чималенький зошит, бо ж зворушлива опіка КДБ над справами української культури триває не один рік і обіймає різні форми «роботи». Правда, серед усіх цих форм останнім часом забирає гору одна: зубодробильна – «запретить, пресечь, изолировать»...

---

[218] «XII съезд РКП(б)...», с. 438.

Кадебістський розгул пробують виправдати обивательськими теревенями про «український буржуазний націоналізм» (під яким розуміється всяке відхилення від зрусифікованого стандарту). Говорити про загрозу націоналізму з боку нації, яка масово русифікується,– це все одно, що кричати: «таскать вам не перетаскать» на похоронах (пам'ятаєте, в якому контексті вживав ці слова Ленін?) [219]. Пригадується і казочка про того добродія, що перший волав: «Ловіть злодія!» Але коли навіть якісь вияви націоналізму з боку якоїсь частини українців справді є, то, по-перше, треба розкривати їх конкретно й публічно, а не напускати туману з мильних бульбашок на забавки обивателеві; по-друге, треба ж подумати, що їх, ці вияви націоналізму, породжує на сорок дев'ятому році радянської влади. Може, справді, щось негаразд у нашому житті, в нашій політиці? Бо це тільки для найтупішого обивателя кадебісти можуть пускати версію про американські долари, а самі ж вони не можуть у це повірити, бо краще, ніж будь-хто інший, знають, що це не так. Треба хоч трохи знати і шанувати Леніна, знати його пряму вказівку: про недопустимість формальної постановки питання про націоналізм «вообще», вказівку про два роди націоналізму, про те, що джерело місцевого націоналізму – російський великодержавний шовінізм, і щоб ліквідувати коріння першого, треба боротися з другим. Треба хоч трохи рахуватися з прямими постановами партійних з'їздів, які спеціально займалися цими питаннями,– щоб не було самодіяльного головотяпства і сатрапського «искоренительства»:

«Поскольку пережитки национализма являются своеобразной формой обороны против великорусского шовинизма, решительная борьба с великорусским шовинизмом представляет вернейшее средство для преодоления националистических пережитков» [220].

У нас же ніякої боротьби з цим шовінізмом не ведеться, навпаки, він всіляко роздмухується і, маскуючись під інтернаціоналізм та комуністичний світогляд, витісняє їх; натомість усякий найелементарніший протест проти нього, проти жорстокого обмолочування національної гідності зразу ж «бдітельно» фіксується, таврується як буржуазний націоналізм, а потім довго і занудно «викорінюється».

---

[219] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 30, с. 330.

[220] «XII съезд РКП(б)...», с. 647.

Це «викорінювання» далеко не зводиться до проведених останнім часом арештів, обшуків і допитів, хоч у них воно і знайшло тепер свій найодвертіший і найганебніший вияв.

«Фіскальна» (вираз Леніна) морока останнього часу свідчить перш за все про мізерність політичного глузду її зачинщиків. Кажуть, що ці поважні чини ламають тепер голову над фатальним питанням: є в Україні підпільна організація націоналістів чи немає (розуміючи під «націоналістами» тих, хто мислить не так, як вони, а тому їм не подобається) і як таку організацію скомпонувати із заарештованих?

Проблема міфічної організації – це плід цілковитого нерозуміння реальних процесів, плід бюрократично-кадебістської відірваності від життя, плід кабінетно-келійного стилю мислення. Це плід професійно-озлобленого ігнорування живих національно-культурних потреб українського народу. Це водночас і перебільшення, і применшення того, що відбувається.

Перебільшення: тому що ті явища, які так турбують КДБ,– це поодинокі спорадичні ексцеси стихійного порядку, а заарештовані – просто люди, які звернули на себе увагу функціонерів або сексотів своєю легальною діяльністю, але за якими зовсім не стоїть якийсь другий, конспіративний план.

Применшення: тому що йдеться не про якусь організацію чи групу осіб, а про щось незмірно більше і глибше – про стихійні й різнорідні, які всюди самі собою виникають, процеси «самозахисту» нації перед лицем очевидної перспективи зникнення із сім'ї людства.

Ф. Енгельс не раз говорив про «неминучість боротьби кожного народу за своє національне існування» [221], про те, що коли виникає загроза національному існуванню, то «боротьба за відновлення національного існування забиратиме всі сили» [222].

Це постійне самовідновлення, самозбереження, самозахист – могутній колективний інстинкт народу, непозбутня позасвідома природна сила, як інстинкт самозбереження всякого організму.

Ось ці сили національного існування і пробиваються стихійно і непередбачено всюди, ставлячи незбагненні загадки тупооким стратегам «единообразия» і перекидаючи всі історіософські «предначертания» щедрінських градоначальників.

---

[221] Лист Ф. Енгельса до А. Бебеля від 16 грудня 1879 року.– *К. Маркс і Ф. Енгельс.* Твори, т. 34, с. 331.

[222] Лист Ф. Енгельса до К. Маркса від 15 серпня 1870 р.– *К. Маркс і Ф. Енгельс.* Твори, т. 33, с. 31.

Сили ці незглибимі й невичерпні, допильнувати й сконтролювати їх неможливо ні при якій техніці політичного стеження.

І це не тільки етнографічна сила. Скрізь і всюди щодалі зростає соціалістична національна свідомість українця. Вона невіддільна від людського самопізнання. Вона і далі пробуджуватиметься і зростатиме під дією могутніх чинників. В міру господарського і суспільного розвитку й прогресу демократизується соціальне життя і на цьому ґрунті підноситься людська гідність і самоусвідомлення. Кристалізуються громадянські поняття і почуття, всюди випростується людина. Зростає освіченість і культурність українського населення, за чим неминуче йде більш чи менш свідоме бажання визначити себе в світі. Поліпшується матеріальне становище українського села, яке тепер дає більше молоді, не прибитої злиднями і не затурканої, а свіжої, сильної і гордої, готової обстоювати своє національне обличчя. (Подивіться, наприклад, на теперішніх випускників сільських шкіл, що поступають до вузів, і порівняйте їх з тими, які були десять років тому.) Дедалі більша частина міської молоді (є вона і в вузах, і в школах, і на заводах) удається до моральних і духовних шукань, бо відчуває, що її в чомусь обдурили і щось святе від неї приховали. (Пам'ятаєте, як Костомаров висловив своє перше враження від поезії Шевченка: «Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя, і страшно, і солодко, і боляче, і цікаво було зазирнути туди... Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклеп, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями, засипаний землею, навмисне зораною і засіяною, щоб заховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземна порожнеча» [223].) Тисячею різних доріг ця молодь приходить до відчуття України.

Ця соціалістична національна свідомість, ця впевненість у своєму праві й обов'язку відповідати перед людством за свою соціалістичну націю, це бажання бачити соціалістичну Україну реально існуючою і справді рівною серед соціалістичних країн, бачити її як національну реальність, а не як адміністративно-географічну приповідку та бюрократичну притичину, підсилюються і рядом генеральних факторів світової історії та світового комуністичного руху. Досить назвати історичний досвід бурхливого розквіту соціалістичних націй Європи, піднесення й оздоровлення їхнього національного самопочуття – та елементарне порівняння, що напрошується саме собою, становища України з їхнім становищем; крах убогого уявлення про безнаціональність, безнаціональну однозначність комуністичного суспільства під тиском реальної історичної дійсності, реальної історично-національної багатоликості комунізму; чимраз ширше й зацікавленіше ознайомлення радянського читача з живою всесвітньою комуністичною теорією, з теоретичними працями, з ідеями марксистів-ленінців у всьому світі, які виявляються набагато глибшими, людянішими і привабливішими, ніж сьогоднішня наша газетна жуйка; нарешті, піднесення національних рухів і національних цінностей у всьому світі, в тому числі і в Європі. Недавно «Правда» справедливо писала про те, що значення національного фактора зросло навіть у найрозвиненіших промислово країнах; наші газети схвально цитували тверезі слова де Голля, що так аргументував проти планів «об'єднання Європи»:

---

[223] *Костомаров М. І.* Із статті: Спогади про двох малярів, кн. «Світова велич Шевченка». К., 1964, т. 1, с. 101–102.

«Об'єднана Європа через відсутність рушійних сил, якими є суверенітет народів і відповідальність держав, була б автоматично підкорена заокеанському покровителю. Тоді залишилися б, звичайно, французькі робітники, селяни, інженери, професори, службовці, депутати, міністри, але не було б більше Франції... Найвищий інтерес людського роду велить, щоб кожна нація сама несла за себе відповідальність, була захищена від усяких посягань, дістала б допомогу в своєму розвитку, не обумовлену підкоренням» [224].

Але найдивовижніший факт навела нещодавно «Літературна Україна» (минулого року про це писалося і в «За рубежом»): валлійська мова, яка вважалася вимираючою і якою 1921 року в Британії говорило 930 тисяч, тепер стає державною мовою Уельсу, оскільки нею говорять вже три мільйони! [225]

У всьому світі нації не відмирають, а навпаки – розвиваються і набирають сили, щоб найбільше дати людству, щоб найбільше внести у вироблення загальнолюдських цінностей. І особливо соціалістичні нації.

І українська нація не стане відщепенцем роду людського.

Вже не раз і не два в історії українське питання оголошували неіснуючим, а українську націю вигаданою (незмінно приплітаючи сюди марки, шилінги, франки, долари і т. п.). Свого часу навіть Сталін висміював таку «історіософію», зроджену в бездонних моральних «омутах отечественного града Глупова»:

«Здесь я имею записку о том, что мы, коммунисты, будто бы насаждаем белорусскую национальность искусственно. Это неверно, потому что существует белорусская национальность, у

---

[224] Виступ де Голля по радіо і телебаченню. «Радянська Україна», 1965, 29 квітня.

[225] Нарешті – визнання. «Літературна Україна», 1965, 30 листопада.

которой имеется свой язык, отличный от русского, в виду чего поднять культуру белорусского народа можно лишь на родном его языке. Такие же речи раздавались лет пять тому назад об Украине, об украинской национальности. А недавно еще говорилось, что украинская республика и украинская национальность – выдумка немцев. Между тем ясно, что украинская национальность существует, и развитие ее культуры составляет обязанность коммунистов. Нельзя идти против истории» [226].

Потім він забув своє власне застереження і почав нищити українську націю. І що ж? Кілька мільйонів українців винищив, але нації не знищив. І ніхто, і ніяк не знищить.

«Нельзя идти против истории» – ні з «каленым железом», ні з шовковою вуздечкою «двомовності». Дарма йти проти живого життя,– навіть з армією фіскалів і стукачів,– з ними прийдеш хтозна-куди, але напевно не до комунізму.

В комунізм не можна гратися: його треба або проводити в життя, або зрадити в ім'я «неделимой» казарми.

Поміркуймо спокійно: які є перспективи в нинішньої національної політики і які переваги вона дає? Чи ці переваги, якщо вони справді є, такі значні, що компенсують оті катастрофічні втрати, про які говорилось вище, чи виплачується ними відступ від марксизму-ленінізму?

Судячи з деяких туманних офіційних приповідок, нинішня політика денаціоналізації та русифікації, «приведения к одному знаменателю», пов'язана передусім з доконечною потребою, мовляв, високого ступеня централізації для забезпечення надзвичайних масштабів будівництва та високих темпів економічного розвитку. Можливо, декому так і здається, що надцентралізація зручніша, ефективніша і т. д.

Але, по-перше, не все те справді корисніше, що здається зручнішим. Ще на XII з'їзді РКП(б) застерігалося:

«Наши центральные органы начинают смотреть на управление всей страной с точки зрения их канцелярских удобств. Конечно, неудобно управлять двадцатью республиками, а вот если бы это было все одно, если бы, нажав на одну кнопку, можно было управлять всей страной,– это было бы удобно. С точки зрения ведомственной, конечно, это было бы легче, удобнее, приятнее. Если бы я рассказал вам историю борьбы, которую приходится республикам вести с нашим центральным аппаратом, это была бы история борьбы за их существование» [227].

---

[226] «X съезд РКП(б)...», с. 213.

[227] «XII съезд РКП(б)...», с. 522.

Чи не перемагає тепер «точка зрения ведомственная»? «Легче, удобнее, приятнее» – для «центральних інстанцій». А звідси й ілюзія, ніби корисніше для справи.

По-друге, мета господарської доцільності ніколи для марксистів-ленінців не була єдиною чи єдино вирішальною в такій складній і різносторонній справі, як будівництво нового суспільства, і, зокрема, національне будівництво. Ще у співдоповіді з національного питання на X з'їзді РКП(б) відзначалася хибність і небезпека «економізму» в національній політиці.

«У нас очень многие товарищи, воображающие себя марксистски мыслящими, говорят: "Перед нами стоит вопрос, к которому нужно подходить с экономической точки зрения, с точки зрения выгодности более высоких экономических форм"» [228].

Ця точка зору вела прямісінько до того, що Ленін назвав «империалистическими отношениями» к «нашим собственным инородцам». А тому партія відкинула її в ім'я господарськи «невигідного», але для національної справедливості в комунізмі потрібного, життєво необхідного національного будівництва в республіках («вигідніше» було розвивати промисловість в «центрах», а розвивали і «на окраинах», «вигідніше» було обходитися російськими кадрами, а готували місцеві, економічно «вигіднішою» була російська мова, книгодрукування, преса, освіта і т. д. російською мовою, а розвивали всі національні мови і т. д., бо в будівництві нового, комуністичного суспільства господарський момент – тільки один із багатьох).

Ось це і варто завжди пам'ятати: чисто економічний підхід, вузькогосподарські вигоди (вигоди з погляду «центру») в національній політиці ведуть прямісінько до імперіалізму й великодержавництва, від чого застерігав Ленін.

По-третє, чи справжні, чи не уявні ті економічні переваги, які дає надцентралізація, фактичне позбавлення республік економічної суверенності і пов'язана з цим політика інтенсивної русифікації? Чи не більший економічний ефект дала б, чи не краще сприяла б рішучій перевазі в економічному змаганні з капіталізмом політика широкої економічно-господарської ініціативи та самодіяльності республік, політика найактивнішої мобілізації місцевих резервів, політика здорового соціально-економічного змагання самобутніх республік (на відміну від теперішньої зрівнялівки й знеосібки), політика опертя на широке самоуправління й суспільну та господарську самодіяльність мас, опертя на величезне духовне піднесення, яке було б безумовно викликане активізацією національно-культурного життя.

---

[228] «X съезд РКП(б)...», с. 194.

«Демократичний централізм не тільки не виключає місцевого самоврядування з автономією областей, які відзначаються особливими господарськими й побутовими умовами, особливим національним складом населення і т. п., а, навпаки, необхідно вимагає і того, і другого. У нас змішують постійно централізм з сваволею і бюрократизмом. Історія Росії, природно, повинна була породити таке змішання, але воно лишається все ж безумовно недозволенним для марксиста» [229].

А втім, не нам про це думати, «если думают вожди». Хоч важко здогадатися, в чому був би уражений їхній вождівський авторитет та загрожені їхні вождівські прерогативи, якби ці питання зробити, скажімо, предметом публічної дискусії, всенародного обговорення.

Є ще одне міркування на користь теперішньої національної (денаціоналізаторської) політики, міркування, яке вголос не висловлюється, але вгадується за словами й діями багатьох бюрократів. Мовляв, доки існує багатонаціональність, доти й бійся всіляких сепаратизмів та націоналізмів, а якби швидше перемішати нації та зробити одномовну бурду, то настав би цілковитий спокій. На це, якби така думка була висловлена вголос, треба було б відповісти: по-перше, хоч би як інтенсивно провадилася денаціоналізація й русифікація, але «роботі» тут ще й кінця-краю не видно. Навіть найбільший прихильник і теоретик асиміляції Карл Каутський був змушений визнати, що неможливо або просто важко цілком асимілювати народ, який встиг витворити свою писемність і національну культуру [230], так що покладатися на ті результати, яких і в найдальшій історичній перспективі ще не побачиш, діло хистке; по-друге, саме така політика денаціоналізації та русифікації і викликає ширше невдоволення,– реальне невдоволення при уявних «успіхах»,– в той час як політика стимулювання національного розвитку привела б до такого становища, за якого серйозних підстав для невдоволення не було б. Так що ж краще – горобець у небі чи журавель у руках?

Нарешті, є ще третє міркування, споріднене з вищезазначеним, але, на відміну від нього, легальне і широко використовуване в нашій пресі та пропаганді. Йдеться про аргументацію, так би мовити, військово-патріотичного порядку. Мовляв, перед загрозою загострення міжнародного становища та воєнних провокацій з боку імперіалізму нам треба посилити військово-патріотичне виховання, особливо виховання в дусі «единого отечества» і в дусі своєрідної ідеалізації «отечественной истории», в ранг якої модернізується історія Російської імперії, російського царизму [231]. На це слід сказати, що справжнє виховання комуністичного патріотизму, патріотичного почуття комуністичної співдружності народів може ґрунтуватися тільки на засадах комуністичного національного патріотизму, на відчутті, що твоя нація неповторна і повносущна серед усіх інших, кожна з яких так само повноправна і повносущна,– тобто, може ґрунтуватися тільки на почутті комуністичної родини, а не єдності в сенсі однозначності. І це «чуття єдиної родини» ми повинні виводити тільки зі свого комуністичного світогляду і своєї комуністичної практики, а не з фальшивої і гнилої основи царського «общего отечества».

---

[229] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 24, с. 140.

[230] *Каутський К.* Визволення націй. К., 1918, с. 30.

Важко говорити про те, які ще міркування стали підставою для теперішньої національної політики. Важко, бо, як ми вже констатували, ця політика не хоче виступити публічно і прилюдно своєю власною істотою, а ховається в загальники і закодовані формули. Основний її принцип – ні в якому разі не називати речі своїми іменами. Де вже тут говорити про відкрите і чесне обговорення питань, які стосуються того, що для мільйонів людей найсвятіше і найдорожче,– їхньої Батьківщини, їхньої національної спадщини. Ми вже бачили, чим скінчилися спроби поговорити на ці теми... Як зворушливо-лаконічно роз'яснив Хрущов одному «ходакові» з України: «Этот вопрос не трогайте: сломаете спину».

Або як тепер по-смердяковському підхихикують всілякі «господа ташкентцы» на адресу Світличного та інших заарештованих: «Ишь, Болгарией быть захотелось! Мы эту блажь вышибем!»

«Вышибать» ні в кого не вчитися... Тільки як же тоді бути з елементарними поняттями про комуністичну громадянськість? Як бути з заповітами В. І. Леніна?

«В. И. Ленин завещал нам в своих последних работах воспитание как можно большего числа таких людей, “за которых можно ручиться, что они ни слова не возьмут на веру, ни слова не скажут против совести”, чтобы они “не побоялись признаться ни в какой трудности и не побоялись никакой борьбы для достижения серьезно поставленной себе цели”, великой цели построения истинно человеческого общества – коммунизма» [232].

---

[231] *Сахаров А. М.* О значении отечественной истории.– «История СССР», 1965, ч. 4, с. 3–12.

[232] *Румянцев А. О.* О партийности творческого труда советской интеллигенции, «Правда», 9 сентября 1965 г.

Декому «зручніше» було б замість таких людей мати холуїв, а задля приведення до такого ідилічного стану так і кортить чесність, совість і принциповість «вышибать» з людей державним кулаком та карцером.

То що ж: будете і на п'ятдесятому, і на сімдесят п'ятому, і на сотому році радянської влади знімати з роботи людей за літературні вечори; підсовувати потаємні магнітофони туди, де збираються товариські компанії; розганяти публічні дискусії за допомогою роти КДБ і самбістів; арештовувати за читання книжок; компонувати в катівнях КДБ «націоналістичні організації», вилучати з приватного користування друкарські машинки; перевіряти й «проріджувати» особисті бібліотеки будівників комунізму; «тягати» по інстанціях; «ломать хребты», оббріхувати, тероризувати, творити все те, що творите зараз і що так кваліфікував В. І. Ленін:

«...Підле цькування за "сепаратизм", цькування людей, які не можуть захищатися, є верх безсоромності...» [233].

Що ж, тупої поліційної сили для цього, може б, і вистачило. Але чи не завело б це справу комунізму в сліпий кут? Чи не було б це надто паскудним обпльовуванням його світлих ідей перед очима всього людства?

Сьогоднішній день – не останній день світової історії. Рано чи пізніше все стає на своє місце. І як не завтра, то післязавтра нам самим доведеться гірко розплачуватися за кожну несправедливість і кожен прорахунок, допущений сьогодні, за кожне замовчування і кожен обман, за кожну спробу «перехитрити» природу, історію, народ...

І в цій справі, в національній справі рано чи пізно, а доведеться повернутися до правди, доведеться повернутися до Леніна, до ленінського благородства і ленінського почуття справедливості, до ленінської національної політики.

Нічого вигадувати і мудрувати тут немає потреби: ця політика була достатньо відпрацьована і в головних своїх засадах, і в усій широчині практичного підходу. Вона була точно сформульована в передсмертних записах Леніна, в постановах партійних з'їздів. Основне в ній: ліквідація фактичної нерівності чи фактичного відставання менших націй у різних сферах матеріального і духовного життя, поступка більшої нації меншим; недопущення будь-яких переваг однієї нації, однієї мови й культури над іншими в межах СРСР; додержання суверенності республік і недопущення централізаторського ущемлення під будь-якими «благовидными предлогами» цієї суверенності; максимальний національно-культурний розвиток усіх республік на ґрунті національних мов, культур, традицій; послідовна боротьба проти російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки для комунізму й інтернаціоналізму; виховання комуністичної національної самосвідомості в усіх націй і на цьому ґрунті справді інтернаціоналістське виховання в дусі братерства і взаємодопомоги.

---

[233] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв., т. 23. с. 324.

А відповідні щодо України практичні заходи були свого часу досконально розроблені в постановах КП(б)У та уряду Української РСР. Треба тільки підняти їх із сталінсько-хрущовського наплювізму і забуття, показати їх народові й спільними силами взятися за їх виконання.

При цьому дуже легко (і вкрай потрібно) уникнути того елемента адміністрування і примусовості та компанійщини, який багатьох (і це зрозуміло) відстрашує в самому слові «українізація». Примусова, офіційна українізація згори була б тільки компрометацією української культури й мови, особливо коли незрозуміло, кому і навіщо вона потрібна, а її на практиці могли б поставити саме так – безглуздо й антипатично.

Коли я наводив приклади «непомітного» русифікаторського насильства, то робив це зовсім не для того, щоб запропонувати замінити його насильством українізаторським. Зовсім ні, я говорив це для того, щоб показати тим, хто цього не бачить, що у нас є русифікаторське насильство і що «добровільність» русифікації тільки позірна, «кажущаяся». Цьому русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу – свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення. Але перше й останнє – свобода обговорення, дискусії, суперечки. Чому так панічно боїться цього теперішня національна політика? Звідки такий переляк перед людським словом і така інквізиторська лють на нього? Чому так ганебно тікають офіційні представники з тих вечорів і дискусій, де зненацька зринає національне питання, чому забороняють, зривають, затикають рота – замість того, щоб прийти і роз'яснити справу, перемогти в чесній дискусії, переконати в одвертій розмові? Чому із студентами університету не дискутують, а викликають поодинці, товчуть у кабінетах, виключають, тероризують і т. д.?

Давайте чесно і відверто обговоримо всі аспекти національної справи. Від цього буде тільки користь. Хай будуть висловлені всі погляди. Немає жодного сумніву, що силою логіки й аргументації, силою правди й совісті, силою людської порядності й турботою про загальне благо переможе та точка зору, яка виражає справді комуністичне розуміння інтернаціоналізму: недопустимість будь-якої несправедливості до будь-якої нації світу в ім'я будь-яких розрахунків, переваг і «необхідностей»; загальна відповідальність людської сім'ї за повносущність кожного свого члена – кожної нації в світі; безмежний, чи не обмежуваний в часі й зусиллях, найсвітліший розвиток кожної нації в ім'я вселюдства, в ім'я комунізму; взаємодіяння і братерство в ім'я зростання і самоутвердження кожного, а не в ім'я старшинства, поглинання й однозначності.

Тоді стане зрозумілим і очевидним, що починати треба з найголовнішого: з популяризації тих ідей Леніна, ідей марксизму-ленінізму та світового комунізму, які тепер замовчуються, обходяться або фальсифікуються; з виховання комуністичного національного самопізнання й самосвідомості, комуністичного розуміння інтернаціоналізму й переборення психологічної інерції шовінізму, великодержавництва, національного ліквідаторства й хамства, бюрократичної шаблонізації. Така національно-освітня й виховна робота створила б духовні й психологічні передумови для всіх інших заходів у піднесенні національно-державного і національно-культурного життя Радянської України, а ці останні, набравши реального змісту й живого багатства, ідейної привабливості і надихаючої сили для мільйонів українців, у свою чергу стали б величними підоймами комуністичного будівництва, допомогли б пробудити й мобілізувати недобачувані тепер сили й резерви, помножили б внесок України в загальні зусилля народів СРСР, народів усього соціалістичного табору.

Тоді Радянська Україна справді стане неповторною перлиною багатоликого соціалістичного світу, тоді вона справді дасть людству те, на що вона здатна.

Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витрачати колосальні суми й кошти на пильнування, «пресечения», «искоренения»...

І не доведеться запаковувати в кадебістські «ізолятори» людей, вся «вина» яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов'ю і тривожаться її долею, людей, які мають право сказати про себе словами Шевченка:

Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

З ВІДСТАНІ ЧВЕРТЬСТОЛІТТЯ

Післяслово (до журнальної публікації 1990 р.)

Останніми роками – з початком перебудови – мене не раз питали: коли ж буде надруковано «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» Сам я до цієї справи ставився не лише скептично, а й байдужкувато. Коли й хотілося бачити ту давню працю надрукованою, то насамперед задля того, щоб бодай таким чином реабілітували людей, які свого часу мали «неприємності» за її читання або розповсюдження, а то й зазнали кримінального переслідування.

І ось її надруковано. Не знаю, як сприйняли її ті, хто вперше прочитав. Для автора ж вона могла б бути давно перейденим етапом, якби... якби не те, що, на жаль, більшість окреслених у ній проблем постають сьогодні ще гостріше.

У передмові до публікації (див. «Вітчизна» № 5, 1990 р.) я коротко нагадав про обставини появи цієї праці та виклав мотиви, якими керувався, пишучи її. Тепер час розповісти про її подальшу долю та бодай у загальному дати свою нинішню оцінку.

Насамперед мушу ще раз підкреслити те, що вже сказав у передмові: пишучи свою працю, не вважав її антирадянською, а тому конспірації не дотримувався. Чорновий варіант обговорював з друзями і враховував деякі з їхніх зауважень. Більше того, коли десь восени 1965 року мене познайомили з українським літературознавцем із Чехословаччини Миколою Мушинкою і він, прочитавши перший варіант праці, гаряче просив дати йому примірник для тодішнього голови Культурної спілки українських трудящих, члена ЦК КПЧ товариша Василя Капішовського, я погодився. Тут треба пояснити молодшим читачам, що тоді КСУТ проводила певну національно-виховну роботу серед українців Чехословаччини, яка контрастувала з підходом до національного питання керівництва КПРС і КПУ. Тому ми з деякою надією поглядали на комуністів-українців і взагалі комуністів Чехословаччини, яка наближалася до «празької весни».

Але ця невинна, здавалося б, справа обернулася великими неприємностями і для мене, і особливо для самого Мушинки. За ним, виявляється, стежили, і машинопис вилучили на кордоні. Довго допитували й шантажували, намагаючись схилити до «визнання», начебто праця призначалася для передачі на Захід,– але кримінальної справи так і не вийшло.

Через деякий час (на жаль, я не вів щоденника і не пам’ятаю дат, але було це вже наступного, 1966 року) мене ввічливо запросили на бесіду з тодішнім головою республіканського КДБ генералом Нікітченком. Він виявився досить розважливою і поміркованою людиною. Не так погрожував, як «по-батьківському» застерігав. Ознайомив мене з новим Указом Президії Верховної Ради СРСР про кримінальну відповідальність (здається, позбавлення волі строком до трьох років) за поширення наклепницьких вигадок про радянський суспільний лад. Я відповів, що це Указ антиконституційний, оскільки наклепом можна оголосити будь-яку критику, на що Нікітченко саркастично посміхнувся, але нічого не сказав. Агресивніше був настроєний присутній на розмові Л. Каллаш, тоді начальник відділу КДБ по боротьбі з ворожою пропагандою (здається, так цей відділ звався). Він звинуватив мене в тому, що, мовляв, працю свою я насправді адресував не радянському керівництву, а писав її для закордону, про що свідчить, мовляв, вилучення її в М. Мушинки. Мені нелегко було спростовувати цю версію перед людьми, які вважали своєю професійною проникливістю те, що могло бути просто професійним стереотипом.

Але, зрештою, Нікітченко не став наполягати на відомчій «заготовці», а заходився переконувати мене в тому, що мені треба займатися літературою, а не політикою (в цьому я був з ним внутрішньо згоден, бо політичних амбіцій ніколи не мав,– але ж саме життя невблаганно штовхало до політики). Мабуть, виходячи з уявлення (хибного!) про мене як людину честолюбну, казав приблизно таке: от ви написали «Інтернаціоналізм чи русифікацію?»; сьогодні навколо цієї речі зчинився ажіотаж, але скільки він триватиме – ну, п'ять років, ну, десять, ну, хай, п'ятдесят; а вам треба написати щось таке, що довго-довго житиме...* Натякав на те, що за моєю спиною хтось стоїть, що моїми руками, мовляв, хочуть загрібати жар якісь літературні тузи (неважко було здогадатися, кого він мав на увазі): хай Дзюба і Світличний каламутять воду, а ми будемо рибку ловити... Мені було сумно від того, що навіть цей, без сумніву, розумний і досвідчений чоловік так примітивно уявляв справу і так незграбно намагався грати на не кращих струнах людської душі.

Менш дипломатичний характер мали зустрічі з деякими партійними керівниками. «Виховувати», «перевиховувати» – на те є спецслужби, а «директивні органи» тим не бавляться. І слушно роблять (робили). Завідуючі відділами пропаганди й агітації та науки і культури ЦК КПУ Г. Шевель і Ю. Кондуфор викликали мене (хоч я і не член партії) не задля якогось химерного «діалогу», а на простий і зрозумілий «килим» і вели розмову в доброму прокурорському тоні. І дуже були обурені й навіть щиро ображені тим, що я не погодився з ними і не виявив бажання засудити свій «злочин». Розмова з ними була дуже гострою.

---

* Пізніше так само «переконував» мене його наступник В. Федорчук.

Трохи інакшими були дві розмови з І. Д. Назаренком, колишнім секретарем ЦК КПУ, а на той час директором Інституту історії партії при ЦК КПУ. Він підкреслював, що говорить зі мною за дорученням першого секретаря ЦК КПУ Петра Юхимовича Шелеста. Конкретні питання національного становища України, порушені в «Інтернаціоналізмі чи русифікації?», він не хотів обговорювати, кажучи: партія сама все бачить, усе знає і вживає всіх необхідних заходів для усунення хиб. Натомість, вважаючи себе неабияким теоретиком і знавцем марксизму-ленінізму, він терпляче втовкмачував мені догми, які вважав за істини марксизму-ленінізму, та намагався «зловити» мене на «перекрученнях» і неточному, мовляв, цитуванні Леніна. Але головний його козир був досить несподіваний і, сказати б, пікантний. Я у своїй праці цитував схвальні висловлювання Леніна про боротьбистів, заклики до союзу з ними. Іван Дмитрович роз'яснив: це були **публічні** заяви, необхідні з міркувань політичної тактики. З таємничо-значущим виглядом він висунув свою шухляду і почав зачитувати мені неопубліковані ленінські тексти протилежного характеру, в тому числі шифровані телеграми про підготовку ліквідації боротьбистів. Він мене спростував, але й гадки не мав: якою ціною!

Іван Дмитрович також попереджав, що я не обберуся клопотів, якщо «Інтернаціоналізм чи русифікація?» набуде поширення. Але цього можна уникнути, підказував він, якщо автор напише статтю, в якій покаже розквіт Радянської України. Я знову й знову намагався звернути розмову на ті проблеми, про які йшлося у праці, а Іван Дмитрович знову і знову повторював: партія все бачить, усе знає і все, що треба, робить.

Тут я мушу зупинитися на версії про те, що свою працю я писав буцімто чи то на замовлення, чи то з відома ЦК КПУ. Ця версія так чи інакше присутня майже в усіх видавничих анотаціях та передмовах до зарубіжних видань «Інтернаціоналізму чи русифікації?» і в багатьох статтях та відгуках. В одних випадках говориться, що я написав працю на пропозицію А. Скаби, тодішнього секретаря ЦК КПУ з ідеології, в інших – самого П. Шелеста. Нічого подібного, звісно, не було і не могло бути. Звідки ж узялася ця досить стійка версія? Можливо, зарубіжні видавці і коментатори, розуміючи, що мені доведеться відповідати за їхні публікації, хотіли в такий спосіб полегшити моє становище: мовляв, йому ж сама влада запропонувала написати! А коли вже мене заарештували, ця версія також «грала»: от яка підступність – самі ж запропонували людині висловитися, а тепер карають! Можливо, так відгукнулися чутки про певний інтерес П. Шелеста до цієї теми: здається, партійний апарат знайомили зі скороченою версією «Інтернаціоналізму чи русифікації?», розсилали її в обкоми. Втім, це лише мої припущення. Все могло бути й простіше: колись в одному публічному виступі А. Скаба справді кинув такий закид молодим «баламутникам» – мовляв, бунтують, чимось невдоволені, а хай пояснять, чим саме. І я справді десь сказав, що треба-таки пояснити. Невже ці випадкові слова були почуті й так трансформувалися?

А тепер кілька слів про самі зарубіжні публікації та моє ставлення до них.

Питання це виникло ще в розмові з І. Назаренком. Застерігаючи мене від «розповсюдження» праці (а я не приховував, що даю її читати всім, хто хоче), він попереджав, що вона може таким чином потрапити зрештою за кордон, а там її надрукують, і, мовляв, «здійметься такий галас, що...» (аж дивно, як у недавні ще часи фантастично перебільшували «небезпеку» закордонних публікацій, як їх боялися,– водночас цілковито зневажаючи світову громадську думку, уповаючи на силу броньованого кулака,– і яким страшним гріхом для радянської людини їх вважали!). Я не повірив Назаренку: по-перше, не вважав свою працю такою вагомою, щоб їй надавали значення аж за кордоном; по-друге, був певен, що за кордоном вона б не припала до смаку, оскільки моя аргументація побудована переважно на працях Леніна та партійних документах 20-х років, а головний її пафос – відновлення ленінської національної політики та «істинного» соціалізму: нащо це «буржуазній пропаганді»?! Буквально так я і сказав Назаренку. І був абсолютно щирий.

Згодом я зрозумів, що моє уявлення про «буржуазну пропаганду» (навіяне пропагандою нашою!) дуже наївне, примітивне. І поява зарубіжних публікацій не була вже для мене такою несподіваною (хоч і здійснювано їх поза моєю волею). Як я до них поставився? Переживав суперечливі почуття. З одного боку, думалося, що якоюсь мірою буде привернена увага світової громадськості до проблем і становища України (певні надії я покладав на реакцію комуністичних партій та лівої інтелігенції – і не зовсім помилився: скажімо, італійський переклад вийшов у видавництві Італійської компартії, французький – також під егідою лівих сил, китайський – у країні, яку при всьому бажанні не назвеш антикомуністичною),– отже, це піде, уявлялося, на користь Україні. Та й авторське самолюбство, признатися, було трохи потішене. З другого ж боку, я відчував деяку тривогу і, головне, вину, провину. Не тільки перед суспільством, державою (радянська людина завжди потенційно провинна перед державою!) і не тільки через постійний морально-психологічний терор, а й вину перед самим собою, перед своїм світоглядом, у якому не було передбачено солідаризування чи спілкування з «антикомуністичними» силами. Я розумію: для багатьох сучасних читачів, особливо молодих, це смішно, це порожні слова. Щоб судити про мене і мої душевні терзання, треба було б знати моє покоління, а ще більше – мене самого, мою біографію, мою ідейну еволюцію. Тут я можу сказати про все те лише в кількох найзагальніших словах – не час і не місце для сповіді, ані для мемуарів.

Відкрию невеличку «таємницю». Я людина, не захищена від інформації «мас медіа» і вразлива на той потік інформації та ідеологічної енергії, який вони несуть, нерідко мимоволі «самокоригуюсь» або й пасую перед ними. Цим істотно відрізняюся від людей, панцирно захищених від незгідливих з їхніми власними поглядів, незручних для них фактів взагалі. В цьому моя слабкість, приреченість на компромісне врахування різних чинників і підходів.

Жартуючи, кажу собі, що ця хвороба почалася з дитинства. Читати я навчився ще до школи, в шість років, але не з дитячих книжок, яких у нашому робітничому селищі тоді, в 30-ті роки, не було (принаймні в нашій сім'ї), а... з газет. Батько приходив з роботи, приносив газету, сідав читати – і я коло нього. А в мої сімвісім років він уже просив мене дещо почитати, і я йому читав. (Сусіда-лікар сварився: дитині того не можна, шрифт дрібний, світло в хаті погане,– але мене вже несила було зупинити). Особливе враження справляли фото й інформації з республіканської Іспанії; незрозумілі події в цій незрозумілій для мене землі були в центрі розмов, що залишали в моїй душі неясне хвилювання (розмови про «ворогів народу» до мене не доходили, а може, їх і уникали). А в 1944 році я, вже 13-річний хлопчисько, щодня ходив до рудничного парткому, щоб прочитати в газетній вітрині чергове зведення Інформбюро про нові визволені міста. Згодом мене стали пускати в парткабінет, до газетних підшивок, я просиджував за ними годинами, замість учити уроки, перечитував усі матеріали з міжнародної політики, назубок знав столиці всіх країн світу, всіх президентів і прем'єр-міністрів, а надто ж, звичайно, генеральних секретарів усіх незліченних компартій. Дорослі жартома говорили про мене як про майбутнього «дипломата». У школі я, звичайно, був запеклим комсомольським активістом, секретарем комсомольської організації, членом райкому комсомолу. Велосипедом об'їздив увесь район як позаштатний лектор райкому (а потім обкому – зростання!) ЛКСМУ. Від оплати лекцій відмовлявся. Дивні речі тоді творилися: голодний 1947 рік (правда, у нас на Донеччині він не був такий страшний, як деінде в Україні), а якийсь пацан, шмаркач їздить по селах і читає колгоспникам лекції про міжнародне становище! І люди приходили, слухали це дурне хлоп'яче витійство, невмілу імпровізацію з газетних фраз... Незбагненно!

Не менше шаленів я на комсомольській роботі і в студентські роки. Був секретарем комітету комсомолу Сталінського педагогічного інституту (тепер – Донецький університет). Боже, скільки часу змарнував, скількох книжок не прочитав через це «комсомольське горіння»! Але щось воно, може, й дало: якісь соціальні почуття, громадянські обрії, здатність підпорядковувати себе меті, позаособовій справі. Чи, може, так мені тільки здається: самовтішання? Але, в кожному разі, я був не з тих казенних активістів – кар'єристів, чинуш. Я був з іншого числа – ідеалістів, романтиків комсомольської віри. В кінці 1952 року в доповіді на звітно-виборчій комсомольській конференції так розкритикував дирекцію і партком інституту, що міське партійне і комсомольське начальство, яке сиділо в президії, негайно припинило конференцію й оголосило її недійсною («неперевірені мандати»), а мене почали «тягати» по інстанціях. Правда, секретар обкому партії з ідеології Роман Іванович Кигинько, людина розважлива, повівся неординарно і загальмував «справу», тим більше, що студентство мене бурхливо підтримувало. Але все одно мені вже «шили» і якусь невідому нам тоді «ленінградську опозицію», і зв'язок із «сіоністами» (якраз у розпалі була кампанія проти «лікарів-убивць», а особи певного роду занять, не дуже криючись, нашіптували: «Вот пройдут выборы, и мы всех сионистов переселим в Сибирь, и тебя с ними»; і донині пам'ятаю, як «моя» активістка Ася К. просила мене пояснити, що діється, а я сам нічого не розумів і ніяк не міг заспокоїти її сліз). Звичайно, моя «справа» скінчилася б погано. Але в цей час Йосиф Віссаріонович несподівано відійшов у вічність. На траурному мітингу я виступив з промовою, про яку можна сказати хіба що словами грибоєдовського Репетилова – «он плачет, а мы все рыдаем».

Але й тут хай не подумає читач, що все було так однозначно. На звістку про смерть Сталіна і в день його похорону ми всі плакали. Однак ще задовго перед тим я і мої друзі у своєму колі обговорювали його роль досить тверезо, як на той час, висловлювалися про нього як про диктатора, обурювалися його божевільним культом (такі ж думки виникали у мене та моїх друзів і в шкільні роки; про це я міг би багато розповісти, як і про ставлення до Сталіна наших батьків і дідів – це неправда, що народ його боготворив). Які розмови точилися у нас, у студентському гуртожитку в місті Сталіно, в 1952 році! І – нічого, обійшлося, донощиків не знайшлося. Далеко ще було відповідним службам до досконалості, якої вони досягли в пізніші часи.

Після смерті Сталіна розпочався був «сталінський призов» до партії, на зразок історичного ленінського. І я подав заяву. Проте ніякого призову не відбулося – з Москви надійшла команда тихенько припинити цю акцію. Але ще до того мене забракували на засіданні райкому комсомолу – не дали характеристики. Все було зроблене на вищому рівні функціонерського фарисейства. Про скандал із звітно-виборчими зборами мені не нагадували. Почали засипати запитаннями про різні дати в історії комсомолу, про героїв комсомолу і генсеків зарубіжних компартій (це було коронне запитання при вступі до комсомолу й до партії). А я все те ще зі шкільних років назубок знав, серед ночі міг би відповісти. Довго вони мучилися, упрівали, не могли мене спіймати. І все-таки спіймали. На чому б ви думали? Хтось загадав: назвіть прізвища секретарів ЦК ВЛКСМ. А їх було семеро. Я шістьох назвав, а сьомого (чи сьому) забув. Боже, як тут зраділо бюро РК ЛКСМУ! І мене тут же забракували. Уявляєте мої муки? Партія-то партією (хоч я тоді ще й не міг думати, що воно на краще),– але на чому спіймали! І кого? Мене, який знав цих прізвищ і дат більше, ніж усі члени всіх бюро, разом узяті! І сміх, і горе...

Я дозволив собі зробити цей лірико-ностальгійний відступ (їх таких могло б бути багато!) не з любові до своєї біографії, а для того, щоб читач зрозумів чи врахував: праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» вийшла з-під пера не якогось спеціального «дисидента» (як я не люблю це слово!), а з-під пера людини, яка була (а почасти, може, й залишається) продуктом (може, все-таки не найгіршим) системи, органічно з неї виросла, пройшла довгий і складний шлях до критичної переоцінки цієї системи, а все-таки ніколи не почувала себе її ворогом, лише хотіла привести її у відповідність з «ідеалом». А тим ідеалом уявлявся «справжній» соціалізм (чи комунізм) – справедливість, рівність, братерство. Дуже загальниковий, туманний ідеал. Але й дуже людяний, а тому – вічний, хоч і в різних ідеологічних та політичних трансформаціях. Згодом прийшло розуміння й національних проблем, і потреби свободи. Але рушієм – моральним і психологічним – було почуття справедливості.

Ще в перші студентські роки я належав до тих незліченних, кому «байдуже», якою мовою говорити і до якої нації належати, і хто свою «байдужість» ладен був гордо нести як еталон інтернаціоналізму і загальнолюдської сутності. А потім почав задумуватися: байдуже-то байдуже, але чому всі ті в Україні, кому нібито байдуже, насправді байдужі (а часом і ворожі, свідомо чи несвідомо) саме і тільки до української мови, до української культури, до України взагалі? І куди дівається їхня «байдужість» та «інтернаціональна» безсторонність, коли справа торкається престижу їхньої набутої російськості? Що за цим криється, який механізм мотивацій і орієнтацій, які стихійно виникли чи режимно створені обставини? Кому і навіщо потрібно, щоб цілі народи переставали бути собою і притому не творили щось нове, а просто вливалися в інший народ, позбавляючи і його власного обличчя? Чи це шлях до рівності й вселюдської солідарності? І чи морально ставати на бік дужчого проти слабшого?

Безліч таких питань поставало одне за одним... Я шукав на них відповіді і не знаходив. Чому, наприклад, одній людині дороге рідне слово, картини минулого, образ свого народу, болять його кривди, над усе хвилює питання: є в нього історичне майбуття чи ні, збережуться для людства цінності, які він створив, чи ні, а іншій людині поруч із тією навіть невтямки, про що тут ідеться. І ніякими аргументами нічого їй не доведеш. А наче ж однакові люди – і рівнем розвитку, і моральною порядністю, і поглядами на все інше – крім цього. Може, тут справа не тільки в знаннях (про виховання не кажу, бо його у нас немає – за окремими індивідуальними винятками), а й у якихось химерних комбінаціях життєвих вражень, у якихось тонких, важко враховуваних емоційних, духовних та інших чинниках? Часом мені здається (хоч це, мабуть, наївне, довільне уявлення), що й у мені ніколи б не прокинулося відчуття України, якби не одне глибоке зворушення в дитинстві: мені років п'ять, я у бабусі на хуторі, лежу на ряденці коло річки, а десь далеко за ставком невидимі дівчата співають: «В кінці греблі шумлять верби...» І щось таке було в тій далекій пісні, що й досі душа тужить...

Хай пробачить мені читач ці суб'єктивні рефлексії. Може, вони допоможуть зрозуміти деякі особливості моєї позиції в різні часи, і мою невмістимість у стереотип ортодоксального дисидентства, і моє відставання від нинішнього рівня політичного радикалізму та нинішньої температури українського патріотизму.

Вертаюся до колотнечі навколо появи «Інтернаціоналізму чи русифікації?» Не буду оповідати про нескінченні «проробки» на різних зборах та засіданнях президії правління Спілки письменників України, про зняття то з однієї роботи, то з іншої – це дошкуляло тоді, а тепер здрібніло й забулося. Від мене домагалися відмови від написаного й самоосудження, а коли не вдалося – з'явилася 1969 року брошура «Що і як обстоює І. Дзюба?». Авторство її неясне – здається, її просто скомпонували із рецензій, до написання яких зобов'язали працівників кількох інститутів Академії наук, з псевдонімом колективного автора «Богдан Стенчук». Брошура була витримана в запахущих традиціях нашої «контрпропаганди». «Уповали» на безмежне нагнітання брудної лайки, а не на логіку чи аргументи, яких нізвідки було взяти. Правда, в деяких розділах – різні ж люди писали – траплялися й слушні, путящі зауваження. Але загалом «викриття» були такого ось рівня. Я, приміром, ставив питання: чому у нас не видають М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Максимовича, Й. Бодянського, О. Лазаревського, В. Антоновича, С. Подолинського, М. Зібера та інших українських істориків, соціологів, економістів. «Богдан Стенчук» же у відповідь називає мене наклепником, «нечесною», «малоосвіченою» людиною – бо ж, бачте, хоч твори цих авторів справді не видають, але **про них** «існує чимала література». А коли я питав, чому не друкують В. Винниченка, М. Хвильового, М. Івченка, Г. Чупринку, М. Євшана, В. Підмогильного, М. Драй-Хмару, С. Єфремова, А. Ніковського та інших письменників і літературознавців, «Б. Стенчук» у цьому вбачав моє бажання розвалити радянську владу шляхом пропаганди творів націоналістичних, антирадянських літераторів: «Зрозуміло, чому І. Дзюбі вельми хотілося б побачити їхні твори на полицях книгарень, але комуністи й ті, хто поділяє їх погляди, переконані, що, крім шкоди, ця література нічого для духовного прогресу українського народу принести не в змозі»; «...І. Дзюбі та його однодумцям треба раз і назавжди запам'ятати, що комуністи ніколи не пропагували і не будуть пропагувати антисоціалістичні, контрреволюційні ідеї та їх авторів». Або такий «прийом»: деякі з авторів, названі у моїй праці як такі, що їх не друкують, були надруковані в наступні роки. На цій «підставі» «Б. Стенчук», ігноруючи датування, звинувачує мене у фальсифікації... Полемічний стиль «Б. Стенчука» також відповідного рівня: Дзюба «горлає», «блудить», «блюзнірствує», «плете павутину», він – «ретроград» і «політичний провокатор», «хотів би на Україні організувати погроми і братовбивчу різню», нарешті – «йому хоч кіл на голові теши». Оце останнє особливо симптоматичне: так, тесали, тесали свої казенні кілки на людських головах...

Дотепну відповідь «Б. Стенчукові» дав В'ячеслав Чорновіл у самвидавівській брошурі «Як і що обстоює Б. Стенчук» (1969).

З усіх звинувачень, що їх проти мене висувано, найдошкульнішим для мене було звинувачення в тому, що мої ідеї і моє ім'я, мовляв, використовує буржуазна пропаганда в боротьбі проти соціалізму, радянської влади. Сьогодні це звинувачення звучить смішно, і багато кому з молодших людей, певно, невтямки, як можна було боляче на нього реагувати, діставати від цього душевні травми. Але ж треба мислити історично. Точилася запекла холодна війна між «двома світами». Атмосфера, настрої, поняття, вся реальність 60-х років докорінним чином відрізнялася від нинішніх. Принаймні для мене,– а особистість автора, як-не-як, щось та важить, і її теж треба враховувати. Суб'єктивно для мене була дуже неприємною та обставина, що зі мною «солідаризувалися» і мене підтримували на Заході люди, чиї політичні позиції для мене були чужими або незрозумілими, люди, про яких наша пропаганда створила уявлення, що в холодній війні вони стоять «по той бік барикад». Туди ж хотіла офіційна пропаганда помістити й мене. Але я довго відмовлявся публічно висловитися з цього приводу – з суто моральних міркувань: адже та заява, якої від мене вимагали, сприймалася б як вимушена, зроблена **під тиском,**– навіть якби вона відповідала моєму внутрішньому переконанню. Лише після кількох гострих обговорень на засіданнях керівництва СПУ я погодився опублікувати в «Літературній Україні» листа, в якому відмежовувався від своїх закордонних інтерпретаторів. Такої заяви дуже домагалися від мене і деякі друзі, і ті люди в керівництві Спілки письменників, які хотіли мене «зберегти» і, як могли, боронили, але потребували для цього якогось «аргументу». Я не надавав великого значення членству у Спілці, але був зворушений тим, що, незважаючи на прямі вказівки «зверху», проти мого виключення голосували не лише кілька однодумців з молодшого покоління, а й деякі старші товариші – Агата Турчинська, Сава Голованівський. Заява в «Літературній Україні» була дуже стриманою, вона не задовольнила офіційні кола, але водночас викликала неадекватно гостру реакцію серед частини українських патріотів – з тих, які плекають нашу добру стару традицію: у всьому, що виходить за межі їхнього прямолінійного рефлексу, вбачати «зраду».

А зі Спілки мене таки виключили. Вже пізніше, у березні 1972 року. Але тоді вже лютував терор: П. Ю. Шелест, який, здається, трохи намагався його стримати, вже сам висів на волосині й не мав реальної влади; відбулися масові арешти, мене також щодня викликали на допити, і було вже ясно, що мене жде. Якогось дня мене запросили до Спілки нібито для бесіди з товаришами А і Б. Та коли я прийшов, то й у цьому виявився дріб'язковий обман: ніяка не бесіда, ніякі не А і Б, мене ждала у похмурій тиші вся президія правління СПУ. Я сказав: «Питання, яке ви нібито зібралися вирішувати, вирішене давно і без вас». І хотів піти геть. Але мене втримали. Хоч усі розуміли, що я сказав правду. Тільки Микола Платонович Бажан чомусь образився і вкрай роздратованим тоном, який не пасував до його імпозантного вигляду, заперечив: «Ні, мені ніхто нічого не наказував, я прийшов сюди з власної волі». Майже за покликом серця. Не буду описувати перебіг цього драматичного (за температурою виступів) засідання, хоч добре його пам'ятаю. Не треба. Звичайно, мене ще могли б (і хотіли) оборонити, якби я пішов на поступки, на які тоді піти не міг. Після того, як одностайно проголосували за моє виключення, я сказав: «Тут говорилося, що моє перебування в Спілці було для неї тягарем і заважало їй обстоювати українську мову і культуру. Я радий, що тепер цієї перешкоди не буде і Спілка зможе нарешті по-справжньому за них боротися».

Це було сказано із сарказмом і, мабуть, трохи спересердя. Та вже буквально через кілька днів я міг би щось подібне сказати без сарказму. Гнів мій швидко минув (та й не був він великий). Зате я зрозумів, що інакше й бути не могло. І старшим колегам співчував: їм було морально важче, ніж мені; я навіть вину перед ними відчував за те, що поставив шановних людей у фальшиве становище.

Багато тепер нарікань на тодішнього першого секретаря Спілки Василя Павловича Козаченка. Не беруся його виправдовувати чи звинувачувати. Знаю одне: мене він боронив перед «найвищими інстанціями» до останньої можливості і мусив виступити із звинуваченнями проти мене лише тоді, коли й усі мусили, коли нічого іншого не залишалося, коли довелося чинити згідно з «партійною дисципліною».

Ні за ким не бачу вини переді мною особисто. Навіть за тими, хто мене ображав, арештовував, судив. Навіть за тими, хто підписував авторитетні експертизи, що кваліфікували мене як ворога радянської влади. Пам'ятаю їхні шановні імена. Але – забув. Не було цього.

А от тим, хто загубив Василя Стуса та інших, хто скалічив Івана Світличного, прощати важче.

Я вже говорив, що ніколи не почувався політиком і не хотів ним бути. За тему, окреслену в «Інтернаціоналізмі чи русифікації?», взявся лише тому, що ніхто інший тоді за неї не брався в ширшому обсязі (хоч окремі аспекти її – насамперед мовні – вже розробляли Матвій Шестопал, Леопольд Ященко та ін.). Я думав: оце напишу, висловлю наболіле, з'ясую своє розуміння речей і вернуся до літератури, щоб більше від неї не відриватися, займатися своїм прямим ділом. Та вийшло інакше. Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» змінила всю мою долю. Через відсутність у нашому суспільстві політології, правдивої розмови про наболілі проблеми України, через наше тривале національно-політичне «німування» вона набрала невластивого їй, надмірного значення, заповнюючи багаторічний вакуум. Я завжди вважав і тепер вважаю, що надто палкі її прихильники безбожно переоцінюють її.

Мене однаково обтяжували як перебільшені, незаслужені похвали прихильників, так і не менш незаслужена хула ненависників, що вбачали в мені «націоналіста» (в шовіністичному розумінні), яким я ніколи не був. Адже й за Україну мені боліло серце і я обставав за неї (як міг) не тому, що ставив її над усе і нічого, крім неї, не бачив, а тому, що бачив її рівноцінною з іншими: вона має право на все, що притаманне будь-якому народові. Не більше.

Тим часом мені приписували нерідко що кому заманеться. І багато хто на свій лад тлумачив «Інтернаціоналізм чи русифікацію?». В певному (хай, зрештою, і вузькому) колі створювався абсолютно міфічний образ «Дзюби», і я ставав заложником цього міфу, немовби мусив йому підпорядковуватися. Ця фальшива ситуація мучила мене дедалі більше, ставала нестерпною. Жива людська істота, здатна до змін і спрагла розвитку, не влягає в готову портретну рамку.

Я, звичайно, знайшов би вихід із цієї ситуації, ідучи власною, а не чужою дорогою. Але виявилося, що часу на це мені вже не було дано. «Розв'язка» прийшла ззовні, безглузда і брутальна: арешт.

До тюрми я потрапив у момент роздвоєності і внутрішньої боротьби, а це погіршувало моє становище. Не буду описувати ці 18 місяців – тут не місце й не час для цієї «повісті». Скажу лише, що все там робилося з найскрупульознішим дотриманням законів, тільки ж закони служили беззаконню.

Чому я зрештою погодився написати листа, опублікованого в «Літературній Україні» 9 листопада 1973 року, з визнанням своїх помилок і проханням до Президії Верховної Ради Української РСР про помилування? Він був сприйнятий як відмова від власних поглядів. Але мені уявлялося, що я вкладаю в нього інший зміст: **заперечення того, що мені приписувалося.** Я хотів заперечити той образ, який мені нав'язували, але який не був моїм. Тому свою заяву я розглядав як самозахист – іншого способу самозахисту тоді в мене не було. Хочуть зробити з мене ворога, антирадянщика, націоналіста? Я ним не є і скажу, що ним не є. А якщо дав якісь підстави так себе розуміти,– в цьому винен. І справді думав, що в чомусь важливому помилився.

Передбачав, що більшість сприйме мою заяву як самозречення. Але міркував так: мої головні задуми і справи ще попереду, своєю працею я доведу, ким я є і для чого живу.

А тепер: як я сьогодні розцінюю написане двадцять п'ять років тому – «Інтернаціоналізм чи русифікацію?».

По-перше, це була правда про становище України, про наш національний біль. І час підтвердив, що це була правда. Сьогодні всі ми про неї говоримо. Я радий, що суспільство її усвідомлює (навіть у набагато більшому обсязі, ніж я чвертьстоліття тому),– це дає надію на порятунок. Але була б набагато більша радість, якби час показав, що картина, намальована колись в «Інтернаціоналізмі чи русифікації?», неправдива, довільна, навіяна якоюсь суб'єктивною оманою. І якби не було потреби сьогодні передруковувати цю річ і взагалі згадувати про все те...

Що ж до змісту й аргументації скажу: сьогодні далеко не все мене задовольняє. За роки перебудови і відносної гласності з'явилося стільки раніше невідомих фактів і стільки ще проблем випливло на поверхню, що, звичайно, нині є можливість (і потреба!) осмислити цю фатально невичерпну тему масштабніше і з нових позицій: не обмежуючи себе традиційним підходом. Зрештою, мій тодішній заклик – повернутися до ленінських принципів, до національної політики 20-х років – звучить сьогодні наївно. Хоча б тому, що такі «повернення» до перейдених етапів в історії неможливі. Правда, я й не мав на увазі «повернення» в буквальному значенні, а лише відновлення самого принципового підходу. Але й його сьогодні недостатньо – зовсім інша історична ситуація, інший стан народу, інші завдання й можливості.

Щодо мого «опертя на Леніна». Для начальства, яке вважало себе єдиним розпорядником ленінської спадщини, навіть якщо знало Леніна з двох-трьох цитат, послужливо підсунених референтами, все було ясно: Дзюба фальсифікує Леніна, «маскується» Леніним тощо. З другого ж боку, деякі «націонали» казали: от вдалу форму знайшов Дзюба – б'є комуністів їхньою ж зброєю.

Мушу сказати, що і ті, і ті помилялися щодо мого суб'єктивного настановлення. Я справді тоді був під глибоким враженням від ленінського підходу (особливо в останні роки його життя) до національного питання і вірив у те, що, керуючись цим підходом, можна вийти з кризи і знайти шлях до національної справедливості.

Сьогодні, звісно, вже ніхто не ідеалізує Леніна. Щодо мене, то на мене приголомшливе враження справили деякі нові документи і публікації про добу революції, Леніна та його оточення, а особливо солженіцинський «Архіпелаг ГУЛАГ», недавно прочитаний. І все ж таки я вважаю, що і до Леніна треба ставитися об'єктивно. І треба бачити його розвиток, зміну підходів до будівництва соціалізму і його характеру, до міжнаціональних відносин, до будівництва багатонаціонального Союзу. Багато з цих його ідей ще не усвідомлені і не вичерпані, навіть не випробувані.

Але хочу звернути увагу ще на один бік справи. Сьогодні критика Леніна ведеться не лише з демократичних позицій, а й з позицій назадницьких, монархічних, великодержавницько-шовіністичних. Власне, вона сьогодні в Союзі, в Росії активніша, агресивніша, ніж ота перша, демократична, і являє велику небезпеку, особливо для України, для наших національних надій. Мені здається, ми недооцінюємо розмаху і загрози тієї великодержавницько-шовіністичної хвилі, яку здіймає вже не лише «Память», а й деякі «респектабельні» літературні органи в Росії, і не тільки літературні. А Леніна можна запідозрити в чому завгодно, тільки не в російському націоналізмі чи шовінізмі. Щодо енергії і чистоти протистояння квасному патріотизмові й шовінізмові в історії російської суспільної думки з Леніним може зрівнятися тільки Герцен. Прочитайте його, Ленінове, «Про національну гордість великоросів». Я розумію, що у росіян не менше підстав для тривог і болів, ніж у будь-якої іншої нації Союзу. І голоси на захист російської природи, російської культури, мови, життєвих інтересів російського народу такі ж природні й неминучі, як і голоси речників усіх інших народів. Але чому деякі люди, в тому числі й інтелігентні, б'ють на сполох по-чудернацькому зловісно: «Империя гибнет!», чому порятунок для російського народу вбачають у відновленні імперських структур, у поверненні «былого величия» – забуваючи, що причиною всіх нещасть російського народу саме й було оце прагнення його можновладців до «величия», тобто панування над навколишнім світом; чому всяке заперечення шовінізму таврують як «русофобію», а натомість пред'являють претензії до інших народів як нібито невдячних і мало не нахлібників.

Взагалі нині пішла якась пошесть – виставляти необґрунтовані і неперевірені «рахунки» від імені нібито одного народу іншому або іншим. Якщо повірити такому «позивачеві», то весь Союз живиться виключно соками його землі. Але оскільки в інших республіках висуваються зустрічні «рахунки», то, природно, постає питання: хто ж, урешті-решт, кого утримує і хто чий кривдник? Адже ж дивна річ виходить: споконвіку кожен народ сам себе годував і утримував, а тепер чи не кожен опинився під підозрою у дармоїдстві й нахлібництві. І мало не кожна республіка ой як заборгувала великодушній і терплячій казні!

Певно, перша розгадка тут найпростіша: оскільки у нас не було (та й немає) у широкому користуванні статистики й інформації, яка бодай наближено відбивала б економічні відносини та виробничо-господарські обміни між республіками, залишається найширший простір, воля вольная для будь-яких найутішніших для національної гордині домислів. Адже ж вважала маса людей до останнього часу (а деякі й досі вважають), що «ми» мало не весь світ годуємо і тільки через те самі скапцаніли. А ті окремі статистичні показники стосовно економічних відносин між республіками (як і між республіками та Центром), які стають доступними громадськості, ще більше заплутують картину: через довільність і фантастичність «призначених» згори цін на продукцію. Скажімо, за діючими розцінками Україна «заборгувала» Центрові близько п'яти мільярдів карбованців. Ну, хто ж повірить, що багата, могутня, розвинена республіка не здатна звести кінці з кінцями, що наш працьовитий народ – нахлібник центральних відомств?

І тут, мені здається, ми підходимо до головного джерела таких стереотипів, усіх цих містифікацій та міфів національно хворої свідомості. Подумаймо ось про що. Адже кожна з наших республік і автономій посідає ті чи інші – багаті – ресурси, кожен народ має свій немалий виробничий, науково-технічний, інтелектуальний потенціал, достатній не лише для небідного існування, а й для процвітання в сучасному світі. Адже якщо, скажімо, Арабські Емірати досягли такого добробуту за рахунок самої тільки нафти, то чому «чорне золото» не ощасливило ні Азербайджан, ні ханти-мансійські краї та решту Сибіру, а швидше принесло їм спустошення? Чому «біле золото» – бавовна – нічого, крім страждань, не дало народам Середньої Азії? Що дістає «валютний цех» Радянського Союзу – Якутія – за свої алмази, хутровиння й золото, уже справжнє, не біле і не чорне, а золоте? Ці й такі ж питання можна ставити без кінця щодо будь-якої з республік, будь-якого народу. Куди ж діваються незліченні природні багатства і неймовірні людські зусилля? У прірву фантастично безгосподарної і фантастично експлуататорської бюрократично-командної системи?

Немає у нас народів-нахлібників і народів-благодійників. Всі однаково пограбовані ненажерливим монстром – виморочною великодержавою. Ніхто нікому не винен, кожен народ здатен сам себе забезпечити, тільки б не заважали йому «благодєтєлі».

І вже зовсім неморально ставити питання про те, який народ найбільше постраждав від сталінського терору, від потворних соціальних експериментів, що їх запрограмував і здійснив тоталітарний режим. А ставлять таке питання! І знаходять відповідь! Наче горе людське, трагедії народів можна виміряти. Та ще в якихось «зіставних» цінах і спрямовуючи бухгалтерію на догоду своїм національним симпатіям.

Не криюся: мене особливо дивують і сприкрюють дедалі частіші поклики, що, мовляв, «Россия больше всех пострадала». Коли вже на те пішлося, то хіба Україна, яка пережила три голоди, у тому числі безприкладний геноцид 1932–1933 років, знищення всієї інтелігенції, фашистську окупацію і цілковите розорення, загибель міст і сіл у вогні війни, а вже в наш час дістала смертельні екологічні урази й апокаліптичний Чорнобиль,– хіба вона постраждала менше? А Білорусія, яка втратила у війну кожного четвертого жителя і тепер також уражена чорнобильською радіацією? А Калмикія? А кримські татари? І так далі: читай – кожен народ, кожна нація... Ні, краще не будемо «рахуватися», краще пошукаємо, якими б маленькими радостями нам поділитися...

Дивних, на мій погляд, акцентів набуває і дружна кампанія частини російських патріотів проти «русофобії». Таке враження, що комусь дуже хочеться, щоб русофобія справді набула поширення, і вони все для її розпалювання ладні зробити. Ну, подумаймо тверезо: що доброго може вийти з гарячкового накручування тези про те, що Росія завжди всім допомагала, всіх рятувала, а тепер, коли вона все, що мала, роздала,– їй платять чорною невдячністю і залишають напризволяще?

По-перше, Росія зовсім не залишалася і не залишається наодинці зі своїми бідами і проблемами. Хіба у відродженні Нечорнозем'я не допомагають їй інші республіки, зокрема Україна? Я вже не кажу про освоєння сибірської нафти, про БАМ та інше. По-друге, якщо є в деяких регіонах вияви русофобії з боку частини населення, то треба до цього явища поставитися серйозно, тобто визнати, що воно потребує не лише емоційної оцінки, а й соціологічного, історичного, психологічного аналізу. Зокрема, на мій погляд, чимала частина провини за ненормальні міжнаціональні відносини падає і на тих росіян та «російськомовних» в інших республіках, які з причини малокультурності або зарозумілості протиставляли себе «местным», не виявляли інтересу й поваги до особливостей життя і побуту народу, серед якого опинилися, до його історії, мови, культури. Я говорив про це (як і про інші вияви великодержавництва й шовінізму) в «Інтернаціоналізмі чи русифікації?», але мою стривоженість лицемірно й цинічно кваліфікували як плід «ворожості до всього російського». Тема російського великодержавного шовінізму була протягом десятиліть під щонайсуворішою забороною, а будь-яка думка про некорисність чи неслушність будь-яких орієнтацій будь-якої російської чи зросійщеної етнічної групи будь-де в Союзі вважалася непрощенним гріхом. І сьогодні вже всіх і вся можна критикувати: і Маркса, і Леніна, і Горбачова, і партію, і ідею соціалізму,– але не дай боже поставити під сумнів «ідею» російського месіанізму. Тим-то й досі, обговорюючи джерела існуючих і можливих міжнаціональних непорозумінь, ми соромливо чи й боязко обминаємо найголовніше.

Бо запишуть у «русофоби», а такого тавра й ворогові не побажаєш...

І далі – по-третє – про допомогу слаборозвиненим окраїнам після революції. Так, Росія допомагала. І Україна допомагала, і інші «сильні» республіки. А як же інакше? Адже й нині, скажімо, маленька Швеція надає далеко не малу допомогу зовсім, здавалося б, «чужим» для неї народам Африки – причому безкорисливо і без докорів та нагадувань, «по щирості». А в нашому ж випадку йшлося, по-перше, про народи, яким Росія заходилася показувати приклад будівництва нового життя, і це будівництво могло бути тільки спільним, братерським (так воно й прокламувалося), по-друге, про народи, які були свого часу колонізовані царською Росією. І ті російські (українські, білоруські та ін.) комуністи, які допомагали відсталим окраїнам, розглядали свою допомогу зовсім не як добродійство, а як повернення історичного боргу – часткову компенсацію за ті незліченні втрати і страждання, яких завдав їм російський царизм, за ту нещадну експлуатацію і грабіж, яким піддавали їх російські поміщики, купці, фабриканти. Невже треба нагадувати про це, наводити відповідні історичні документи, посилатися на класичні літературні твори? Гай-гай, сьогодні патріотичний настрій у частини російської інтелігенції набрав такого дивного характеру, що вважає образливим для себе і неприпустимим визнання найбезсумнівніших історичних фактів. Ну, наприклад, що існував усе-таки, всупереч переконанню русофобофагів, російський великодержавний шовінізм і російський націоналізм, а не лише націоналізм усіх інших народів, як у нас повелося вважати, що цей націоналізм, який так себе гордо й іменував (а ще його прибічники називали себе «истинно русскими людьми», на відміну від людей також руських, але не істинно), створив у кінці XIX та на початку XX ст. свою багату публіцистику і майже філософію; що, нарешті, царська Росія, Російська імперія, все-таки була тюрмою народів. Заперечувати це, пом'якшувати характеристики (навіть шляхом начебто виграшного порівняння з жорстокішими часами) означає ображати пам'ять тисяч і мільйонів кращих синів усіх народів Росії (в тому числі й російського), які присвятили життя визволенню своїх народів, бачили свою мету в розвалі тюрми, в досягненні майбутнього – не здійсненого, на жаль,– братерства народів; це означає ображати ці пригнічені, повсталі й відроджені народи; зневажати саму історію в її незаперечності.

Та це ще не останнє слово великодержавного шовінізму доби перебудови. Крайні його представники, вже не криючись, висувають монархічні й «единонеделимческие» гасла. Програма новоствореної Православної конституційно-монархічної партії Росії (її виклад вустами голови оргкомітету С. Юркова-Енгельгардта опубліковано в «Аргументах и фактах» від 21–27 квітня 1990 р., № 16) передбачає поряд з «восстановлением упраздненных сословий», «органичным врастанием существующих структур армии, флота, МВД, КГБ, госаппарата в новый механизм конституционно-монархического государства с введением для этих структур нового дворянства» (якому «Государь» даруватиме «за верную службу вотчины»),– передбачає поряд з цим «восстановление попранного достоинства Российского воинства и прав офицерской чести, укрепление армии и флота, охраняющих от внешних врагов не социалистическое государство, но целостность и неделимость Православного Отечества».

Частина російської преси певного спрямування на допомогу новітнім великодержавникам широко подає голоси великодержавників давнього і недавнього минулого. Ось один із багатьох прикладів. «Литературная Россия» двічі (в № 16 і в № 19 ц. р.) видрукувала статті емігрантського релігійного філософа і публіциста Івана Ільїна (1883–1954) «Против России» та «Что сулит миру расчленение России». У першій з них ідеться про одвічне протистояння Росії та Європи, Заходу, і вся вина за нього покладається, звісно, на Європу, ширше – на весь світ: «мир изобилует "руссофобами", врагами национальной России». «В мире есть народы, государства, правительства, церковные центры и отдельные люди – враждебные России, особенно православной России, тем более императорской и нерасчлененной России». З метою погубити Росію ці вороги «внедрили» в неї більшовизм («политика германцев 1917–1939 гг.»); з цією ж метою вони вдаються до «упорного навязывания русскому народу непосильных для него западноевропейских форм республики, демократии и федерализма...» тощо. Статтю цю писано 1948 року, а року 1990 в передмові до неї кандидат математичних наук Юрій Лісіца захоплюється глибиною й істинністю розуміння Росії І. Ільїним: він, мовляв, «глубоко и основательно проанализировал ее недуги, падения и катастрофы, указал и разработал пути ее духовно-национального возрождения»; більше того, «Ильин, пожалуй, единственный, кто предвидел то время, которое мы называем перестройкой, и описал много событий, происходящих сейчас с нами». Оригінальне розуміння перебудови! А кого воно влаштовує, ще виразніше показує солідарна публікація (із солідарними коментарями від редакції) другої статті Ільїна. Вона – гімн царській Росії, Російській імперії як земному раю не лише для російського, а й для всіх інших ощасливлених цією імперією народів: «Сколько малых племен Россия получила в истории, столько она и соблюла» (неправда!); «Ни принудительным крещением, ни искоренением, ни всеуравнивающим обрусением она никогда не занималась» (неправда!). Ільїн заперечує можливість самостійного існування навіть найбільших народів імперії на тій «підставі», що вони, мовляв, не мали б «ни бесспорной территории, ни авторитетных правительств, ни законов, ни суда, ни армий, ни бесспорно национального населения». А менші народи взагалі «неспособны к самой элементарной политической жизни, не говоря уже о разрешении сложных задач судопроизводства, народного представительства, техники, дипломатии и стратегии». Досить одвертий расизм.

Ніяких шансів не залишає Ільїн народам і в далекому майбутньому. Ось його історіософський прогноз: «И вот когда после падения большевиков мировая пропаганда бросит во всероссийский хаос лозунг "Народы бывшей России, расчленяйтесь!", то откроются две возможности: или внутри России встанет русская национальная диктатура, которая возьмет в свои руки крепкие «бразды правления», погасит этот гибельный лозунг и поведет Россию к единству, пресекая все и всякие сепаратистские движения в стране; или же такая диктатура не сложится, и в стране начнется непредставимый хаос передвижений, возвращений, отмщений, погромов, развала транспорта, безработицы, голода, холода и безвластия. Тогда Россия будет охвачена безвластием и выдаст себя с головой своим национальным, военным, политическим и вероисповедальным врагам».

Отже – порятунок один і перспектива одна: «русская национальная диктатура». Мабуть, не для всіх такий уже несподіваний і несимпатичний. Бо в редакційному коментарі сказано про Ільїна: «...в его ошеломительных прогнозах на наш сегодняшний и завтрашний день столько исцеляющей энергии, выстраданной мудрости». Авжеж, напоєні такою цілющою енергією і мудрістю «истинно русские люди» кінця II тисячоліття нашої ери цілком можуть довести до логічного фіналу справу своїх прекраснодушних попередників. І тоді вже нікому не захочеться (та й нікому буде) іронізувати з державного постулату минулих (здавалося б!) часів: «Не было, нет и быть не может».

Гадаю, навіть з цих кількох прикладів (а їх можна наводити безліч) видно, що сьогодні великодержавний шовінізм активно «збагачується» з арсеналів одвертого «единонеделимчества» і монархореставраторства. Думається, що у російської суспільності, серед російської інтелігенції є досить сил, щоб протистояти йому. Напевне ж, більшість росіян розуміє, що великодержавний шовінізм – це небезпечно фальшивий аналог національного самоусвідомлення, це підступна підміна турботи про національні інтереси, національне благо російського народу згубними імперськими амбіціями, претензіями вирішувати долі інших народів, розглядати їх як свою «священну власність».

Але це не означає, що боротьба проти великодержавного шовінізму – справа самих росіян. Оскільки він зазіхає на національне існування всіх народів, то це наша спільна тривога і справа. Всі ми повинні порозумітися щодо головного: не на ідеологічній і психологічній основі «единонеделимчества» чи будь-яких інших форм імперського мислення, не на шляхах реабілітації неправедного минулого, царистського чи сталіністського, не через нагнітання взаємних звинувачень і претензій можна йти до встановлення і поглиблення доброзичливих взаємин. А лише шукаючи і знаходячи справжні причини наших спільних бід: не в тих чи тих національностях, а в тоталітарній системі, ворожій до них усіх; лише шляхом створення демократичного суспільства і справжнього добровільного (якщо така добра воля буде) Союзу держав-республік або іншої форми співжиття й добросусідства, яку вони собі оберуть.

Це зобов'язує нас, в Україні, обстоюючи своє національне існування і майбуття, робити це розважливо й тактовно, так, щоб не викликати тривог у людей інших національностей. На щастя, сьогодні в Україні немає реальних міжнаціональних конфліктів (якщо під ними розуміти протиборство етнічних груп, а не окремих особистостей); є підстави сподіватися, що не знайде у нас широкого розповсюдження чума новітнього антисемітизму, яка розповзається по Союзу, принаймні в його організованих і цілеспрямованих формах. Підтриманню міжнаціонального миру сприяє і традиційна доброзичливість нашого народу, і чітка позиція в цьому питанні РУХу, і спільні з ним зусилля інших громадських та культурних організацій, у тому числі тих, що репрезентують національні меншини.

І все-таки в перспективі небезпека міжнаціональних конфліктів може виникнути і в Україні, якщо посилюватиметься дія негативних чинників, що виявляються вже й тепер. На це я намагався звернути увагу у виступі на установчому з'їзді РУХу.

Які ж це негативні чинники, на мій погляд?

По-перше, вплив загальної обстановки в Союзі. Міжнаціональні конфлікти в інших регіонах, особливо ті, що набувають кримінального і кривавого характеру,– кидають тривожний відблиск на національну проблематику взагалі, створюють навколо неї зловісний ореол. Зокрема, ставлять у надзвичайно складне становище людей, які виступають в Україні за мову, культуру, національне існування свого народу. Стереотип мислення – не без участі пропаганди – породжує у частини суспільності вороже ставлення до них як нібито потенційних винуватців можливих ускладнень і ворожнечі. Така злоякісна містифікація реальних проблем і потреб не тільки образлива для конкретного українського інтелігента, а й небезпечна для всього суспільства. Другий негативний чинник – це безвідповідальна поведінка тих нечисленних, але галасливих елементів, які висувають авантюристичні, а то й провокаційні гасла, намагаються надати національному рухові войовничо-злобного характеру. Третій чинник, що працює на міжнаціональні ускладнення,– це національна деморалізованість, національне самозаперечення, самоїдство частини українців. Четвертий – неприязне ставлення коли не до всього українського, то принаймні, і навіть особливо, до української мови з боку частини, хай і незначної, російського населення. А паралельно з цією активною недоброзичливістю – ширший спектр незацікавленості, зневаги, незнання. І знову ж – влада стереотипів. Тут резерв для антиукраїнських політичних маневрів, як і в триваючому планованому масовому переселенні в Україну людності з інших регіонів (наприклад, нині на Одещині будують тисячі будинків для переселенців з Далекої Півночі, тоді як для жертв Чорнобиля житла і поселення вже скільки років забезпечити не можемо). П'ятий чинник – це непродумані, на мій погляд, пропагандистські акції офіціозу та деяких засобів масової інформації, які не враховують ідеологічний і психологічний фон у республіці. Наше суспільство так довго воювало з «націоналізмом» і під прикриттям цієї боротьби так затято викорінювало рештки національного самоусвідомлення, що сьогодні треба постійно пам'ятати про катастрофічні для національного існування перекоси – як у масовій свідомості, так і у свідомості окремих людей. Це ж неспростовна реальність нашого життя, що в уявленні декого вже саме вживання української мови у повсякденному житті ще й досі залишається прикметою «націоналіста». Не кажучи про належність до РУХу чи інших неформальних організацій. Саме це слівце перетворилося у беззмістовний і фальшивий стереотип, притому дуже небезпечний. Треба спершу повернути йому об'єктивний науковий зміст. І якщо вже справді є потреба у відповідних пропагандистських акціях, то, мабуть, їх слід здійснювати грамотніше й тактовніше, не плутаючи грішне з праведним, не кидаючи тінь на всю націю і не ображаючи національну гідність,– інакше «антинаціоналістична» пропаганда буде антиукраїнською пропагандою, якою вона фактично й була – значною мірою – протягом доброго півстоліття.

Та головне джерело можливих міжнаціональних ускладнень – це все ще наявні й досі не розв'язані об'єктивні політичні, соціально-економічні, екологічні, культурні, мовні проблеми. Це фіктивність національно-політичного суверенітету Української РСР, як і її економічного суверенітету: вся повнота реальної влади залишається в руках центральних органів і відомств, а всі розмови на ці теми залишаються розмовами; навіть недавні законодавчі акти мало що змінили в розподілі компетенцій. Це нераціональна, несучасна і не відповідна до природних, геополітичних, демографічних та інших умов України, а головне – сформована без урахування волевиявлення її населення економічно-господарська структура. Це замаскованість, містифікованість картини економічних та фінансових розрахунків республіки з Центром та з іншими республіками. Це занепад національної культури та мови, зведення їх до ролі доповнювальних, факультативних; фактичне панування в Україні, принаймні в містах, російської культури, а точніше – ситуація відсутності органічної культури. Це ліквідація всіх форм національно-культурного життя багатьох етнічних груп, які здавна вкорінилися в Україні, а потім ігнорування протягом десятиліть їхніх специфічних інтересів.

Навколо цих та низки інших об'єктивних явищ і проблем і розростаються ті «поля» ідеологічного, політичного, психологічного збудження, де можливе виникнення міжнаціональних загострень. Хоч розв'язання цих проблем якраз і потребує не загострення відносин, а консолідації сил, не роз'єднання, а об'єднання. І долання міфів та стереотипів, які заважають взаєморозумінню; просування до знання самих себе та один одного. А ці спільні інтереси очевидні; дедалі більше усвідомлюється необхідність морального і духовного відродження на основі свободи самовиявлення й оптимального розвитку етносів та індивідів. Приходить і усвідомлення того, що це можливо лише за умов народовладдя на всіх рівнях – від самоврядування місцевих громад до державного суверенітету республіки.

На цьому ґрунті може формуватися нове почуття спільності й патріотизму, ширше за суто національне,– відчуття України як вітчизни всіх людей, які пов'язали з нею свою долю і відповідальні за неї, творячи її економічний, інтелектуальний, культурний потенціал, продовжуючи її історію.

13 січня 1990 року

ВИСТУП НА І ВСЕСВІТНЬОМУ ФОРУМІ УКРАЇНЦІВ
(серпень 1992 р.)

Довгождане товариство, високошановні пані і панове, дорогі гості з усіх континентів земної кулі; всі, хто зміг потрапити до цієї зали, і всі, хто тут з нами подумки!

Насамперед привітаймо одні одних із великою й урочистою історичною подією, співучасниками якої ми є.

До неї йшлося не те що роками, а десятиліттями й століттями. За нею – і трагічні, і героїчні сторінки історії нашого народу, якому судилося велике розсіяння, порівнянне з біблійним.

Історичне буття українського народу складалося так, що не тільки було роз'єднано й поділено його етнічну територію, але й значну частину його фізично-продуктивного, політичного, інтелектуального, культурного потенціалу витіснено за межі цієї етнічної території взагалі. Розсіяння по світу перетворилося на постійний процес, помітним складником якого стала політична еміграція як явище, що засвідчувало, з одного боку, національний гніт в Україні й політичний терор чужинецької влади, а з другого – здатність українців вести боротьбу за свою свободу і за драматичних умов вигнанства.

Сьогоднішній день знаменує кінець однієї доби нашої історії, коли українці були роз'єднані не тільки кордонами, а й взаємним незнанням, підозрами, інспірованим ворогуванням, і початок другої, коли ми можемо не лише спілкуватися й пізнавати одні одних, а й разом формувати свої політичні, життєві, культурні орієнтири, спільно працювати для створення нового образу України.

Власне, це вже не тільки можливість, а й доконечна необхідність, перед якою стоїть молода Українська Держава.

І тут треба наголосити, що сама ця Держава виникла як результат зусиль багатьох поколінь українців усього світу. При всій їхній роз'єднаності, взаємному незнанні й подеколи ворогуванні їхня енергія найрізноманітнішими, часом парадоксальними шляхами спрямовувалася на національне виживання – й або на розбудову самої України, або на підтримання вогню української ідеї.

Інколи кажуть, що незалежна Україна постала в серпні 1991 року навдивовижу легко й завдяки щасливому збігові обставин; мовляв, цьому вирішальним чином сприяв невдалий путч у Москві. Це поверхове бачення форми, а не змісту історичного процесу, навіть не процесу, а одного його моменту.

До незалежності Україна йшла довгим, тяжким і жертовним шляхом, дорого за неї заплатила. В підвалині української державності – і століття боротьби наших предків, у якій кристалізувалася ідея самостійності; і символізована насамперед в іменах Шевченка й Франка титанічна робота великих просвітителів і різьбярів народного духу, діячів культури і науки, котрі створювали гуманістичний потенціал нації; і, сказати б, сама колективна душа українського народу, яка вперто противилася знеосібленню та зберігала найцінніші якості своєї самобутності, бувши водночас відкритою до світу.

За незалежністю України – і три роки національної революції та драматичної самооборони УНР, і десять років національно-культурного будівництва часів «українізації»; і політична, культурна та національно-організаційна діяльність українців у міжвоєнній Галичині та багатобічна активність міжвоєнної еміграції; і всенародне протистояння гітлерівському нашестю, і героїчна боротьба УПА; і неймовірно тяжка праця народу в післявоєнній відбудові, а потім у створенні індустріальної потуги сучасної України; і багатосторонні зусилля української еміграції у вільному світі задля утривалення політичного ідеалу самостійності, збереження національної ідентичності та підтримки духу дослідження і творчості; і національно-культурна робота українців Польщі, Чехо-Словаччини, Югославії, Румунії; і жевріння залишків українського життя на безмежних просторах колишніх республік колишнього Союзу – жевріння, яке нині розвогнюється.

Україна розвивалася у нав'язаних їй спотворених суспільно-політичних умовах, і її незнищенна воля до життя виявлялася не завжди в адекватних формах і свідомих актах. Незалежністю завдячуємо не лише тим, хто свідомо присвятив своє життя цій ідеї, а й тим, хто, може, й не маючи поняття про неї, об'єктивно працював для України, забезпечуючи безперервність народного буття: вирощував хліб, добував вугілля, зводив житло, створював музику, народжував нові наукові ідеї. А найбільше завдячуємо тим українським матерям, які за всякої лихої години знаходили сили виховувати своїх дітей у добрих звичаях, передавали їм людяність і рідне слово.

Незалежність – заслуга не тільки певних політичних сил та рухів, а всього народу, багатьох його поколінь.

Тож не годиться нам сьогодні вираховувати, хто більше, хто менше поклав на терези української долі – це зробить історія, якщо буде потрібно; не годиться будь-яким політичним силам вихвалятися і вивищувати свою роль чи претендувати на монополію.

Тим більше, що сьогодні нам треба думати зовсім про інше. Адже першу річницю державної незалежності України зустрічаємо в обстановці, яка зовсім не схиляє до безжурного святкування. Радість затьмарена гіркотою, тривогами, болем.

Здобутки безсумнівні: широке міжнародне визнання; серія політичних та економічних угод із сусідніми і далекими державами, що визначає наше місце у світовому співтоваристві та допомагає політичному й економічному усамостійненню; конструювання структури державності; нарешті – головний наш здобуток: збереження міжнаціонального спокою в непростих умовах, завдяки чому Україна залишається однією з небагатьох мирних зон не лише в СНД, а й у всьому сьогоднішньому напівбожевільному світі.

Однак загальна картина змін виявилася не такою, як очікувано.

Замість поліпшення життя маємо катастрофічне погіршення.

Замість налагодження ефективнішої адміністрації на всіх рівнях маємо її дальшу дезорганізацію та пониження компетентності.

Замість оздоровлення фінансової системи маємо параліч її інституцій, позбавлених джерел фінансування; катастрофу української преси; трагедію українського книгодрукування; початок масової втрати і втечі з України мистецьких і наукових кадрів.

Чи не вдасться урядові незалежної України зробити те, чого не змогли зробити всі попередні режими – остаточно добити національну культуру?

І чи не судилося нинішній незалежній Україні остаточно і назавжди поховати й саму ідею української державності?

У всякому разі, компрометація цієї ідеї йде повним ходом і в усіх можливих напрямах.

Я особисто далекий від того, щоб ставити це на карб виключно урядові чи вищим особам держави. Думаю, що винні ми всі. А найбільше, може, ті, хто тільки й гадає, як би перекласти вину на інших, віддаючи неабияку енергію цьому втішному для себе, але сумному для суспільства заняттю.

Зрозуміла річ: надії на швидке поліпшення справ у незалежній Україні після років руйнації були ілюзорними, не мали об'єктивних підстав і шансів на здійснення. Але чи неминучим було таке різке погіршення становища народу і чи мала бути такою глибокою соціальна і психологічна травма, що її зазнала Україна?

Не знаю, чи хтось серед нас має чітку й однозначну відповідь на ці та інші запитання і чи така відповідь, коли хтось вважає, що її має, не буде жахливо спрощеною. Я лише пропоную спільно обдумати й обговорити деякі сторони нашого нинішнього становища та деякі можливі перспективи.

Хочеться звернути увагу на те, що кризові явища, з якими ми зіткнулися, не є специфічно українськими або тільки такими. Їх переживають усі країни колишнього СРСР і всі колишні соціалістичні країни Східної та Середньої Європи, в тому числі й ті, які менше були деформовані «реальним соціалізмом» і раніше стали на шлях політичних та економічних реформ. Отже, маємо справу з типологічними закономірностями процесу, що відбувається в історичному інтервалі між демонтажем тоталітарної командно-адміністративної системи та побудовою демократичної і ринкової системи,– закономірностями, яких ще не проаналізували достатньою мірою економісти та соціологи.

Цей факт інтернаціональності кризи засвідчує всю поверховість і довільність зведення її до суто українських чинників, а тим більше до чиєсь лихої волі.

Звичайно, є і лиха воля, і незацікавленість старих структур, і саботаж, і інтриги мафії. Але не абсолютизуймо ці чинники. Не уподібнюймося до більшовиків, які у всіх негараздах своєї системи звинувачували саботажників, диверсантів, ворогів народу. Саботаж і злочинність не є самовиникаючими чинниками, вони виростають з неефективності економіки та адміністративної структури, а не навпаки.

Втрати в економічній політиці очевидні. Так зване відпущення цін за умов державної, відомчої та мафіозної монополії обернулося тотальним пограбуванням народу і не тільки не стимулювало виробництво, а, навпаки, паралізувало цілі його галузі. Канібальський спосіб здобуття прибутків за рахунок не інтенсифікації виробництва, а підвищення цін насправді призводить до зменшення прибутків і до банкрутства. Маємо імітацію ринкової поведінки або її силове нав'язування – за відсутності ринкової економіки,– і це виглядає як трагічний фарс.

Економічна політика здійснюється методом спроб і помилок і має зигзагоподібний характер. Можна зафіксувати три її злами лише протягом цього року: курс на змагання з російськими реформами; урочисте проголошення нової економічної доктрини з відмовою від наслідування Росії, обіцянкою виходу з карбованцевої зони та формування національних економічних пріоритетів; нарешті, буквально через два-три місяці, тихенька ревізія цієї доктрини і повернення до економічної еклектики та прагматичних напівкроків.

Що це – свідчення невпевненості керівництва чи відсутності волі й витримки, необхідних, щоб довести справу до віддаленіших результатів? Чи непередбачуваної і незбагненної складності проблем? Чи, може, і перше, і друге, і третє?

У всякому разі, доводиться визнати, що не тільки серед українських економістів та урядовців немає згоди в думках, а й навіть найдосвідченіші та найавторитетніші зарубіжні економічні й фінансові експерти дають суперечливі оцінки та поради.

За наших конкретних умов економічна політика не просто пов'язана з соціальною, а змушена бути її частиною. Економічні реформи можливі лише в такій якості і в такому темпі, в яких вони не викличуть соціального вибуху, тобто простір для маневру обмежений. Українська ситуація набагато складніша, ніж російська. Маю на увазі не тільки те, що, всупереч поширеному у нас патріотичному уявленню, Росія незрівнянно багатша на ресурси. Маю на увазі й інше: в Росії, хоч би як там розвивалася криза, ніколи не дійде до втрати державності, а лише – до зміни форм цієї державності. Тоді як в Україні питання полягає саме в тому, чи утвердить вона свою державність, чи втратить. Так що тут відповідальність політиків незрівнянно більша і потрібні не тільки рішучість, а й зваженість та обережність, особливо, якщо не забувати, що мотивація вибору на користь незалежності для значної частини населення України мала не лише національно-політичне, а й соціально-економічне забарвлення.

Міжнародні фонди можуть радити Україні зменшити соціальні витрати наполовину (з 41 до 20 відсотків ВВП – валового внутрішнього продукту), різко зменшити асигнування на освіту і культуру, скасувати закони про мінімальну заробітну платню, вдатися в разі необхідності до масових звільнень та інших «драконівських заходів», як самокритично це кваліфіковано в одному з експертних документів,– але українському урядові доводиться зважувати, чим обернуться такі кроки не в теоретичному моделюванні, а в реальній ситуації.

Економічні реформи не можуть бути проведені без ускладнень і самообмеження. Це всім зрозуміло. Але, на жаль, розмови про неминучість жертв стають прикриттям для перекладання всього тягаря реформ на трудові верстви. Із загрозливою швидкістю поглиблюються соціальна диференціація і соціальні контрасти.

Було б ще півбіди, якби те, що вигрібається з порожніючих кишень терплячого громадянства, йшло на користь держави, для її заходів,– але ж воно здебільше загрузає у відомчих і мафіозних структурах.

За цих умов актуальним стає законне прагнення трудівників до самозахисту, до організованих дій, що ставили б межу як сваволі державної адміністрації та відомств, так і розбоєві торговельної та інших мафій. Але біда наша, яка може виявитися фатальною, в тому, що демократичні сили не створили ні теоретичних концепцій, ні тривких організаційних структур, які б відповідали потребі захисту конкретних соціальних інтересів трудівників і водночас узгоджували б цей захист із процесом демократичного державотворення. Натомість роль оборонців трудового люду намагаються – і не без успіху – перебрати противники незалежної демократичної України, поборники тієї системи, яка протягом 70 років здійснювала найжорстокішу в світі експлуатацію народу і довела суспільство до нинішнього стану. Вони ж цинічно одягаються і в одежі захисників демократії та прав людини – ті, хто ще вчора заганяв у тюрми за саму згадку про права людини...

А загалом це звичайна логіка політичної боротьби, і якщо самі національно-демократичні сили не будуть дієвими оборонцями соціальних та громадянських прав, цю ключову політичну роль переберуть відмиті й невідмиті комреваншисти.

З економічною і соціальною політикою прямо змикається кадрова. Це, мабуть, найболючіша тема політичних дискусій і боротьби, бо йдеться про реальну владу, а отже, й долю України. Тут багато невдоволення й обурення, як і претензій до Президента у зв'язку з персональними призначеннями у структури президентських представництв на всіх рівнях. (У дужках хочеться сказати, що самий інститут представників Президента в принципі не дуже узгоджується з розвитком демократичного самоврядування і може сприйматися лише як тимчасово вимушений – для зміцнення виконавської дисципліни в період хаосу.) Основний мотив розпачливої критики з боку демократів: засилля на всіх рівнях старої партократії, яка скрізь, а особливо в провінції, залишається єдиною реальною владою.

Це справді-таки становить велику небезпеку для майбутнього України. А проте ситуація не така однозначна, вона має й інші виміри, яких ми здебільшого не враховуємо.

По-перше, демонтаж кадрових структур такого масштабу, їх кардинальна заміна просто фізично неможливі за один чи кілька років – цього в історії нікому не вдавалося зробити навіть шляхом кривавих революцій: згадаймо, що й більшовики, розігнавши 1917 року старий державний апарат, у перші ж місяці змушені були піти на поклон до нього.

По-друге, в успадкованих кадрових структурах немало людей, які еволюціонували у своїх настроях разом з усім суспільством і готові сумлінно служити незалежній Україні.

По-третє, демократична держава формує свій апарат не за політичною ознакою, а за діловою, професійною. До речі, досвід перебування національно-демократичних сил при владі в західних областях України показав, що навіть там вони не мають достатньої кількості своїх кадрів.

Нарешті, чи не головне. Президент будь-якої країни, хоч і не вільний від власних симпатій та антипатій, все-таки змушений спиратися на ті політичні групи, громадські рухи та адміністративні структури, які мають вагу в суспільстві й за допомогою яких можна вирішувати завдання державного будівництва та збалансовувати гру політичних сил. Звернімо увагу хоча б на постійне балансування Єльцина. Не виключено, що форсований тотальний наступ на старий апарат за наших українських умов міг би призвести не тільки до кадрового спустошення, а й до загострення політичної конфронтації, стимулював би створення потужного антинезалежницького фронту. І з цим доводиться рахуватися.

Отож моральні ламентації демократам не допоможуть. Успіх в одному – збільшувати свій реальний вплив у суспільстві, здійснювати політичний тиск на всіх рівнях і формувати свій професійний, конкурентоспроможний корпус претендентів на урядові та адміністративні посади.

Головна причина неуспішності демократів – у їхній власній слабкості; вона ж не є лише їхньою виною, а більше – наслідком політичної нерозвиненості суспільства. Всупереч ходячим уявленням про надмірну заполітизованість населення, соціологічні опитування засвідчують, що більшість населення або зовсім не цікавиться політичним життям, або має про нього дуже приблизне уявлення і що тільки менше третини його хоч якоюсь мірою причетні до всього спектра інститутів громадянського суспільства (від політичних партій до спортивних організацій): дуже низький показник. Слабкість політичних партій і нерозвиненість інститутів громадянського суспільства можуть стати небезпечним резервом нестабільності.

На тлі негативних соціально-економічних процесів, які в масовій свідомості нерідко парадоксальним чином пов’язуються з діяльністю нових політичних сил, демократ стає подекуди непопулярною постаттю. За цих умов немає певності, що дострокові перевибори Верховної Ради, заклики до яких дужчають, дадуть дуже втішні результати. У всякому разі, демократичним партіям доведеться рішуче активізувати свою діяльність, поширити її за межі інтелігенції та політизованої частини городян, шукати зв’язків з ширшими колами населення, насамперед із робітництвом і селянством, які складають головну масу виборців. А це неможливо без ґрунтовної розробки соціально-економічних програм, які в більшості партій та рухів приблизні й риторично-обіцяльні, а через те й не здатні викликати довіру. До речі, не важко помітити, що численні заяви, декларації, демарші демократичних і не вельми демократичних партій майже всі стосуються поточних політичних подій і дуже рідко – питань соціально-економічної стратегії.

Може, найважливішим завданням найближчого часу – на загальну думку – залишається створення Уряду національної згоди чи національної довіри,– як спосіб виходу з політичної кризи та активізації економічної політики.

Вирішення цього питання ускладнюється нескінченними розколами серед демократичних і опозиційних сил. Загалом хаотична політична диференціація в суспільстві, яке щойно скинуло з себе обручі примусової єдності, явище природне і спостерігається в усіх посткомуністичних та нестабілізованих суспільствах. Але вражає, по-перше, невідповідність між шумливою і калейдоскопічною поверхнею політичного життя суспільства і мовчазною непрозорою аморфністю глибин цього суспільства; по-друге, відсутність раціональної мотивації в розколах і чварах, абсолютна перевага заідеологізованості й емоційної персоналізації над концептуальністю. Це ще можна зрозуміти, коли дрібні ультраправі групи, кожна з яких оголошує всіх інших і одна одну не менше як зрадниками України, колотяться, сказати б, без відома українського народу, якому немає до них діла.

Але гірше, коли не можуть знайти спільної мови люди, які створили і розбудували Рух, коли доходить до конфронтації між частиною Руху і Конгресом національно-демократичних сил. Можна сумніватися, чи є великі підстави для такої конфронтації. В оцінці нинішнього становища і Рух, і політичні партії Конгресу дуже близькі, хіба що Рух висловлюється гостріше. Фактично багато спільного і в основних програмових вимогах Руху та Конгресу. Зрештою, час покаже, наскільки вмотивованими і глибокими є розходження. Якщо за ними щось більше, ніж емоційно-психологічні настановлення лідерів, якщо декларування незгод буде підкріплене концептуальними розробками,– то це може піти й на користь українській демократії, збагачуючи бачення суспільних проблем, розширюючи варіанти рішень, стимулюючи змагальність політичних сил.

Але хотілося б поділитися двома міркуваннями. Усім зрозуміло, що нинішня Українська держава – далеко не та, якої ми хочемо, тобто вона не в тому стані, як нам хочеться. Але іншої ми сьогодні не маємо. Від нас усіх залежить зробити її кращою; від політичних сил – зміцнити її тими інститутами й атрибутами, яких їй бракує, довести до кінця процес убезпечення від спроб реанімації імперського Союзу.

Однак чуємо – і не лише в побуті від розчарованих громадян, а й від деяких опозиційних політиків,– що Української держави ще не існує, а те, що маємо,– пародія на державу. Добре, якщо за такою позицією стоїть знання про спроби творення «справжньої» Української держави і відповідна діяльна енергія. Гірше, коли за цим – бажання пов'язати державотворення зі своїм іменем, починати Україну від себе. І ще гірше – коли людина не припускає іншої України, ніж та, якої вона хоче. Такі люди ладні, щоб України краще взагалі не було, аніж вона буде не такою, як їм уявляється. Це про них давно сказав Вячеслав Липинський, що їхнє гасло – «Бий усіх на Україні, хто не такий, як ми». Такі люди вже не раз губили **реальну** Україну і можуть погубити знову.

І ще одне. Дедалі частіше чуємо не вельми коректні, а то й просто брутальні закиди на адресу тих політичних діячів, які еволюціонували від конфронтації з колишньою верховною владою до конструктивної участі у творенні нинішніх структур демократичної України при збереженні власної позиції. В чому тільки не звинувачують їх політичні аутсайдери. І не хочуть прийняти простого пояснення: що практична участь у державних структурах, ставлячи політика перед усією складністю державних проблем, тим самим урівноважує, раціоналізує його позицію, а водночас дає можливість проводити її в життя.

І, може, саме на ґрунті активної практичної участі в державотворенні можна прийти до ширшого порозуміння різних політичних сил.

Взагалі бажаної консолідації, на мій погляд, треба шукати саме на рівні практичної державотворчої діяльності в найширшому значенні слова, діяльності, підпорядкованої загальнонаціональним цілям,– а не на рівні ідеології, де цілковита єдність не тільки неможлива, а й непотрібна.

Мені здаються тривожним явищем популярні нині марення про ідеологічно зцементовану Україну. Можна зрозуміти їх – вони є реакцією на той ідеологічний вакуум, у якому живе нині значна частина нашого суспільства. Через те чуємо розмови про необхідність державної ідеології; дехто пропонує на цю роль ідеологію українського націоналізму.

Однак історія засвідчує, що будь-яка державна – обов'язкова – ідеологія неминуче призводить до ідеологічного примусу, а то й політичного терору проти власних громадян, до тоталітаризму.

Що ж до ідеології націоналізму, то знову постало б питання: яку саме з багатьох концепцій націоналізму вважати істинною? Але навіть наймодернізованіші з цих концепцій все-таки більше відповідають умовам національно-визвольної боротьби, ніж умовам державного будівництва, надто в суспільстві з багатонаціональним складом населення, суспільством, яке хоче жити за принципами демократії. В незалежній Україні з її широким спектром регіонально-політичних та регіонально-культурних відмінностей, релігійною неоднорідністю, неоднозначним ставленням населення до багатьох подій минулого та до сучасних політичних оцінок і орієнтацій, практичною двомовністю та багатьма іншими особливостями – спроби зробити український націоналізм державною ідеологією спричинилися б лише до глибоких розколів суспільства за національною, територіальною та світоглядною ознаками і до розколів у середовищі інтелігенції; не кажучи вже про небезпечну конфронтацію з сусідніми народами.

Політична та ідеологічна сфера повинні залишатися плюралістичними; будь-яка ідеологія – справа вільного вибору особистостей або певних соціально-політичних груп. Спроби нав'язування моноідеологічності – це вияв глибоко закоріненої психології «більшовизму» різних кольорів.

Натомість національна визначеність України може бути забезпечена поєднанням етно-історичних цінностей з громадянськими, моральними, гуманістичними цінностями вселюдськими. Гармонію цих цінностей можна вмістити в поняття національної ідеї, безмежно ширшої за націоналізм чи будь-яку іншу догматичну ідеологію. Саме така позиція забезпечує успішніше й активніше протистояння тій хвилі шовінізму, російського націоналізму, украінофобії, яка накочується на нас іззовні, але спінюється і в деяких регіонах самої України.

Чи можна розглядати націю як щось постійне і незмінне? Нації перебувають у стані перманентного переформування – і тільки тоді вони життєздатні. Можливо, сьогодні відбувається формування нової якості української нації – на принципі державності, а не етнічності. Консолідуючою ідеєю в цьому процесі стає ідея України як вітчизни всіх громадян, які пов'язали свою долю з українською землею і причетні до творення на цій землі суспільства, що відповідальне за продовження глибокої історичної традиції і водночас за пов'язання цієї традиції зі стратегією світового історичного розвитку.

Така Українська національна держава дотримуватиметься принципу національного інтересу та національних пріоритетів у державному, а не етнічному значенні – як це властиво сучасним розвиненим демократичним державам.

Ця Українська держава, маючи великий природний, економічний, культурний, інтелектуальний потенціал, спроможна зробити помітний внесок у світову цивілізацію, знайти належне місце серед народів Європи і світу, відігравати неабияку роль у регіоні Середньо-Східної Європи, Середземномор'я і Близького Сходу. Не виключено також, що вона зможе виконати і певну світову місію – показати приклад безкровної еволюції від комуністичного режиму до демократії, приклад мирного розв'язання складних міжнаціональних і міждержавних проблем, доброзичливості, а не ворожнечі до сусідів.

Станеться так чи ні – залежатиме від міри консолідації громадянства української нації-держави (маючи на увазі під консолідацією не однорідність, а багатоманітність при усвідомленні спільної мети), а якоюсь мірою – і від зусиль кожного з нас.

Колись не останній з філософів людства сказав, що ідея завжди була зганьблена, коли вона протиставляла себе **інтересові**. Історія підтвердила це як незаперечний свій закон – якщо йдеться про цілі суспільства. Отже, варто подбати про те, щоб для всіх громадян України Україна стала життєвим інтересом. Але й ідеєю. Бо інтерес без ідеї нікуди не веде.

Що ж до людей, які свідомо присвячують себе справі будування України, то серед них дедалі міцнішає переконання, що сьогодні мірилом громадянськості є не патріотична риторика, не войовничість, не вміння щонайгостріше висловитися на адресу партократів та інших «мерзенних ворогів» України,– а здатність робити конкретні справи або, принаймні, запропонувати конструктивну думку для розв'язання тієї чи іншої суспільної проблеми.

Ми можемо й повинні сперечатися між собою, не щадячи самолюбства, проте забувати всі незгоди й образи, коли треба об'єднатися в дії для України.

Нашим девізом мають стати слова одного із добрих синів України: хай згине моє ім'я, але хай живе і благоденствує Україна.

«НАВКОЛОЮВІЛЕЙНЕ»
Неполітичні роздуми політичного маргінала*

Шість років незалежній державі Україна. Вік майже дитячий. Але, здається, ні у кого вже – окрім безпросвітних ненависників українства у самій Україні та безнадійних великодержавників чи то шовіністичного, чи то ліберально-«общерусского» ґатунку,– не залишилось колишніх ілюзій з приводу гаданої ілюзорності нашої державності: так, держава Україна відбулася. І пребуде у всьому, як кажуть, «осяжному історичному майбутньому». Всупереч усім тим, хто возз'єднує, євроазійствує, афрослав'янствує чи ще якось фарисействує.

Призабулись захоплення перших днів незалежності. Зблідли, вкрились нашаруваннями прикрих розчарувань наївні надії на швидке набуття Україною достойного вигляду і місця у сім'ї світових обранців. І все ж у багатьох, мабуть у більшості громадян України, у всякому разі і в мене теж, свято незалежності викликає почуття радості та щемливої розчуленості. Це неправда, що незалежність нічого не дала Україні і що нам нема чим хвалитися і нема чим гордитися. У будь-яких перипетіях життя треба зберігати справедливість суджень.

А що тепер ми можемо не боятися бути українцями, не приречені приховувати свої думки та почуття, вільні у своїх поглядах, ніхто не нав'язує нам обов'язкового способу мислення та обов'язкових ритуалів громадянської поведінки, тобто що ми – в усякому разі з цього погляду, не єдино важливого, проте дуже важливого – стали, нарешті, вільними людьми поруч із людьми вільного світу – хіба це мало? Інша річ, що людям властиво невдячно забувати навіть нещодавно набуте благо, тим більш, якщо воно має бути само собою зрозумілим. Але й те правда: чи всім потрібна свобода?

А те, що ми маємо цілком демократичну Конституцію, яка високо оцінена у всьому світі (і лише у нас її ганьблять відроджувачі КПРС, учорашні ідеологи та практики тоталітаризму, і навіть величають «фашистською» – без докорів сумління, під її ж захистом!) і яка дає можливість розвивати структури громадянського суспільства. Ну, а те, щоб вона не залишилась гарною декларацією,– і від нас із вами залежить.

---

* Газета «Дзеркало тижня», 23 серпня 1997 р.

А те, що ми змогли уникнути міжнаціональних та інших сутичок, які збурили і все ще збурюють добру половину світу, у тому числі й багато суспільств схожої з нами «пострадянської» долі?

А те, що світ починає знати нас і рахуватися з нами, і навіть наші сусіди із складним характером після виснажливого вичікування самовгамовано пішли на підписання з Україною угод та договорів, у головному все ж рівноправних; те, що гімн нашої країни звучить і прапор піднімається у раніше немислимих для нас ситуаціях і в раніше неуявлюваному сусідстві,– хіба цього мало?

Та ба, мало. До болю мало. Мало є у нашій державності такого, чим ми можемо похвалитися і чим можемо гордитися перед собою та світом. У ці святкові дні можна було б повторити слова поета: «З журбою радість обнялась»,– якби слово «журба» не було надто слабким, щоб передати ту гіркоту і той сором, який відчуваєш, бачачи страждання та приниження **мільйонів людей...**

Так, незалежна Україна не стала (ще? поки? чи...) державою українського народу у повному значенні цих слів. Більше того, збереглися багато які сторони самовідчуження народу та держави із часів радянських, і це самовідчуження навіть «удосконалюється». Певна річ, в історії не було і ніколи не буде прикладу справжньої невідчуженості держави від народу, бо природа держави і є певна відчуженість від народу,– але щоб до такої міри і в такій формі, та ще на тлі загальних високих очікувань,– це вже занадто!

Я не політолог, не економіст, не соціолог і не беруся надто категорично і впевнено про все це судити. Я маю лише деяку причетність до сфери культури та деякий досвід у цій сфері – його надто мало для категоричних висновків. Можу лише признатися, що багато із того, що відбувається, мені незрозуміло. І насамперед незрозуміло, чому те, що у «інших людей» нібито дало чи дає добрі результати або ж визнано таким і нам запропоновано як рецепт, який не викликає сумніву,– нами прийняте, у нашій практиці, призводить до ой яких недобрих наслідків.

Ось, мовляв, яка чудова і чудотворна річ – «звільнення» цін, лібералізація цін! – ласкаво запропонована нам західною економічною теорією і вдячно прийнята нашими поквапливими її послідовниками (як же – все прогресивне... пробачте, все цивілізоване людство йшло цим шляхом!). Обернулося ж усе тим, що директори державних підприємств, які тріумфально пропхали відповідний законопроект у «першій» Верховній Раді, одержали щасливу можливість багатократно збільшити прибуток, перш за все особистий, не шляхом збільшення продуктивності, підвищення рентабельності виробництва, а шляхом фантастичного підняття цін. Тобто – шляхом пограбування народу.

Не менш дивна й чудотворна річ – лібералізація зовнішньої торгівлі. Золоті гори обіцяли державі, дивись, і народу щось та й капнуло б. Та ні – вивезли за безцінь усе, що могли, валюту на зворотному шляху розтрусили. Знову грабунок України. На додаток (та ще й на який «додаток»!) внутрішній ринок віддали – люб'язно і повністю! – «зарубіжному товаровиробнику», надовго причмеливши власного.

А «приватизація»? Особисто я не належу до тих, хто вважає приватну власність панацеєю від усіх бід та ключем до всіх чеснот. Швидше навпаки. Ну, можливо, «менше з лих...» Я ніяк не можу позбутися одного спогаду дитинства: війна, на окупованій німцями території люди почали освоювати занедбані землі, і при їхньому розподілі добрі старі сусіди пішли один на одного з вилами та косами. З того часу я зримо бачу цю картину і сьогодні без особливого захвату слухаю імпортні та туземні гімни приватній власності. Але ладен погодитись, що це саме туманні дитячі спогади і що нема альтернативи «світовому досвіду». Ладен-то ладен, але ж наша приватизація – знову ж таки пограбування, у цьому випадку пограбування держави (а таким чином і народу) її слугами, шахрайство певної частини компартійної та адміністративно-господарської номенклатури. Народ до неї ніякого стосунку (окрім неминуче страждального) не має.

Я вже не кажу про перекачування державного добра у «малі підприємства» і «спільні підприємства», про «трасти» і т. п., про різні вишукані способи переможного ошуканства під виглядом підприємницької ініціативи.

Так чому ж те, що «у інших» нібито добре,– у нас таке погане? Можливо, ми, творячи свою історію, чинимо так, як герой однієї народної казки – на весіллі гукаємо: «Земля вам пухом», а на похоронах: «Носити вам не переносити»?

І справді: «відпускати» ціни, не маючи товарів, не маючи конкуренції (а відповідно й ринку), а маючи лише монстрів-монополістів... Чи: сподіватися на сприятливі для народу результати стихійної, неконтрольованої, закулісної приватизації у суспільстві, до глибин деморалізованому за десятиліття «соціалізму», до решти розкладеному корупцією, суспільстві, де вже могутньо розвинулись тіньові структури, номенклатурно-мафіозні витязі яких уже приготувалися до стрибка на всі ласі шматочки народного добра? І т. д., і т. п.

Читач може запідозрити автора у тому, що він запізно прозрів: «по шкоді мазур мудрий».

Справді, не належу до числа далекозорих та передбачливих, але від усього, сказаного вище, і багато чого іншого подібного (і, на жаль, такого, що збулося) застерігав на самому початку цих процесів – рівно п'ять років тому, у виступі на Першому Всесвітньому конгресі українців, тоді ж опублікованому,– і міг би замість попередніх абзаців просто процитувати тодішні слова. Втім, застерігав не я один, застерігали й люди поважніші. Одначе коли ціла когорта пожадливих пристрасно захоплена могутніми жувальними рухами, то навіть Божого грому не буде чутно...

І тут хочеться звернути увагу на одну обставину, яку, мені здається, ми недооцінюємо. Ми часто говоримо про політичну, економічну, екологічну спадщину тоталітаризму. І випускаємо з уваги дещо тяжче та важливіше: його **людську** спадщину. Той соціум і той **тип людини** – не єдиний, звичайно, тип і не найрозповсюдженіший, але злоякісно дієвий, «гнійний», що відіграв немалу роль у визначенні характеру нашого нинішнього суспільства. Заручниками його стали й ми, і держава Україна.

Не буду торкатися ширшого і складнішого питання про те, як відбилися на характері, духовності, моралі, інтелектуальному та продуктивному потенціалі народу лиха, що безперервно звалювались на нього впродовж усього XX століття: дві світові війни; три голоди, один з яких, організований та проведений залізною державною рукою, забрав третину селянства; «розкуркулювання», винищення національної інтелігенції, постійний політичний терор і т. д. Мабуть, без цих колосальних «відрахувань» наше суспільство виглядало б зовсім інакше і зовсім інакше вирішувало б свою долю. Але подумаймо про більш приступне особистому досвіду кожного з нас: як ви гадаєте, ось та критична маса корупції, хабарництва, безвідповідальності, пияцтва, хамства (і чиновницького, і побутового), котра «вибухнула» у нашому суспільстві, вона що: продукт шести років української незалежності? Невже ми вже встигли забути, як стогнали від усього цього в «брежнєвські» часи, та й до них? А слово «беспредел» коли народилось? А анекдоти про «блат», а знаменита мораль: «Вони вдають, що платять мені, а я вдаю, що працюю»? Все це було і нагромаджувалося десятиліттями, але всіляко замовчувалось і камуфлювалось. А ось відпустили гайки, і «рвонуло». Все вийшло на поверхню, все відкрито. Нема кого й чого боятись: державна влада слабенька, «громадянського суспільства» і зовсім нема, хоча ніби й прагнули «завести» його й собі; громадська думка в розсіяному стані; окремі, якщо скористатися рятівною формулою часів соцреалізму, окремі громадяни замість того, щоб допомагати державі на предмет правопорядку, самі метикують накапостити: хто в електричці шкіряне сидіння ножиком чикне, хто у під'їзді лампочку поцупить, з нужди, зрозуміло, а хто й іншу нужду прямо у ліфті справить – це вже заради чистого мистецтва. Хто ж норовом серйозніший, може після пиятики повправлятися сокирою на сусідах та родичах – у цьому досягло успіхів і богобоязливе українське село...

Найтяжчим наслідком «соціалістичних» десятиліть стали не політична та економічна стагнація, навіть не екологічні жахи, а непоправні демографічні, інтелектуальні та моральні втрати, духовна деградація значної частини вцілілого населення.

І думається часом: може, нинішня трагедія України не стільки в тому, що Карпатські гори Господь Бог воздвиг не з того боку, скільки в тому, що незалежність вона здобула у той пізній час, на тій уже стадії своєї історії, коли розклад і моральна деградація суспільства досягли масштабів, близьких до необоротності.

Дорого нам даються і ще, видно, даватимуться «родимі плями» більшовицького «соціалізму». (Я особисто далекий від того, щоб бачити все минуле у чорному світлі; я схильний розглядати його як складну й суперечну картину, але в цьому випадку мова йде про те, що і для самого «соціалізму» виявилося згубним.) Тим більше, що ми не поспішаємо їх позбутися, а часом сприяємо їхньому розростанню. Візьму для прикладу таке, на перший погляд, незначне, але насправді дуже важливе для долі суспільства питання, як процедура доступу до вищої освіти. Право на її отримання, як пам'ятаєте, однаково категорично проголошувалося і найдемократичнішими у світі сталінською та брежнєвською конституціями, і нашою просто демократичною. Але вже принаймні два, якщо не три покоління наших людей виросли за умов, коли поняття «вступні екзамени», «вступний конкурс» стали огидним фарсом, який на все життя ранить молоді душі і прирікає їх на розчарування та цинізм. Можна уявити собі, скільки за цим нездійснених надій, поламаних доль, нереалізованих талантів. Здавалося б, однією з перших добрих справ нової України, що знаменують її відрив від традицій тоталітарного суспільства, мало б стати рішуче подолання практики хабарницько-телефонного, закулісного, списочного набору до вузів і переходу на чесну й відкриту конкурентність. Адже «капіталовкладень» ніяких не вимагалось,– а «капіталовіддача» величезна: моральне очищення, професійне підвищення, відродження віри молоді (та батьків!) у справедливість держави. Ось був шанс підтвердити, що ми маємо намір жити по-новому! Але ніхто, виявляється, про це не подумав. За звичкою продовжили зручну стару практику і навіть посилили. Сумлінні та знаючі, безкорисливі та допитливі, ті, що шукають істину і прагнуть прислужитися суспільству, залишаються здебільше за бортом. І дістають шоковий удар на все життя. То ж яке майбутнє ми готуємо Україні?

Труднощі, з якими стикається Україна, втрати, від яких вона потерпає, природно, породжують неминуче традиційне запитання, до якого і зводяться для багатьох усі складності проблеми: хто винен? В очах одних – винні комуністи, в очах інших – «демократи», а то ще – Міжнародний валютний фонд або ж, навпаки, підступи великого сусіда. І нібито кожний із названих факторів справді «має місце». А якщо треба підшукати зовсім конкретного зловмисника, то завжди є фігура для побиття: перша особа, лідер, «вождь» (він не той; він підвів; він не туди повів; він зрадив, він продав і т. п.). Такий випробуваний хід патріотичної думки дуже зручний тим, що приємно полегшує завдання розкриття причин національних катастроф: завжди можна пред'являти претензії не до себе і до своїх співгромадян, а до Хмельницького.., Мазепи.., Грушевського.., Скрипника.., Кравчука.., Кучми... (хто наступний?)... і взагалі не турбувати себе зануренням у неприємні матерії, що стосуються стану українського суспільства, рівня національної самосвідомості та політичної культури, позиції різних суспільних груп. Перед лицем безладу зростає попит на «справжнього» вождя. В деяких газетах прямо лемент стоїть: «Мойсея!» Дайте Мойсея – і край! Щоб сорок років виводив по пустелі біблійній, поки повимираємо і тим обновимось. І не виникає питання: а чи стане народ сорок років волочитись за самозванцем. Та й те: упродовж XX століття Мойсеї у різних кінцях світу такого натворили, що не на одне людське покоління вистачить куштувати.

Звичайно ж, і лідери потрібні, і особисті якості лідерів мають велике значення. Але, як сказав колись поет, оспівуючи наймойсеїстішого Мойсея XX століття: «Народ достоин своего вождя, а вождь достоин своего народа». Так що і захоплення, і претензії, і прокляття тут можуть бути (і бувають) взаємними.

Однак, зрозуміло, загальну провину не розподілити порівну. Одна справа – пенсіонер, пограбований державою чи черговим «трастом», інша – держава чи й самий цей черговий «трастовик», що трохи побавився розбоєм на великій дорозі та й ушився для цивілізованого життя у цивілізовані краї.

Ох уже ці «новые украинцы», крутяги, що на ходу перескочили із комсомольської бойової тачанки у мирні буржуазні «мерседеси»! Не знаю, чи бачила коли-небудь наша земля плем'я більш... негарне. Обійду десятою дорогою такі марні питання, як культура особистості, горезвісна духовність та інші химери. Але куди подінешся від того, що вузька, однак могутня кліка наших нуворишів безнадійно далека не тільки від почуття соціальної відповідальності та соціального сорому, але й від елементарного розуміння власної безпеки: адже своєю глухотою до народу та нахабством вони провокують той соціальний вибух, який може дорого коштувати їм самим.

В інформаціях ЗМІ про мітинги та інші акції «лівих» переважає зловтіха: знову, мовляв, сотня пенсіонерів зібралась... Овва, зловтішатись, може, й недовго залишилось. Адже це найбезглуздіша короткозорість: сподіватися, що «комуністичний» (чи «лівий») рух обмежиться пенсіонерами і вмре разом із ними. Почнемо з того, що комуністична ідея, як би ми до неї не ставились,– одна із вічних загальнолюдських ідей, які то вмирають, то відроджуються. Остаточно померти вона може хіба що в суспільстві загального благоденства, хоча б і споживацького. Нам до цього ще далеченько. І за наших умов наївно сподіватися, що віковий імунітет убезпечить молодь від демагогії лівих. Тут вік гарантії не дає, швидше обеззброює. Адже вона не знає єзуїтської історії, кривавого минулого цієї демагогії, жахів тоталітаризму не пережила і може сприйняти їх як міф. У той же час гендлярські ідеали особистого збагачення кращу частину молоді ні в які епохи не захоплювали, серед неї завжди знаходились альтруїсти та ідеалісти, готові на жертви заради знедолених, заради загального блага. Якраз вони і можуть на зміну злобній «революційній» демагогії ображених історією партократів-реваншистів принести у рух революційний ідеалізм, такий притаманний юності. А живильне середовище – класичне. Адже не матеріальні нестатки самі собою, а загальне усвідомлення їхньої невиправданості, соціальної несправедливості – ось що підриває суспільства, призводить до «повстання морального принципу».

Коли щось і робить «лівих» в Україні безперспективними, то це їхній печерний антиукраїнізм (маю на увазі не рядових, а більшість комскладу), їхнє самовіддане рабство перед московськими царями будь-яких кольорів та звань, містика довічної москвозомбованості.

Московській імперській ідеї певної частини наших земляків має протистояти українська національна ідея, усвідомлена всім суспільством. Але, на мій погляд, нинішній розвиток України йде всупереч тому, що саме і можна було б назвати українською національною ідеєю. А це ідея не просто незалежної України, але незалежної України «без холопа і без пана». Саме ця ідея надихала багато поколінь борців за Україну – від кирило-мефодіївців до народників, до Української революційної партії, до українських соціалістів та укапістів, націонал-комуністів, до ОУН–УПА. Не випадково такі різні і навіть конфронтуючі політичні сили сповідували цей принцип кожна у своїх програмних конкретизаціях: «Україна без холопа і без пана». Очевидно, він відповідав і ментальності українського народу, і основній перспективі болісної соціальної еволюції людства.

Коли я прошу звернути увагу на цю традицію української політичної думки, зумовлену особливостями української історії та соціальної структури українського народу, але також і чутливістю до загальнолюдського ідеалу соціальної справедливості,– то я зовсім не шукаю аргументів на користь чергового державного експерименту чи насильницького здійснення соціальної утопії. Мова йде про необхідність для суспільства осмисленого ідеалу соціальної справедливості як компенсати нерівності (а не принизливої «допомоги соціально незабезпеченим») – ідеалу хай і реально нездійсненного, але соціально і морально зобов'язуючого, під кутом зору якого формувалися б суспільні цінності, політичні та економічні програми, моральні критерії і здійснювалось би еволюційне вдосконалення суспільства.

Серед частини інтелектуалів, особливо зорієнтованих на російську культуру, поширене скептичне і нігілістичне ставлення до ідеї державності (ніби взагалі до державності, а насправді саме до української державності). Мовляв, пріоритетом має бути людина, а не держава. У найзагальнішій формі це, звичайно, розумно й гуманно, зрештою і сама держава проголошує своїм пріоритетом людину. Але, щоб здійснювати турботу про людину, якої вимагає суспільство і яку декларує сама держава, вона повинна, по-перше, ефективно контролюватися суспільством, його громадянськими структурами, а по-друге, сама бути достатньо «дієздатною», достатньо функціонально розвинутою.

І спробуймо підійти до питання з іншої точки зору. Чи не тому Україна була ареною стількох спустошливих воєн поміж **чужими** державами, що не мала власної державності й не могла обстоювати власні інтереси? Чи могла б власна держава організувати знищення голодом майже чверті населення і чи так бездумно допустила б вона чорнобильський етноцид? І чи займалася б систематичним знищенням своєї інтелігенції як буржуазно-націоналістичної? І чи не з тієї ж причини Україна була ізольована від світового інтелектуального та духовного потенціалу, а підключалася до нього лише через московські фільтри? І т. д., і т. п.

З будь-якої точки зору людська особистість в Україні була обділена ще й тому, що український народ не мав державного захисту та репрезентації. І сьогоднішні лиха багато в чому зв'язані з тим, що нормально функціонуючої держави ми не мали. Так що зусилля, мені здається, треба зосередити на емансипації держави, на подоланні її відчуженості від народу, а не на компрометації самої ідеї Української держави, не на протиставленні їй людини, особистості.

Щось підозріле є в позиції принципових антидержавників, і чи не час запитати їх довірливо: а чому ви так хочете, щоб саме український народ відмовився від ідеї державності або перейнявся презирством до неї, піджартовував над нею та глумився разом із вами? Чому б вам не звернутися із подібною проповіддю до росіян, китайців, німців, англійців та інших народів, яким уже й час пересититись державністю?

Труднощі та проблеми української державності мають неоднакову природу і неоднакові причини. Це й ті, що є загальними для всіх посткомуністичних країн (кризовість переходу від одного соціально-економічного устрою до іншого; нецивілізованість «ринку», розладнаність управлінських та суспільних структур; інерція старих мотивацій та психологічна рутина тощо). Це і специфічні для України (колоніальний характер економіки – майже повна відсутність замкнутих виробничих циклів як наслідок продуманої імперської політики всупереч економічній доцільності, глибокі наслідки колоніалізму у культурній та мовній сферах; незавершеність національної консолідації та ущербність національної самосвідомості як результат століть русифікації та ін.). Це, нарешті, й унікальні обставини та проблеми, пов'язані з драматичною історичною запізнілістю нашої державності.

Справді: класичні європейські держави створювались у середньовіччі, без нагляду ООН, ЮНЕСКО і навіть Європарламенту, створювались залізом і кров'ю; страшні злочини, що супроводжували цей тривалий процес, а точніше, які були його суттю, вже надійно забуті, у всякому разі витіснені із повсякденної свідомості, і ці держави можуть вже вихвалятись своїм благородним виглядом і благородством походження. Українська ж держава створюється в іншу історичну епоху, в іншій системі понять та критеріїв, що неймовірно ускладнює процес творення, зводить до міжнародно прийнятного (нині!) мінімуму силові методи, проте робить її порівняно людянішою і в майбутньому може забезпечити більш надійні механізми саморегулювання. Класичні держави формувалися в епоху, коли не існувало міжнародних норм, що стосувалися прав людини та прав національних меншин,– ці меншини, власне, цілі етноси безжалісно інтегрували чи, якщо це не вдавалося, знищували, що призвело до необоротного збіднення етнічної та духовної картини людства.

Українська ж держава стоїть перед зовсім іншою перспективою та завданнями (і не без успіху намагається їх виконати): врахування інтересів своїх громадян усіх національностей, підтримка інонаціональних груп, гармонізація їхніх відносин, введення різноманітних культурних традицій та тенденцій у загальну картину духовного життя України. Класичні національні держави створювались на основі жорсткого протекціонізму, посоромлюючи те, що згодом розвинулось у поняття «відкрите суспільство». Українська ж держава стоїть перед фактом принципової відкритості світові і глобального характеру політичних, економічних, технічних, мілітарних, релігійних, культурних, духовних і навіть мовних процесів та взаємовпливів. Це неймовірно ускладнює і робить важчим вирішення до цього часу остаточно не вирішеної проблеми української ідентичності, ускладнює шляхи національно-політичного, економічного, культурного, мовного самоствердження (хоча і може дати унікальне гуманістичне «прирощення»). Особливо несприятливі наші вихідні позиції у сфері культури та мови, де українській культурі, яку впродовж століть із залізною («розпечене залізо»!) послідовністю обезглавлювали та знекровлювали, доводиться конкурувати – до того ж без реальної підтримки з боку держави – із могутніми державно випестуваними та сповненими експансіоністської енергії культурами, які до того ж кидають «на передову», на прорив полчища десантників маскульту і шоу-бізнесу.

(А між тим рівень і характер культури суспільства досить відчутно співвідноситься з його політичними та економічними характеристиками. Тим більше суспільства сучасного, з його високими стандартами професійних знань та виробничої етики. І та моральна деградація, про яку йшлося вище,– це ж складова загальнокультурної деградації чи її паралель... А хіба безсумнівна неефективність нашої бюрократії і сумнівна якість значної частини правлячої еліти не пов'язані з їх низьким культурним рівнем? Зокрема – а може, і в першу чергу – з відсутністю національно-культурної мотивації своєї життєдіяльності? Адже на користь своєї країни з повною віддачею працюватиме тільки той, чий професіоналізм одухотворений глибокою інтимною прихильністю до рідної землі та її долі, а не той, хто байдуже служить під принукою, з лукавою відстороненістю або й зловтіхою.)

Нашій культурі потрібна свідома, продумана та дієва підтримка з боку держави і всього суспільства. Адже нинішній стихійний, дикий «ринок» – зокрема, у сфері культури – має агресивну антиукраїнську спрямованість (аби переконатися в цьому, варто поглянути на книжкові прилавки чи на рекламу естрадних видовищ), обумовлену як критичним рівнем русифікації суспільства, так і слабкістю українського підприємництва, його переважно компрадорським характером та експансією іноземного продуцента.

Тому протиукраїнську, русифікаторську дію ринку у сфері культури варто було б компенсувати протекціоністською політикою держави, продуманою програмою актів, спрямованих на дієву підтримку української культури та мови.

Важливою складовою такої політики могло б стати відповідне податкове законодавство.

Поки що Україна залишається культурною та мовною колонією недавньої метрополії. А наслідки мовно-культурного колоніалізму подолати буде ще важче, ніж політичного та економічного, та й часу на це буде потрібно більше. Але без такого подолання незалежність та державне майбутнє України не будуть забезпечені. Не кажучи вже про те, що не буде відновлена історична справедливість. Адже теперішня «реальність», на яку посилаються і від якої аргументують, яку дехто пропонує увічнити,– вона є плід найжорстокішого і найвитонченішого насильства над українським народом, у якого століттями відбирали його національні та людські права. Тож чи морально забувати про це, цинічно ігнорувати це?

У XXI столітті Україна має шанс увійти із новими стимулами до піднесення національної культури, науки, освіти. Для цього у неї є всі можливості в глибоких традиціях минулого, коли вона довела життєвість свого генія всупереч усім смертоносним силам, у вагомих сучасних набутках, у творчому потенціалі і талантах народу. Чи ж буде наша держава достатньо мудрою, щоб використати цей історичний шанс?

...На нинішньому Другому всесвітньому конгресі українців серед багатьох тем йшла мова про видання «Енциклопедії сучасної України». Я причетний до її підготовки (а готується вона на «громадських засадах», на безгонорарній основі, силами десятків учених-ентузіастів). Зібрано величезний матеріал, і можу сказати: відчуваєш почуття гордості, бачачи, яка ми велика країна, скільки в цій країні цікавого і важливого, скільки талантів у всіх сферах життя, в науці і мистецтві, яке різноманіття природних умов і своєрідність населення, яке багатство землі та її надр, скільки наукових установ, що давали і дають ідеї та відкриття світового рівня, скільки сільськогосподарських та промислових підприємств. Щось функціонує, щось ні, щось зникає, щось набирається сили, виникає велика кількість нових економічних, господарських, політичних структур... Може, все ж у муках народиться справді оновлена, справедлива Україна?

І хоч як важко і боляче бачити багато з того, що твориться навколо, але є життя, є надія. І варто працювати для України, для її майбутнього. Знову для майбутнього?! Ну а що – опустити руки?

ОРВЕЛ ПОГОДИВСЯ Б

Перший крок до ліквідації нації – стерти її пам'ять.
Знищити її книги, її культуру, її історію; потім
написати нові книги, створити нову культуру,
вигадати нову історію.
Поволі нація забуватиме, якою вона була
та якою вона є. Світ забуде її ще швидше.
Мілан Кундера [1].

Боротьба людини із владою –
це боротьба пам'яті із забуттям.
Мілан Кундера [2].

Хоча праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з'явилася 40 років тому, вона стала класикою політичного аналізу перших п'ятдесяти років радянської національної політики в Україні. Незважаючи на аргументованість з марксистсько-ленінських позицій та пронизаність ідеалізацією ленінського підходу, праця дає правдиву оцінку розвитку національних культур. Більше того, вона не втратила свого значення і залишається тим вихідним моментом, який дає можливість осмислити теперішню «реальну» ситуацію в українській культурі за 15 років незалежності. Книга вагомо репрезентувала зусилля першого постсталінського покоління у боротьбі з маніпулюванням українською колективною пам'яттю.

Колективна пам'ять об'єднує багатоверсійні соціальні спогади про пережите та історичну пам'ять. Соціальні спогади не є однаковими чи незмінними. А що важливіше – вони не є тривалими. З кожним наступним десятиліттям соціальні спогади поступово затираються, потім щезають. Набута історична пам'ять, сформована написаною історією та уявленнями про минуле, витісняє соціальні спогади, згодом посідаючи їх місце.

У незалежних суспільствах історична пам'ять поєднує різні уявлення. В невільних – уряди намагаються укласти історичну пам'ять у прокрустове ложе і в такий спосіб підпорядкувати її світобаченню владної партії. В таких суспільствах імплементація відомого орвелівського вислову очевидна: «Хто контролює минуле, той контролює майбутнє; хто контролює теперішнє – контролює минуле» [3].

Орвел відчув і розгледів природу стосунків між політикою та колективною пам'яттю під час війни в Іспанії. Його три головні праці «Пам'яті Каталонії» (1938), «Колгосп тварин» (1945) та «1984» (1949) влучали в самісіньку точку, графічно зображаючи спроби маніпулювання історичною пам'яттю та імплантації фальшивих спогадів.

У 1936–1937 роках Орвел поїхав до Іспанії, де воював на боці іспанського уряду. Набутий досвід, а особливо осмислення зрадницьких стосунків між комуністами та «некомуністами» лівими визначили його безкомпромісну політичну орієнтацію. Після повернення в Англію Орвел піддав критиці неправдиве зображення комуністами та лібералами лівих некомуністичних груп під час війни в Іспанії:

«Ще замолоду я впевнився, що немає події, про яку б правдиво розповіла газета, але тільки в Іспанії я вперше спостерігав, як газетам вдається висвітлювати події так, що їх описи не мають до фактів жодного відношення,– було б навіть краще, якби вони відверто брехали. Я читав про великі битви, хоча насправді не прозвучало жодного пострілу, і не знаходив ні рядка про битви, коли гинули сотні людей. Я читав про боягузтво полків, які насправді виявили відчайдушну хоробрість, і про героїзм переможних дивізій, які перебували за кілометри від передової, а в Лондоні газети підхоплювали всі ці вигадки, і захоплені інтелектуали видумували глибокоідейні теорії, базуючись на подіях, яких ніколи не було» [4].

Виражаючи протест проти цілковитого переписування історії комуністами та їхніми союзниками, Орвел попереджав, що «такого чи подібного роду брехня кінець кінцем може проникнути і в історію» [5]. На противагу цій сфальсифікованій історії англійський письменник подає правду про складну політичну ситуацію в Іспанії такою, якою він її бачив. У книзі «Пам'яті Каталонії» Орвел попереджає своїх читачів, що, описуючи такі події, ніхто не може залишатись абсолютно об'єктивним, свідомо чи підсвідомо кожен пише пристрасно: «враховуйте мою однобічність, мої фактичні помилки, неминучі викривлення, результат того, що я бачив тільки частину подій» [6].

В міру того як хворобливо розвивались масові ідеології у XX столітті, масове продукування, як і масове прийняття фальсифікацій історії, переслідували Орвела. З притаманною йому глибиною автор аналізує ці процеси у своїх останніх двох творах.

В романі «1984» Орвел скрупульозно розглянув феномен свідомості, що ігнорує реальність. Цієї теми автор торкається у «Колгоспі тварин», де постійно маніпулюють свідомістю простодушних тварин. Поступовий відступ від революційних ідеалів – незначні зміни в заповідях, написаних на стіні,– йде паралельно зі створенням міфу про революцію. Кожного разу, коли тварини обвинувачували кнурів у порушенні постреволюційних постанов, видатний представник їхньої свинячої правлячої еліти, харизматичний та переконливий Квікун хитро запитував: «Чи ви впевнені, що це вам не приверзлося, товариші? Чи є у вас на руках якийсь доказ про такі постанови? Чи їх де-небудь записано?» [7]

Оскільки, безперечно, нічого такого не існувало на письмі (а навіть якщо й існувало, більшість тварин були неграмотними і не змогли б це прочитати), а ще після того, як Квікун так яскраво змалював події минулі – «це ви пам'ятаєте, напевно» [8] – тваринам здавалося, що саме так усе й відбувалось, як оповідав Квікун. Саме в цьому місці книги Орвел виводить ідею масового імплантування фальшивих спогадів, коли людей, згідно з твердженнями психологів, «можна змусити згадувати минуле по-різному, схилити їх до запам'ятовування подій, яких ніколи не було» [9].

Після років пропаганди, переписування минулого та поширення неправдивих спогадів настав час, коли тварини вже не могли збагнути, в яку сторону рухаються справи у їхньому житті після революції – чи то на краще, чи то на гірше. «Теперішнього свого життя не могли ні з чим порівняти»,– пише Орвел. «Вони не могли ні на що спертися, окрім рядків Квікунових чисел, а ті незмінно доводили, що все йшло на ліпше й на ліпше» [10].

Розвиваючи далі теми «Колгоспу тварин» у романі «1984», Орвел описав спроби Інгсоцу (англійського соціалізму), тоталітарної партії, сформувати світогляд громадян Океанії. Головний герой, Вінстон Сміт, працюючи у Міністерстві правди, мусить підкориговувати офіційні записи про минуле з тим, аби підігнати їх під гасла тодішньої політики Старшого Брата та Інгсоцу. З плином часу Сміт, розмірковуючи над своєю роботою, усвідомлює, що партія контролює не тільки написання історії та створення політично стійких уявлень про минуле, а й соціальну пам'ять нації.

Все, що відбувалось у п'ятдесяті роки, вивітрюється з голови. Коли не можеш звернутись до інших джерел, втрачає контури навіть власне життя. Ти пам'ятаєш великі події, але можливо, що їх не було; пам'ятаєш подробиці епізодів, але не можеш відчути їхньої атмосфери; а ще є пусті проміжки – довгі й не відзначені нічим взагалі [11].

Без доступу до правдивих інформаційних джерел, нагадує нам Орвел, соціальні спогади поступово стираються. Коли поза цими спогадами не існує точних даних, люди не в змозі довести «найочевидніших фактів». Самі собою соціальні спогади надто слабкі, і в міру їх згасання «минуле стирається, стерте забувається, брехня стає правдою» [12].

Постійно переписуючи минуле, партія, в дійсності, вимагала, щоб народ Океанії відмовився від очевидних фактів, зафіксованих їхніми власними очима та вухами, їхнім власним досвідом. Формуючи та підтримуючи систему безперервного переструктурування минулого, партія намагалась «звузити їх світогляд, обмежити їх політичний вибір». Якщо б партії вдалося маніпулювати минулим, заперечуючи події, що його наповнювали, це, за Орвелом, «було б жахливішим за тортури або смерть» [13].

Праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» доводить правильність цього твердження. Вона з'явилася наприкінці тривалого періоду надії та ейфорії. Друга світова війна, що зруйнувала більшість території України, закінчилась. Могутні західні держави почали деколонізацію своїх африканських та азіатських колоній. Китай, який довгий час зазнавав обмежень з боку Заходу, став об'єднаною та суверенною державою під керівництвом Комуністичної партії Китаю. Сталін помер. Таємна доповідь Микити Хрущова викрила злочини Сталіна проти КПРС.

XX та XXII з'їзди партії обіцяли більше, ніж зробили. Нападки Хрущова на Сталіна змусили покоління Дзюби переосмислити радянський експеримент. Але їхня переоцінка виходила поза рамці офіційної концепції [14].

Хоча Хрущов засудив сталінську ідею чистки партії, проте він не обговорював вчинені Сталіним масові арешти, ув'язнення та страту безпартійних людей або неросіян у 1920-х, 1930-х та 1940-х роках. Фактично Хрущов поділив часи Сталіна на два періоди – до 1934 року та після 1934 року.

Хрущов вихваляв головні сталінські досягнення першого періоду – колективізацію та інтенсивну індустріалізацію – які, на його думку, зміцнили промислову базу Радянського Союзу та допомогли першій у світі самопроголошеній комуністичній державі протистояти гітлерівському нападу. Він позитивно оцінив політику свого попередника до 1934 року. Після XVII з'їзду партії Сталін посилив контроль над партією, проігнорувавши норми партійного життя та знехтувавши ленінськими принципами колективізму партійного керівництва. Масові репресії, зініційовані Сталіним, його необмежена влада призвели до «серйозних наслідків під час Великої Вітчизняної війни» [15], «культ особи» відірвав його від дійсності.

Хрущов звинувачував Сталіна у зневажливому ставленні до радянської національної політики, зосереджуючи увагу на депортації карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів та балкарів у 1943–1944 роках. У своєму висновку щодо національної політики він стверджував, що «українцям вдалося уникнути подібної долі лише тому, що їх дуже багато і що не було місця для їх депортації. Інакше він депортував би їх також» [16].

Якими б справедливими не були зауваження Хрущова, він не обговорював радянської національної політики за перші сорок років. Його перелік сталінських злочинів не включав депортації кримських татар чи голодомору 1932–1933 років, від якого загинули мільйони людей України, Північного Кавказу, Казахстану та інших регіонів. А що було більш важливим, критика Хрущова не торкалася сталінської трансформації СРСР у самосвідомого наступника Російської імперії. Новий партійний лідер навіть не визнавав головних подій, які живили цю велику трансформацію: кінець українізації, знищення неросійської інтелігенції, а також голодомор 1932–1933 років. Оскільки Сталін не поніс особистої відповідальності за ці злочини і багато соратників вождя старшого та середнього віку залишили свої посади після його смерті, Хрущов та його оточення помістили ці трагічні події у «провалля пам'яті» комунізму.

Намагаючись сформувати колективну пам'ять радянського суспільства сталінського періоду після 1956 року, Хрущов та його прибічники не надали правдивих інформаційних джерел про всі сталінські злочини та їх вплив на суспільство. До того ж він не хотів розпочинати неконтрольовані дискусії з цього питання. Ідеологи, які розробляли постсталінську інституціоналізацію колективної пам'яті, могли маніпулювати минулим, але не всім. На відміну від Міністерства правди Орвела, вони мусили-таки визнавати деякі його фрагменти. Оскільки якась частина соціальних спогадів про минуле вижила, ідеологи не змогли стерти справжнє минуле та ввести повністю інше, вигадане минуле. Натомість офіційна постсталінська колективна пам'ять містила велику кількість фальсифікацій, прогалин та недомовок.

Започаткування обговорень сталінських злочинів відкрило б скриню Пандори з непередбачуваними політичними наслідками. «Контрольована критика» Сталіна Хрущовим мала на меті перекласти очевидні злочини минулого на одну людину, а не на партію, яка користала з цього. Розділення діяльності Сталіна на два періоди зручно скомпонувало розкуркулення, індустріалізацію та національну політику в інтелектуальну «терра інкогніта», яку жоден радянський історик чи громадянин не міг відкрито дослідити.

Хрущов не тільки повністю не відхилив порушень Сталіним ленінської національної політики, але й посилив їх у новий спосіб. Реабілітація репресованих українських комуністів на відміну від російських проходила уповільненими темпами.

Шкільні реформи, запроваджені Хрущовим у 1958–1959 роках у радянських республіках, посилили тиск на студентів щодо вивчення російської мови замість оволодіння своєю рідною мовою. На XXII з'їзді партії Хрущов та його команда ввели нову платформу КПРС, за якою у майбутньому мало відбутися злиття світових мов у одну, напевне російську.

Після зміщення Хрущова командою Брежнєва у жовтні 1964 року залишалось неясним, чи нове керівництво партії продовжуватиме обмежену десталінізацію, започатковану Хрущовим. Політичні арешти, проведені у ряді міст України наприкінці серпня – на початку вересня 1965 року, та спроби керівництва КПРС реабілітувати Сталіна восени 1965 року цілковито перекреслювали скромні здобутки, які принесла свого часу десталінізація Хрущова.

Схвильований такими арештами, Дзюба – молодий літературний критик – протягом останніх чотирьох місяців 1965 року написав книгу, яку знову пропонуємо читачам, та представив її лідерам Комуністичної партії України, уряду Української РСР та Центральному Комітету КПРС. У своєму листі-зверненні до партійних діячів він заявляв, що «з національною політикою в Україні не гаразд» і що «фактичне національно-політичне становище України не відповідає її формально-конституційному державному становищу як Української Радянської Соціалістичної Республіки в Союзі інших соціалістичних республік» [17]. Коротко кажучи, він хотів показати, як тодішнє реальне становище суттєво відрізнялось від заяв партії щодо національного питання.

У своїх вступних коментарях Дзюба наголошував, що арештовані «занепокоєні долею української культури та української нації» і що «діється "щось" недобре...». Українська нація переживає тяжку духовну кризу, масово набувши почуття неповноцінності у порівнянні з іншими, особливо росіянами.

Автор перелічив ряд факторів, які призвели до такого стану: руйнування територіальної цілісності та суверенітету Української РСР, втрата почуття спільності історичної долі, провінціалізація української національної культури та слабка популяризація її колишніх великих здобутків, маргіналізація української мови та її відсутність у містах України, а також демографічний застій української нації, яка у двадцятому сторіччі позбавлена нормального природного приросту [18]. Хоча він побічно згадував штучний голод 1932–1933 років, він не обговорював його тривалого впливу на динаміку населення та соціальну психологію українців.

На думку І. Дзюби, національна криза та масовий комплекс неповноцінності виникли внаслідок порушення ленінської національної політики, започаткованої у 1920-х роках, та її підміни сталінським великодержавництвом та хрущовським прагматизмом, «несумісними з науковим комунізмом» [19]. Сталін та Хрущов трансформували ленінську політику «інтернаціоналізму» у політику русифікації з міжнародним обличчям.

Щоб довести свої тези, Дзюба ретельно проаналізував формальну та фактичну рівність неросійських націй у СРСР за п'ятдесят років після революції 1917-го. Він наводить приклади обговорення національного питання на VIII, X та XII з'їздах партії, засвідчуючи важливість і місце національної справи у партійних дискусіях; розглядає ті сили, що підготували ревізію ленінської національної політики, українізації та її припинення, появу російського великодержавного шовінізму, русифікацію та її механізми, і взагалі – майбутнє націй за комунізму.

В оперті на фактичне переважання російської мови і культури в Україні та маніпулювання українською колективною пам'яттю, у двадцятому сторіччі виник створений урядом радянський український менталітет. Після українізації партійна політика реінституціалізувала теорію 1920-х років «боротьби двох культур» Дмитра Лебедя. Ця «теорія» стверджувала, що культура міст в Україні є російською (і в результаті – прогресивною), а культура села є українською (а отже – реакційною). Виходячи зі свого «в дійсності прогресивного» характеру, партія, за Лебедем, повинна підтримувати російську культуру, а не українську.

Хоча, розвиваючи російську програму, керівники сталінського та постсталінського періоду не називали свою політику «боротьбою двох культур», її наслідки – провінціалізація української культури, зведення до статусу фольклору, гопака та вареників – відповідали характеру цієї теорії [20]. Така політика, перефразовуючи Орвела, проголошувала рівноправність національних культур Радянського Союзу, але тільки з плином часу ставало очевидним, що російська культура була трохи рівноправніша за неросійські культури [21].

Багато людей (включаючи Дзюбу в молоді роки, який жив тоді на Донеччині) призвичаїлися розмовляти російською на людях і українською вдома, причому вони сприймали такий лінгвістичний дуалізм як природний стан речей. Без доступу до минулого і без дослідження невидимих маніпуляцій сучасного багато людей дійшли висновку, що російська мова є більш престижною порівняно з українською [22]. Державна маніпуляція соціальними спогадами та історичною пам'яттю вела до інституціоналізації масового комплексу неповноцінності, а потім до асиміляції та русифікації, що у свою чергу спричиняло поступове виродження та повільне вимирання української нації.

Що треба було робити, аби запобігти цьому? На думку Дзюби, Комуністична партія України та уряд СРСР повинні захищати національні інтереси республіки та взяти на себе відповідальність за долю української нації, не порушуючи прав неукраїнського населення. У вирішенні національного питання він наполягав на «вільному та чесному обговоренні всіх нерозв'язаних питань, всіх накопичених помилок та наболілих проблем» відповідно до принципів, які закріплені у конституціях СРСР та Української РСР [23].

Хоча Дзюба не мав доступу до архівів, він спирався на полемічні праці російських письменників XIX сторіччя, на опубліковані стенографічні документи ранніх партійних конференцій та з'їздів, на записи комуністів інших країн та на неопубліковану радянську статистику після 1945 року. Нагадуючи своїм читачам про те, що документальні дані про минуле все ще існують і підживлюють соціальні спогади очевидців – учасників перших десятиліть радянської влади, Дзюба подав переконливе альтернативне витлумачення минулого, протиставивши тій «оздоровленій» його версії, яку свого часу висунула КПРС.

Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» поставила під сумнів монополію комуністичної партії на минуле та спроби масових фальсифікацій. Попри те, що оригінальні документи, які стосувались минулого та могли розкрити правду про нього, були надійно приховані від людського ока в архівах та спецсховищах, докази альтернативного мовчазного світу все ж існували (на відміну від світу Вінстона Сміта, де знищувались попередні «незручні» оригінали).

Своєю книгою Дзюба перевідкрив історичну пам'ять 1920-х та ранніх 1930-х років і заповнив прогалину перших п'ятдесяти років радянської національної політики. Як наслідок голодомору та екстенсивної чистки керівників та членів КПРС, соціальна пам'ять про події та політичні курси, що мали місце впродовж сорока років, поступово стиралася, знекровлювалася та практично щезала. Сталінські та постсталінські «звіти» цього періоду не давали правдивої оцінки минулого. Дзюба **мало не першим** звернув увагу на важливість сильних та слабких сторін українізації в історії розвитку української нації та відродив її, витягнувши із сталінської «дірки пам'яті».

Він визначив зміст українізації не тільки у відношенні до партійної еліти, деякі члени якої були її свідками, а й, що важливіше, у відношенні до молодого покоління, яке ніколи не переживало українізації та не знало про її існування. Далі автор відкрито обговорив, як КПРС та радянський уряд втілювали політику просування російської мови та культури в Україні і як цей нав'язаний менталітет був засвоєний багатьма українцями. Дзюба не тільки воскресив минуле, він також відродив політичні можливості давно забутого минулого.

Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» справила приголомшливе враження на всіх, хто її читав, своїми думками, аргументацією, а особливо – своїми доводами. Навіть після звинувачень, висунутих Дзюбі урядом у 1970-му, ніхто не міг заперечити гостро викривального характеру праці, яка засвідчувала найбільш очевидні прояви української духовної кризи двадцятого сторіччя [24].

Хоча праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» – витвір «самвидаву» – була прочитана порівняно невеликою кількістю людей, розголос навколо її появи, розгнуздана критика з боку влади (нескінченні спроби КПРС дискредитувати її) говорили про її величезний вплив. Праця виходила за кордоном українською, російською, англійською, італійською, французькою, китайською та в'єтнамською мовами (див. бібліографію до праці). Американські критики назвали її «вагомою експертною працею з гуманітарних досліджень» (Армстронг) та «найбільш надійним науковим аналізом радянської національної політики, будь-коли здійсненим радянськими авторами» (Тома) [25].

У боротьбі проти організованої амнезії Дзюба – український Орвел нашого перехідного періоду – зробив більше, ніж просто викрив намагання комуністичної партії монополізувати минуле. Він заохочував своїх читачів протистояти власній здатності до самообману, відречення та відсторонення.

Оскільки більшість людей схильна сприймати все, що відбувається, через загальноприйняту призму, автор закликає своїх читачів поставити під сумнів, якщо не перевизначити, межі між офіційним минулим та фактичним минулим у радянській українській колективній пам'яті. Порушення Дзюбою «статусу-кво» відображає його головну невисловлену думку: навіть у суспільствах з тоталітарними прагненнями громадяни повинні думати самі. Орвел погодився б.

Джордж Лібер (Юрій Лібер)
Грудень 2004 року

Примітки

[1] *Milan Kundera*. The Book of Laughter and Forgetting.– New York: Penguin, 1986.– P. 159.

[2] *Kundera*. The Book of Laughter and Forgetting.– P. 3.

[3] *George Orwell*. 1984.– New York: Signet, 1977.– P. 204.

[4] *George Orwell*. Looking Back at the Spanish Civil War // George Orwell. A Collection of Essays.– San Diego, New York, and London: Harcourt Brace and Company, 1981.– P. 197.

[5] *Orwell*. Looking Back.– P. 198.

[6] *George Orwell*. Homage to Catalonia.– San Diego, New York, and London: Harcourt brace and Company, 1980.– P. 231.

[7] *Orwell*. Animal Farm.– New York: Signet, 1996.– P. 91.

[8] *Orwell*. Animal Farm.– P. 91.

[9] *Elizabeth F. Loftus*. Creating False Memories.– Scientific America.– Vol. 277. № 3 (September 1997).– P. 70–75.

[10] *Orwell*. Animal Farm.– P. 129–130.

[11] *Orwell*. 1984.– P. 30.

[12] *Orwell*. 1984.– P. 33, 64.

[13] *Orwell*. 1984.– P. 69, 46, 32.

[14] Діалог: Віталій Абліцов – Іван Дзюба // Іван Дзюба. Спрага.– Київ: Український світ, 2001.– С. 34.

[15] *Nikita S. Khrushchev*. Secret Report to the 20th Party Congress of the CPSU // Tariq Ali, ed. The Stalinist Legacy: Its Impact on 20th Century World Politics.– New York and London: Penguin, 1984.– P. 232, 244.

[16] *Khrushchev*. Secret Report.– P. 253.

[17] *Ivan Dzyuba*. Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem.– New York: Monad Press, 1974.– P. 5.

[18] *Dzyuba*. Internationalism or Russification? – P. 8, 13, 14.

[19] *Dzyuba*. Internationalism or Russification? – P. 15.

[20] *George O. Liber*. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR. 1923–1934.– Cambridge, England and New York: Cambridge University Press, 1992.– P. 181.

[21] “All animals are equal, but some animals are more equal than others”. Orwell, Animal Farm.– P. 133.

[22] Діалог.– С. 18, 20.

[23] *Dzyuba*. Internationalism or Russification? – P. 27; Діалог.– С. 38.

[24] *Bohdan Stenchuk*. What I. Dzyuba Stands For and How He Does It.– Kyiv: Ukrainian SSR Assiciation For Cultural Relations With Ukrainians Abroad, 1970.

[25] *John A. Armstrong*. Slavic Review.– P. 28, № 3 (1969), p. 504; Peter A. Toma.– The Western Political Quarterly, 22, № 1 (1969).– P. 204.

БІБЛІОГРАФІЯ*

Видання

Dzyuba, Ivan. Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem. Preface by Peter Archer; edited by M. Davies (translated from the Ukrainian). London: Weidenfeld and Nicolson, 1968.

Дзюба, Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен: Сучасність, 1968.

Dzyuba, Ivan. Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem. Preface by Peter Archer. Edited by M. Davies. 2nd ed. London: Weidenfeld and Nicolson, 1970.

Дзюба, Иван. Интернационализм или русификация? С приложением выступления Дзюбы в Бабьем Яре 29 сентября 1966 г. Перев. с укр. Мюнхен: Сучасність, 1973.

Dzyuba, Ivan. Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem. Preface by M. I. Holubenko. 3rd ed. New York: Monad Press (distributed by Pathfinder Press), 1974.

Dzyuba, Ivan. L'oppressione delle nazionalita in URSS. Rome: Samona e Savelli, 1971.

Dzyuba, Ivan. Internationalism or Russification?: le probleme national en URSS. Introduction et postface de Leonid Pliouchtch. Traduit de l'ukrainien par Kalena Uhryn. Paris: P. I. U. F., 1980.

Дзюба, Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна, № 5-8, 1990.

Dzyuba, Ivan. "Internationalism or Russification?" in Ralph Lindheim and George S. N. Luckyj, eds., Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 (Toronto, Buffalo, NY, and London: University of Toronto Press, 1996), pp. 330–340 (excerpts).

Дзюба, Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? К.: Видавничий дім «KM Academia», 1998.

Рецензії

Armstrong, John A., in Slavic Review, 28, no. 3 (September 1969), pp. 503–504.

Bilinsky, Yaroslav, in Suchasnist, 9, no. 7 (July 1969), pp. 110–113.

Чорновіл, В'ячеслав. Як і що обстоює Богдан Стенчук? // Український вісник, № 6 (1972), с. 52–56; Визвольний шлях, 26, № 7–8 (1973), с. 749–775; Український самостійник, 23, № 10 (1972), с. 3–7; Ukrainian Review, 20, no. 3 (1973), pp. 70–82 and 21, no. 2 (1974), pp. 51–68; Dissent in Ukraine: The Ukrainian Herald, Issue 6 (Introduction by Yaroslav Bilinsky;

---

* Уклав Джордж Лібер.

translated by Lesya Jones and Bohdan Yasen; Baltimore-Paris-Toronto, 1977), pp. 21–62.

Nahaylo, Bohdan. "Dziuba's Internationalism or Russification? Revisited: A Reappraisal of Dziuba's Treatment of Leninist Nationalities Policy", Journal of Ukrainian Graduate Studies (=Journal of Ukrainian Studies), no. 2 (1977), pp. 31–53.

Newth, J. A., in Soviet Studies, 21, no. 1 (July 1969), pp. 101–103.

Sheehy, Ann, in International Affairs (UK), 45, no. 1 (January 1969), pp. 152–153.

Stenchuk, Bohdan. What I. Dziuba Stands For and How He Does It. Kiev: Ukrainian SSR Association for Cultural Relations with Ukrainians Abroad, 1970.

Toma, Peter A., in The Western Political Quarterly, 22, no. 1 (March 1969), pp. 203–205.

Відповіді Івана Дзюби на критику

Дзюба, Іван. До президії СПУ // Сучасність, 10, № 1 (1970), с. 79–80; Широке море України (Paris and Baltimore: P. I. U. F.; Смолоскип, 1972), с. 129–130; I. Dziuba, Internationalism or Russification? (2nd ed. London: Weidenfeld and Nicolson, 1970), pp. 248–249; Digest of the Soviet Ukrainian Press, 14, no. 2 (1970), p. 2.

Дзюба, Іван. Заява // Літ. Україна, 9 листопада 1973 р.; Сучасність, 14, № 1 (1974), с. 80–82.

Dzyuba, Ivan. "Statement", News from Ukraine, November 1973, p. 48.

Dzyuba, Ivan. "A Road Taken Forever", News from Ukraine, no. 22 (1975), pp. 2–4.

Дзюба, Іван. Грані кристала. К.: Дніпро, 1976. Вид. 2-ге, випр.; К.: Дніпро, 1978.

Dzyuba, Ivan. Facets of a Crystal. Kiev: Ukraina Society, 1976.

Дзюба, Іван. Останнє слово // Шлях перемоги (Мюнхен), 26 березня 1978 р.

Дзюба, Иван. Грани кристалла: очерк становления единой многонациональной советской литературы. М.: Мысль, 1982.

Інтерв'ю з Іваном Дзюбою

Ільницький Олег, Пилип'юк Наталя, Юркевич Мирослав. Розмова з Іваном Дзюбою // Journal of Ukrainian Studies, 13, no. 2 (Winter 1988), pp. 5–28.

"Dziuba faces expert panel", Ukrainian Canadian, 41.732(226) (May 1989): 7–10. An abridged interview with Ivan Dziuba at the University of Toronto on 13 March 1989.

Навколо Івана Дзюби

Дмитерко, Л. Місце в бою // Літ. Україна, 5 серпня 1969 р.

Hanejko, Valdemiro. Em defesa de uma cultura. Rio: Ed. Cobrag, 1974.

Гринько, В. Деякі питання в зв'язку з «помилуванням» Івана Дзюби // Українські вісті (Німеччина), 25 листопада 1973 р.

Ільїна, Е. Спроба відповісти І. Дзюбі, газеті «Русская мысль» і журналу «Посев» // Сучасність, 18, № 4 (1978), с. 78–83.

Кошелівець, Іван. Сучасна література в УРСР (Мюнхен: Пролог, 1964), с. 321–328.

Корифей літературної науки: штрихи до портрета // Дніпро, 49, № 3 (1975), с. 142–149.

Lyckyj, George S. N. "Polarity in Ukrainian Intellectual Dissent", Canadian Slavonic Papers, 14, no. 2 (1972), pp. 269–279.

Lyckyj, George S. N. "Turmoil in the Ukraine", Problems of Communism, 17, no. 4 (1968), pp. 14–20. [Reprinted in Abraham Brumberg, In Quest of Justice: Protest and Dissent in the Soviet Union Today, New York: Praeger, 1970, pp. 52–61].

Мороз, Валентин. Серед снігів // Сучасність, 11, № 3 (1971), с. 64–81; Архив самиздата, № 596; Серед снігів // Визвольний шлях, 23, № 5 (1971), с. 421–447; *Валентин Мороз.* Серед снігів: есеї (Сідней, Австралія: Комітет оборони і допомоги українським політичним в'язням, 1971); Valentyn Moroz, Boomerang: The Works of Valentyn Moroz, Introduction by Paul L. Gersper; edited by Yaroslav Bihun (Baltimore: Smoloskyp, 1974), pp. 63–89; Valentyn Moroz, Report from the Beria Reserve, edited and translated by John Kolasky (Chicago: Cataract Press, 1974); *Валентин Мороз.* Есеї, листи, документи (Мюнхен: Сучасність, 1975), с. 75–101; Valentyn Moroz, Among the Snows, translated and edited by W. Mykula (London: Ukrainian Information Service, 1971).

Нагірний, Володимир. Іван Дзюба в царстві ждановщини // Сучасність, 14, № 7–8 (1974), с. 151–164.

Навколо праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» // Український вісник, вип. 1–2 (Paris and Baltimore: P. I. U. F., Смолоскип, 1971), с. 211–212.

Плющ, Леонід. Трагедія Івана Дзюби // Сучасність, 16, № 12 (1976), с. 41–62; Діалог, № 1 (1977), с. 53–76.

Прокоп М. Трагедія і тріумф Івана Дзюби // Сучасність, 14, № 1 (1974), с. 83–90.

Рахманний, Роман. Перемова на березі чекань // Свобода, 18 грудня 1973 р.

Рахманний, Роман. Вогонь і попіл: порив і злам Івана Дзюби. Монреаль: Вік, 1971 р.

Savaryn, V. "Why Capitulate?: Ivan Dziuba's Trauma", Journal of Ukrainian Graduate Studies (= Journal of Ukrainian Studies), no. 2 (1977), pp. 54–61.

Сосновський, Михайло. Рух опору в Україні // Альманах українського народного Союзу (Джерсі, 1975), с. 47–62.

Стус В. Відкритий лист В. Стуса до І. Дзюби // Визвольний шлях, ч. 29 (1976), с. 1367–1369.

Tikos, Laszlo M. "Dissent Among Non-Russian Writers of the U. S. S. R.– A Philologist's Analysis", Nationalities Papers, 1, no. 2 (1973), pp. 10–15.

Український вісник, № 1–2, 1970. Балтимор: Смолоскип, 1971.

Український вісник, № 6. Париж: Смолоскип, 1972.

В. Стус і В. Чорновіл засуджують заламання І. Дзюби // Свобода, 16 вересня 1976 р.

В. Стус засуджує капітуляцію І. Дзюби; Ще гостріше оцінює Дзюбу В. Чорновіл // Сучасність, 16, № 11 (1976), с. 84–89.

Вовчук І. Дзюбу – покаяли // Визвольний шлях, 27, № 1 (1974), с. 23–27.

Зінкевич, Осип. Питання націоналізму в українському самвидаві // Самостійна Україна, 27, № 1–2 (1975), с. 42–48.

Зінкевич, Осип. З генерації новаторів: Світличний і Дзюба; у джерел модерної української критики; Балтімор: Смолоскип, 1967.

Праці, присвячені русифікації

Голубович, Всеволод. Тези про русифікацію. Journal of Ukrainian Graduate Studies (= Journal of Ukrainian Studies), 2, № 2 (Fall 1977), с. 72–80.

Лисяк-Рудницький, Іван. Русифікація чи малоросійство? Journal of Ukrainian Graduate Studies (=Journal of Ukrainian Studies), 3, no. 1 (Spring 1978), pp. 78–84.

Уклав **Ю. Лібер**

ДОДАТКИ

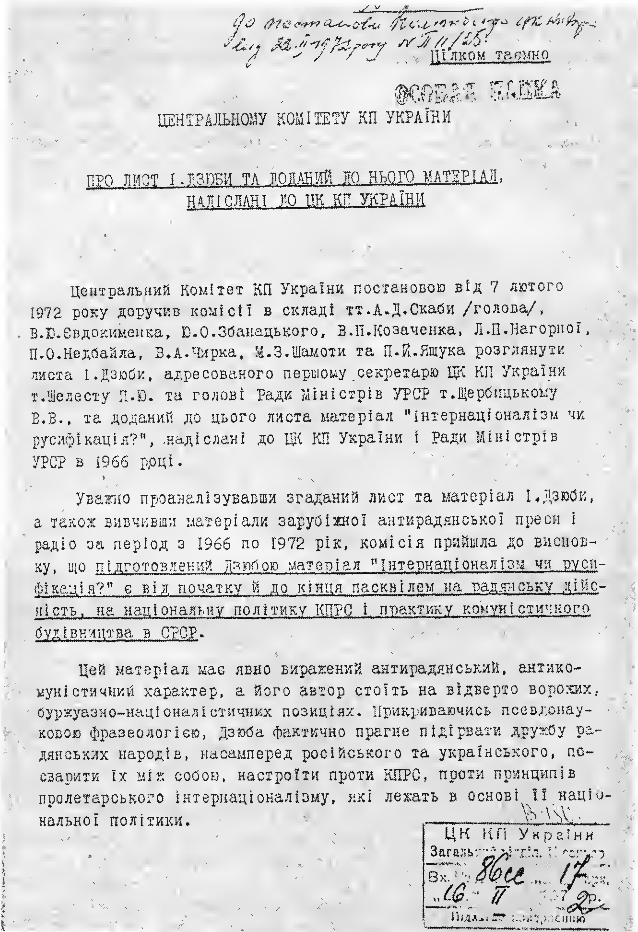

До постанови Політбюро ЦК Компартії
від 22.II.1972 року № П11/125

Цілком таємно

ОСОБАЯ ПАПКА

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТУ КП УКРАЇНИ

ПРО ЛИСТ І.ДЗЮБИ ТА ДОДАНИЙ ДО НЬОГО МАТЕРІАЛ,
НАДІСЛАНІ ДО ЦК КП УКРАЇНИ

Центральний Комітет КП України постановою від 7 лютого 1972 року доручив комісії в складі тт.А.Д.Скаби /голова/, В.Ю.Євдокименка, Ю.О.Збанацького, В.П.Козаченка, Л.П.Нагорної, П.О.Недбайла, В.А.Чирка, М.З.Шамоти та П.Й.Ящука розглянути листа І.Дзюби, адресованого першому секретарю ЦК КП України т.Шелесту П.Ю. та голові Ради Міністрів УРСР т.Щербицькому В.В., та доданий до цього листа матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?", надіслані до ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР в 1966 році.

Уважно проаналізувавши згаданий лист та матеріал І.Дзюби, а також вивчивши матеріали зарубіжної антирадянської преси і радіо за період з 1966 по 1972 рік, комісія прийшла до висновку, що підготовлений Дзюбою матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?" є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР.

Цей матеріал має явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер, а його автор стоїть на відверто ворожих, буржуазно-націоналістичних позиціях. Прикриваючись псевдонауковою фразеологією, Дзюба фактично прагне підірвати дружбу радянських народів, насамперед російського та українського, посварити їх між собою, настроїти проти КПРС, проти принципів пролетарського інтернаціоналізму, які лежать в основі її національної політики.

ЦК КП України
Загальний відділ. II сектор
Вх. № 86сс на 17 арк.
„16" II 1972 р.
Підлягає поверненню

Маскуючи цю мету, Дзюба хоче видати себе за справжнього марксиста, оборонця ленінської національної політики в перші роки Радянської влади, яку нібито пізніше було підмінено політикою русифікації. При цьому він вдається до прийомів, запозичених з арсеналу буржуазно-націоналістичної пропаганди. Дзюба намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації /стор.31/, всіляко нав"язує читачеві думку про національну кризу на Україні /стор.32/, звинувачує партію в тому, що у нас проведена "нещадна ревізія ленінської національної політики", "взяли гору антиленінські, антикомуністичні тенденції в національному питанні" /стор.62/, що практика в національному питанні "далеко не завжди" відповідає теорії /стор.47/. Приписуючи партії неіснуючі форми і методи розв"язання національного питання, він твердить, що вирішення національного питання в СРСР на сучасному етапі по суті "ллє воду на млин наших ворогів" /стор.47/.

Такий підхід є наклепом на нашу партійну і державну політику в національному питанні, спрямованим на те, щоб викликати незадоволення і недовір"я до партії і уряду, посіяти сумнів у їх спроможності правильно вирішувати національне питання. Все це, як свідчить детальний аналіз, потрібно Дзюбі для того, щоб оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму, запозичуючи при цьому нові методи і аргументи у сучасних антикомуністів і ревізіоністів усіх мастей.

Автор розглядає національне питання позакласово, ізольовано,у відриві від загальної боротьби між капіталізмом і соціалізмом, без врахування реальних суспільних процесів, що відбуваються в нашому суспільстві. Через все писання Дзюби послідовно проводиться облудна думка про те, що в становищі українського народу, починаючи з ХУШ століття, нічого не змінилося, що Радянський Союз по суті і економічно, і політично, і ідеологічно став спадкоємцем Російської імперії.

Головне для Дзюби - це відкинути все те, що зроблено в нашій країні в галузі економіки, науки і культури, для розквіту Союзу РСР і кожної радянської республіки. Всі багатства і цінності, якими український народ володіє спільно з іншими братніми народами, політичні успіхи Радянського Союзу, зокрема на міжнародній арені, широка участь трудящих Української РСР у виробленні і здійсненні політики СРСР, - все це Дзюба категорично відкидає.

Те, що належить Радянському Союзу, те, що ним здійснюється - не належить українцям та іншим братнім народам, а присвоюється виключно росіянами, робиться тільки в їх інтересах, - така наскрізна думка дзюбиних писань. Щоб полегшити собі справу, Дзюба відбирає в українського народу все те, чим він по праву пишається, чого він досяг, будуючи комунізм. Українська соціалістична нація внаслідок такої "операції" має постати перед світом заштатною, відірваною від сучасної цивілізації. Зрозуміло, що своїми викладками на цю тему Дзюба апелює до західного обивателя, шукаючи у нього співчуття до України, захисту її від "геноциду".

Широкі екскурси в минуле, численні довільно підібрані цитати з різних джерел про національний гніт, якого зазнавав український народ за царизму, паралелі з Ірландією, Польщею тощо мають одне призначення: довести, що як було тоді, так є й тепер,що як була Україна "жертвою і в"язнем імперії", так і залишилася. При цьому він повністю розкриває своє справжнє нутро і не стримує себе в доборі слів і виразів: "гангренозна русифікаторська дія" /стор.I7I/, "інтернаціоналізм грабіжника" /стор.I27/, "оскоплення народів" /стор.228/, "поліцейський інтернаціоналізм" /стор.242/, "неделімая казарма" /стор.254/, "душогубська політика" тощо.

Дзюба будь-що намагається довести, що Україна зазнає економічної експлуатації з боку, як він пише, Москви, що їй великої "шкоди завдає економічний зверхцентралізм", який сковує ініціативу на місцях і розвиток продуктивних сил республіки. В цих твердженнях неважко помітити відгомін горезвісних волобуєвщини, шумськізму і хвильовизму.

Таким чином, нав"язлива писанина Дзюби про пригнічене становище України в складі СРСР спрямована на дискредитацію Союзу РСР як нової, вищої форми об"єднання суверенних союзних республік, яка забезпечує їм найкращі умови для економічного і культурного розвитку. Фальсифікація дійсного стану справ, перекручення фактів, тенденційний підхід до аналізу процесів і явищ нашої дійсності, що безперечно завдає шкоди авторитету СРСР і дружбі радянських народів, свідчать про те, що в цих питаннях він по суті стоїть на ворожих, антирадянських позиціях.

Дзюба безпідставно звинувачує нашу партію в тому, що вона відійшла від ленінського вчення в національному питанні, що вона виявляє зневажливе ставлення до нього. Фальсифікаторська суть цих тверджень цілком очевидна і не потребує будь-яких доказів. Вона потрібна Дзюбі для того, щоб заявити, що в той же час /тобто в останні десятиріччя!/ "тим потужніше розгортався процес русифікації і асиміляції" /стор.53/.

Слід підкреслити, що ця теза у кожному розділі "праці" Дзюби повторюється на різні лади. Він твердить про "поглинання" російською нацією інших націй, підмінюючи цим поняттям дружбу і братерство, зближення радянських народів /стор.64/, всіляко наголошує на боротьбі Леніна проти великоруського шовінізму, але майже зовсім обходить його боротьбу проти місцевого націоналізму, націоналістичних ухилів.

На багатьох сторінках Дзюба спеціально зупиняється на питанні про те, як царизм здійснював ідеологічне прикриття колонізаторської політики щодо України та інших поневолених народів Російської імперії. Вичитавши в Каткова, Аксакова, Струве слова про імперію як "єдину батьківщину", "сім"ю народів", "єдинокровне братерство" тощо, Дзюба тут же запитує: чи не те саме говориться в нинішній пропаганді /як він висловлюється - в "газетній жуйці"/, і чи не з тією самою метою, і чи не ті самі колоніалістські наміри прикриваються? І всією системою

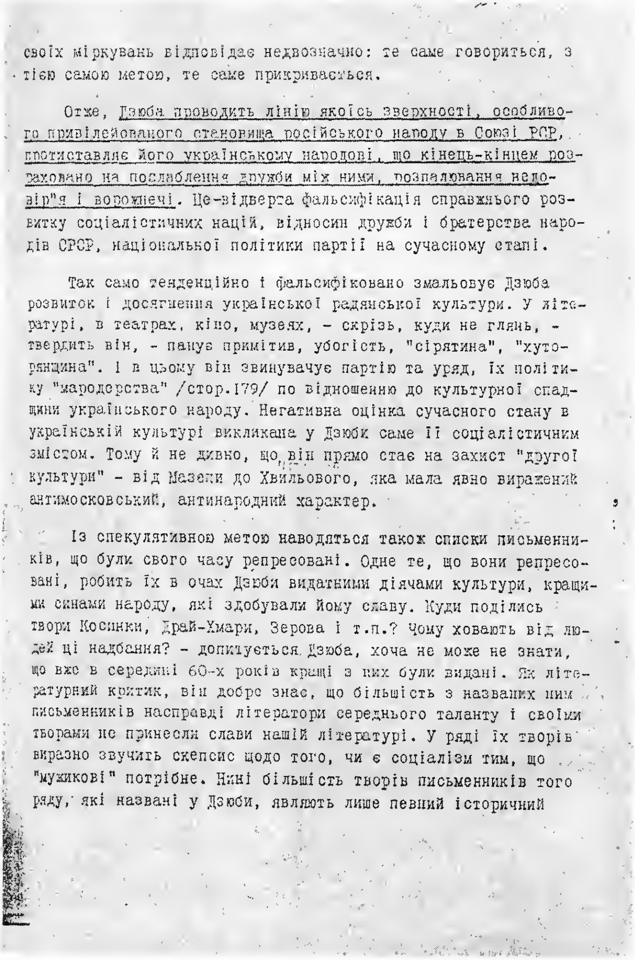

своїх міркувань відповідає недвозначно: те саме говориться, з тією самою метою, те саме прикривається.

Отже, Дзюба проводить лінію якоїсь зверхності, особливого привілейованого становища російського народу в Союзі РСР, протиставляє його українському народові, що кінець-кінцем розраховано на послаблення дружби між ними, розпалювання недовір"я і ворожнечі. Це-відверта фальсифікація справжнього розвитку соціалістичних націй, відносин дружби і братерства народів СРСР, національної політики партії на сучасному етапі.

Так само тенденційно і фальсифіковано змальовує Дзюба розвиток і досягнення української радянської культури. У літературі, в театрах, кіно, музеях, - скрізь, куди не глянь, - твердить він, - панує примітив, убогість, "сірятина", "хуторянщина". І в цьому він звинувачує партію та уряд, їх політику "мародерства" /стор.179/ по відношенню до культурної спадщини українського народу. Негативна оцінка сучасного стану в українській культурі викликана у Дзюби саме її соціалістичним змістом. Тому й не дивно, що він прямо стає на захист "другої культури" - від Мазепи до Хвильового, яка мала явно виражений антимосковський, антинародний характер.

Із спекулятивною метою наводяться також списки письменників, що були свого часу репресовані. Одне те, що вони репресовані, робить їх в очах Дзюби видатними діячами культури, кращими синами народу, які здобували йому славу. Куди поділись твори Косинки, Драй-Хмари, Зерова і т.п.? Чому ховають від людей ці надбання? - допитується Дзюба, хоча не може не знати, що вже в середині 60-х років кращі з них були видані. Як літературний критик, він добре знає, що більшість з названих ним письменників насправді літератори середнього таланту і своїми творами не принесли слави нашій літературі. У ряді їх творів виразно звучить скепсис щодо того, чи є соціалізм тим, що "мужикові" потрібне. Нині більшість творів письменників того ряду, які названі у Дзюби, являють лише певний історичний інтерес. Справжні здобутки української радянської літератури створені не ними, і вони, ці здобутки, ніколи не були вилучені з народного вжитку.

З позицій буржуазного націоналізму розглядає Дзюба і питання про мову. Існування другої мови - російської - у вжитку народів СРСР, всупереч фактам, він вважає прямою загрозою цим мовам і народам, двомовність називає "зашморгом на шиї народів" /стор.253/ і т.д.

В дусі національного фанатизму робляться Дзюбою й відступи в галузі психології. Так, на його думку, людина, що потрапила в інше національне середовище і обставинами життя змушена прийняти мову цього середовища, є вже неповноцінна людина, непридатна для творчої діяльності, якою б не була обрана нею галузь.

Всі творчі імпульси, все багатство особистості, твердить Дзюба слідом за буржуазними психологами, закладені у підсвідомості, у світі асоціацій, що нагромаджуються досвідом предків на національній основі. Всякий "відступ" від національного, від національної мови означає крах особистості. Певно, що кожен українець, як тільки він заговорить по-російськи, викликає у Дзюби підозру в неповноцінності або щонайменше в схильності до "зради".

Виступаючи проти вивчення і побутування в міжнаціональному вжитку народів нашої країни другої /російської/ мови, Дзюба не хоче рахуватися з тим, що такий підхід вів би до послаблення міжнаціональних зв"язків, створення штучних труднощів у господарському, політичному і культурному житті. І це робиться тоді, коли більше ніж піввіковою нашою історією доведено, що наявність другої мови не усуває потреби в першій, рідній мові, не ущемляє її прав і не звужує поля її дії. Цього Дзюба не помічає, як не помічає й багато чого іншого, коли воно не вкладається в його концепцію.

Таким чином, можна зробити висновок, що Дзюба в своїй "праці" вдається до фальсифікаторських маніпуляцій в питанні про розвиток культури і мови. Його заяви про "другосортність" української культури, про її штучне стримування і збіднення "...багатьма заходами, грубим адмініструванням, троглодитським культурним рівнем і "глубокоэшелонированной" бюрократичною "пильністю", невтомним автоматично-пресскательним рефлексом..." /стор.179/ є безпідставними. В той же час вони розраховані на дезорієнтацію нашого народу та світової громадськості про справжній стан культурного розвитку Радянської України, перегукуються з твердженнями українських буржуазних націоналістів за кордоном.

Намагаючись замаскувати своє справжнє обличчя буржуазного націоналіста, Дзюба широко вдається до шарлатанських прийомів використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму з національного питання, спотворення і перекручення змісту їх творів, підтасування партійних документів.

Звертаючись до праць В.І.Леніна, Дзюба часто використовує один з найбезсоромніших способів фальсифікації: всупереч всьому духові ленінізму, вириває з контексту окремих ленінських творів тільки те, що може, як здається Дзюбі, служити на користь його концепції. Це - безсоромна спроба протягти під виглядом ленінських ідей власні націоналістичні думки. Послухати Дзюбу, так В.І.Ленін ніколи нічого не говорив про революцію, про соціалізм, про дружбу народів та інтернаціоналізм, про єдність корінних інтересів народів нашої країни. За Дзюбою виходить, що В.І.Ленін і партія займалися національним питанням тільки в тому розумінні, в якому його сприймає Дзюба, тобто в розумінні боротьби проти русифікації, проти великодержавного шовінізму. Все, що говорилося В.І.Леніним і партією про місцевий націоналізм і його органічну ворожість інтересам соціалістичних націй, все, що робили В.І.Ленін і партія для забезпечення економічної і політичної рівності націй, Дзюбою замовчується, ігнорується, відкидається.

Тенденційний відбір тільки тих висловлювань і документів, де говориться про небезпеку великодержавного шовінізму, про важливість національного питання в багатонаціональній державі, спрямовується Дзюбою на те, щоб створити враження, ніби В.І. Ленін і партія сумнівалися в тому, чи вдасться розв"язати національне питання в нашій країні, чи зможе СРСР гарантувати рівноправність і суверенність кожної союзної республіки.

Сучасна політика Комуністичної партії, особливо те, що вона не проводить українізації, як у 20-х роках, не вирішує питання про приєднання до України Кубані, Дону, ряду районів Воронезької і Курської областей, де проживають і українці,- все це оцінюється Дзюбою як відступ Комуністичної партії Радянського Союзу від ленінської національної політики.

Не може не викликати обурення і метод добору цитат, застосовуваний Дзюбою. Цитати з Енгельса, чи з Герцена, наприклад, подаються в такому контексті, що не залишається ніякого сумніву, в чию адресу направляє Дзюба їх слова про великодержавний розбій, грабіжництво, колонізаторство. Як правило, вони переадресовуються з XIX століття в сучасність, з відносин Англії з Ірландією, Росії з Польщею перекидаються на сучасні відносини Української РСР з Радянським Союзом.

У своїх писаннях Дзюба доходить до того, що збирає докупи навіть базарні плітки і обивательські розмови і підносить їх на рівень документальних доказів для звинувачення Комуністичної партії у "забутті заповітів", в "обмані народу", в "зраді інтересів народу". Комуністів же він називає не інакше як "партійними чиновниками", "партійними бюрократами", "кар"єристами" і т.п.

Не задовольняючись "препаруванням" творів класиків марксизму-ленінізму, документів партії, тенденційним добором фактів, Дзюба претендує також на роль "теоретика" з національного питання, прагне будь-що довести, нібито комуністична справа залежить насамперед від національної.

"Марксизм-ленінізм, - твердить він, - підпорядкувавши національну справу загальнопролетарській справі, справі революції і комунізму, тим самим не применшив, а збільшив її значення й вагу, оскільки ясно встановив, що без справедливого її розв"язання неможливе суспільство справедливості - комунізм - і зобов"язав нас дбати про збагачення й поліпшення національно-культурних здобутків, які складуть загальнолюдську скарбницю, а не обрізувати їхній розріст і підсікати коріння" /стор. 41/.

Перша частина цього твердження з марксистсько-ленінської точки зору є правильною, але вона Дзюбою використовується для маскування зовсім протилежного змісту, бо далі він уже підпорядковує - навпаки - справу комунізму "національній справі" /без справедливого її розв"язання неможливе суспільство справедливості - комунізм..."/.

Що Дзюба "національну справу" ставить понад усе, свідчить такий його висновок: "Національна справа - це справа всього народу і справа кожного громадянина: це корінний інтерес усього народу і громадянства".... Тут уже й згадки нема про соціальні інтереси, про будівництво комуністичного суспільства!

У ставленні до національного питання Дзюба визнає лише дві позиції: російського шовінізму і захисту української "національної справи", нехтуючи ленінською позицією пролетарського інтернаціоналізму. При цьому він перекручує принципове питання - ставлення комуністів до здійснення права націй на самовизначення. Наводячи вислів В.І.Леніна: "Якщо великоруський комуніст наполягає на злитті України з Росією, його легко запідозрять українські комуністи в тому, що він захищає таку політику не з міркувань єдності пролетарів у боротьбі з капіталом, а через передсуди старого великоруського націоналізму, імперіалізму", Дзюба це ленінське положення витлумачує в такий спосіб: "Критерієм щирості й інтернаціоналізму в цьому питанні для Леніна було одно: визнання чи невизнання за Україною безумовного права на цілковите відділення, на повну державну самостійність, Ленін це право визнавав беззастережно..." /стор.128-129/.

На початку свого "витвору" І.Дзюба наводить відоме в марксистсько-ленінській літературі визначення нації. Але далі фактично його відкидає і в повній відповідності з основними постулатами буржуазного націоналізму тлумачить поняття нації, національного почуття, національної свідомості, національної психіки як щось незмінне, одвічне, закладене в підсвідомості людей. Роблячи екскурси в історичне минуле, він виключає з національного життя класову боротьбу, ігнорує ленінську думку про існування за капіталізму двох націй в кожній нації і двох культур в кожній національній культурі. Коли ж у Дзюби мова заходить про радянський час, тоді поза характеристикою національного життя українського народу залишаються соціалістична революція, успіхи в будівництві соціалізму, перемога над гітлерівським фашизмом, тобто все те, що стало предметом законної гордості кожної соціалістичної нації СРСР. Істинно національним Дзюба вважає тільки те, що відрізняє один народ від іншого, і це специфічне - приймає за постійну, незмінну величину.

Саме таким чином Дзюба обгрунтовує свою антиленінську "теоретичну" платформу для нападок на Союз Радянських Соціалістичних Республік як багатонаціональну соціалістичну державу трудящих, на Комуністичну партію Радянського Союзу, її ідеологію і політику, на соціалістичну культуру, на весь спосіб життя радянського народу. Оскільки викладені Дзюбою погляди в його "праці" піддають ревізії національну політику нашої партії, він, по суті, претендує на роль ідеолога не тільки націоналістично настроєних елементів на Україні, а й в інших союзних республіках.

Твердячи без кінця, що на Україні порушуються ленінські принципи національної політики, Дзюба висуває вимогу проведення дискусії з національного питання. Цілком зрозуміло, що він та його прихильники сподіваються, що така дискусія стала б їх своєрідним судом над партією, шельмуванням її політики і ідеології в дусі войовничого антикомунізму, засобом розпалювання ворожнечі між народами, "зведенням рахунків" з російським народом.

В кінці листа до товаришів П.Ю.Шелеста і В.В.Щербицького Дзюба заявляє, що він і його однодумці немовби то не ставлять

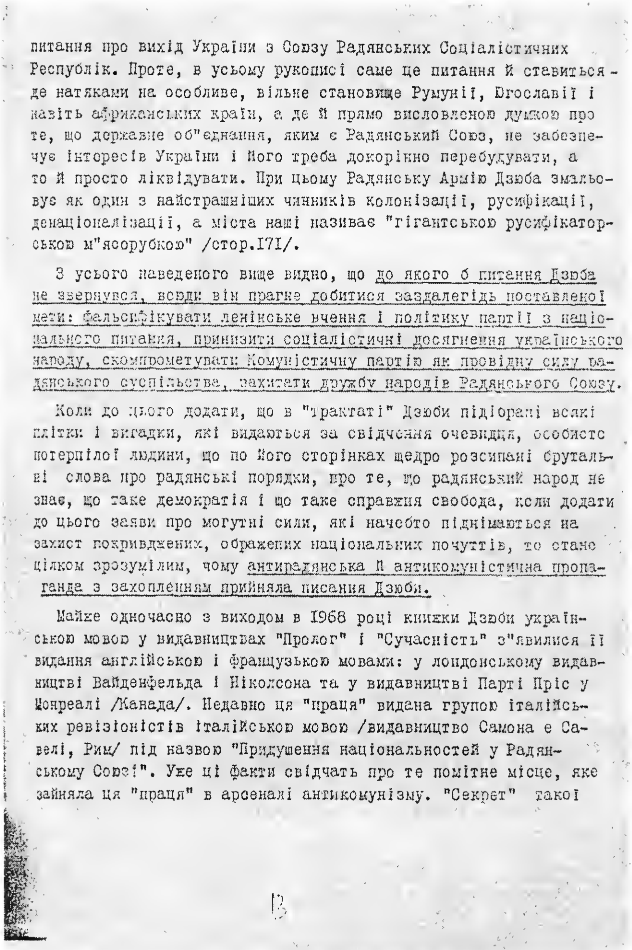

питання про вихід України з Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Проте, в усьому рукописі саме це питання й ставиться - де натяками на особливе, вільне становище Румунії, Югославії і навіть африканських країн, а де й прямо висловленою думкою про те, що державне об"єднання, яким є Радянський Союз, не забезпечує інтересів України і його треба докорінно перебудувати, а то й просто ліквідувати. При цьому Радянську Армію Дзюба змальовує як один з найстрашніших чинників колонізації, русифікації, денаціоналізації, а міста наші називає "гігантською русифікаторською м"ясорубкою" /стор.171/.

З усього наведеного вище видно, що до якого б питання Дзюба не звернувся, всюди він прагне добитися заздалегідь поставленої мети: фальсифікувати ленінське вчення і політику партії з національного питання, принизити соціалістичні досягнення українського народу, скомпрометувати Комуністичну партію як провідну силу радянського суспільства, захитати дружбу народів Радянського Союзу.

Коли до цього додати, що в "трактаті" Дзюби підібрані всякі плітки і вигадки, які видаються за свідчення очевидця, особисто потерпілої людини, що по його сторінках щедро розсипані брутальні слова про радянські порядки, про те, що радянський народ не знає, що таке демократія і що таке справжня свобода, коли додати до цього заяви про могутні сили, які начебто піднімаються на захист покривджених, ображених національних почуттів, то стане цілком зрозумілим, чому антирадянська й антикомуністична пропаганда з захопленням прийняла писання Дзюби.

Майже одночасно з виходом в 1968 році книжки Дзюби українською мовою у видавництвах "Пролог" і "Сучасність" з"явилися її видання англійською і французькою мовами: у лондонському видавництві Вайденфельда і Ніколсона та у видавництві Парті Пріс у Монреалі /Канада/. Недавно ця "праця" видана групою італійських ревізіоністів італійською мовою /видавництво Самона е Савелі, Рим/ під назвою "Придушення національностей у Радянському Союзі". Уже ці факти свідчать про те помітне місце, яке зайняла ця "праця" в арсеналі антикомунізму. "Секрет" такої її популярності серед буржуазних націоналістів, антикомуністів і ревізіоністів полягає в антирадянській спрямованості книжки "Інтернаціоналізм чи русифікація?".

Буржуазно-націоналістичні "теоретики" добре розуміють справжнє призначення того камуфляжу, яким Дзюба прикриває свій перехід на позиції буржуазного світогляду. Буржуазній пропаганді ідеї Дзюби особливо припали до смаку тому, що нинішній її курс - не стільки огульне спростування марксизму-ленінізму, скільки його словесне "визнання" як фону для наклепів на політику КПРС, на світовий комуністичний рух. В цьому плані "праця" Дзюби для ідеологів імперіалізму - справжня знахідка: і тому, що протягування буржуазних ідей за ширмою ленінських цитат доведене в ній до віртуозності, і тому, що "твір" Дзюби вийшов з Радянської України.

Запеклий антикомуніст і буржуазний націоналіст Степан Олійник в передмові до книжки "Інтернаціоналізм чи русифікація?", випущеній видавництвом "Сучасність" в 1968 році, заявив, що ця книга "являє собою своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і вартості" /стор.17/.

Буржуазні ідеологи намагаються створити навколо Дзюби ореол "борця за національну ідею". Його відносять до числа "світлих голів сучасного відродження в Україні", "найвизначніших представників українського опозиційного руху" /"Українське слово", № 1536, 9.У.1971 р./, називають "людиною доби", "чимось на зразок українського народного героя" /щоденник "Америка" № 71, 18.УІ.1968 р./. Журнал "Сучасність" /№ 4, 1971 р./ твердить, нібито Дзюба разом з кількома своїми однодумцями "започаткував новий період в культурно-громадському житті на Україні". Буржуазно-націоналістична газета "Українське слово" вихваляє Дзюбу і Мороза за те, що вони "дали початок новій системі мислення для молодого покоління в Україні", виступивши проти "псевдоінтернаціоналізму совєтського імперіального зразка",

14

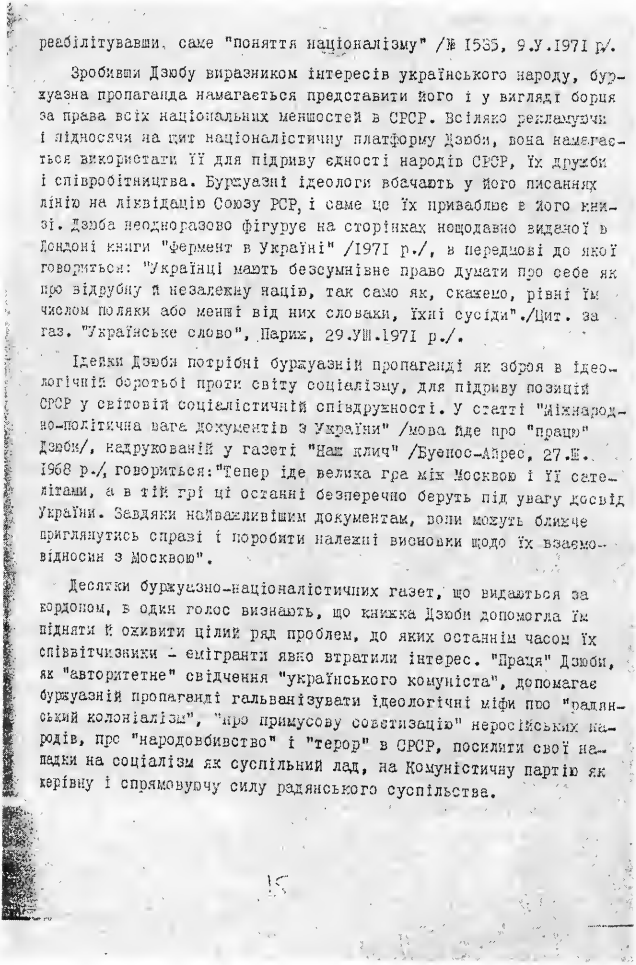

реабілітувавши, саме "поняття націоналізму" /№ I585, 9.У.I97I р/.

Зробивши Дзюбу виразником інтересів українського народу, буржуазна пропаганда намагається представити його і у вигляді борця за права всіх національних меншостей в СРСР. Всіляко рекламуючи і підносячи на щит націоналістичну платформу Дзюби, вона намагається використати її для підриву єдності народів СРСР, їх дружби і співробітництва. Буржуазні ідеологи вбачають у його писаннях лінію на ліквідацію Союзу РСР, і саме це їх приваблює в його книзі. Дзюба неодноразово фігурує на сторінках нещодавно виданої в Лондоні книги "Фермент в Україні" /I97I р./, в передмові до якої говориться: "Українці мають безсумнівне право думати про себе як про відрубну й незалежну націю, так само як, скажемо, рівні їм числом поляки або менші від них словаки, їхні сусіди"./Цит. за газ. "Українське слово", Париж, 29.УШ.I97I р./.

Ідейки Дзюби потрібні буржуазній пропаганді як зброя в ідеологічній боротьбі проти світу соціалізму, для підриву позицій СРСР у світовій соціалістичній співдружності. У статті "Міжнародно-політична вага документів з України" /мова йде про "працю" Дзюби/, надрукованій у газеті "Наш клич" /Буенос-Айрес, 27.Ш.I968 р./, говориться: "Тепер іде велика гра між Москвою і її сателітами, а в тій грі ці останні безперечно беруть під увагу досвід України. Завдяки найважливішим документам, вони можуть ближче приглянутись справі і поробити належні висновки щодо їх взаємовідносин з Москвою".

Десятки буржуазно-націоналістичних газет, що видаються за кордоном, в один голос визнають, що книжка Дзюби допомогла їм підняти й оживити цілий ряд проблем, до яких останнім часом їх співвітчизники – емігранти явно втратили інтерес. "Праця" Дзюби, як "авторитетне" свідчення "українського комуніста", допомагає буржуазній пропаганді гальванізувати ідеологічні міфи про "радянський колоніалізм", "про примусову советизацію" неросійських народів, про "народовбивство" і "терор" в СРСР, посилити свої нападки на соціалізм як суспільний лад, на Комуністичну партію як керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства.

Таким чином, Дзюба своєю "працею" "Інтернаціоналізм чи русифікація?" активно сприяє зміцненню позицій буржуазної пропаганди у боротьбі проти соціалістичної ідеології, завдає шкоди справі комуністичного будівництва. Не можна не бачити, що поява закордонних видань "праці" Дзюби певною мірою ускладнила нашу боротьбу проти буржуазної ідеології, зокрема проти фальсифікації нею національної політики КПРС, національних взаємовідносин в СРСР. Вони активно /хоч і без прямих посилань/ використовуються у боротьбі проти нашої країни міжнародними сіоністськими центрами, які все більше блокуються з українськими буржуазними націоналістами. Цілком ясно, що нині, в рік відзначення 50-річчя утворення Союзу РСР, "праця" Дзюби буде використана як своєрідний "прапор" всіма пропагандистами антикомунізму і антирадянщини.

Слід також відмітити, що видання "праці" І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" за кордоном та поширення її "самвидавом" на території республіки значною мірою, на нашу думку, сприяли активізації націоналістично настроєних елементів з ідейно нестійкої частини молоді та з інтелігенції. Як відомо, після поширення "праці" Дзюби з'явилося чимало антирадянських пасквілів і пронаціоналістичних "трактатів", написаних під впливом ідей і за прикладом Дзюби. Серед них можна було б назвати писання В.Мороза, В.Чорновола, С.Караванського, І.Світличного, Є.Сверстюка та інших. Характерним в цьому плані є визнання української націоналістичної газети "Українське слово", яка, розглядаючи Дзюбу як ідейного натхненника В.Мороза, пише: "... Думки, загально кинені Дзюбою, широко розгорнув й умотивував у своїх писаннях Валентин Мороз"/"Українське слово", 9.У.1971 р./.

Отже, маскуючись під ленінізм і одночасно всіляко перекручуючи ленінську національну політику партії та проголошуючи відверто націоналістичні ідеї і принципи, "праця" Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" стала своєрідним каталізатором діяльності тих, хто підпадає під вплив буржуазної пропаганди, розділяє націоналістичні погляди, стоїть на ворожих, антирадянських позиціях, або схиляється до них.

Висновки:

І. Лист Дзюби і доданий до нього матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?", надіслані до ЦК КП України, являють собою виклад поглядів сформованого українського буржуазного націоналіста, вони є злісним наклепом на ленінську національну політику КПРС і практику національного будівництва в Радянському Союзі, підступною спробою, прикриваючись посиланнями на класиків марксизму-ленінізму і всіляко перекручуючи їх положення, пропагувати ідеї і принципи українського буржуазного націоналізму.

2. Додана до листа "праця" Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" носить відверто антирадянський характер. Вона спрямована, насамперед, на підрив Союзу Радянських Соціалістичних Республік, братерської дружби радянських народів, на протиставлення і розпалювання ворожнечі між українським і російським народами. Дзюба навмисне і свідомо перекручує і фальсифікує розвиток та досягнення економіки і культури Радянської України, прагнучи будь-що довести її "колоніальне становище", по суті повторює і всіляко намагається "аргументувати" основні твердження буржуазної та націоналістичної пропаганди, змикається з поглядами запеклих антикомуністів.

3. Дзюба зводить злісні наклепи на Комуністичну партію і Радянський уряд, вдається до безсоромних фальсифікацій, намагаючись будь-що довести нібито наша партія відступила від ленінських настанов у розв"язанні національного питання. Це розраховано на те, щоб викликати незадоволення політикою КПРС, підірвати авторитет нашої партії в масах, поширювати і підживлювати націоналістичні тенденції і погляди серед певної, ідейно нестійкої частини людей.

4."Праця" Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" написана з антинаукових позицій. Твори класиків марксизму-ленінізму, партійні документи та інші матеріали в ній фальсифікуються, підтасовуються для того, щоб обгрунтувати "концепцію" автора "праці", яка відбиває ідеї і настанови українського буржуазного націоналізму.

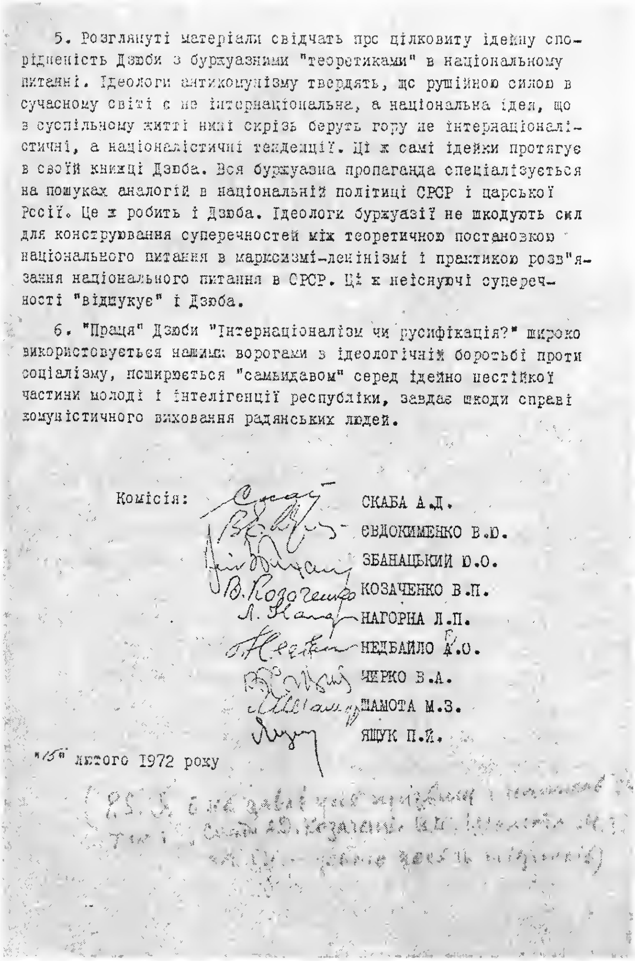

5. Розглянуті матеріали свідчать про цілковиту ідейну спорідненість Дзюби з буржуазними "теоретиками" в національному питанні. Ідеологи антикомунізму твердять, що рушійною силою в сучасному світі є не інтернаціональна, а національна ідея, що в суспільному житті нині скрізь беруть гору не інтернаціоналістичні, а націоналістичні тенденції. Ці ж самі ідейки протягує в своїй книжці Дзюба. Вся буржуазна пропаганда спеціалізується на пошуках аналогій в національній політиці СРСР і царської Росії. Це ж робить і Дзюба. Ідеологи буржуазії не шкодують сил для конструювання суперечностей між теоретичною постановкою національного питання в марксизмі-ленінізмі і практикою розв"язання національного питання в СРСР. Ці ж неіснуючі суперечності "відшукує" і Дзюба.

6. "Праця" Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" широко використовується нашими ворогами в ідеологічній боротьбі проти соціалізму, поширюється "самвидавом" серед ідейно нестійкої частини молоді і інтелігенції республіки, завдає шкоди справі комуністичного виховання радянських людей.

Комісія:

СКАБА А.Д.
ЄВДОКИМЕНКО В.Ю.
ЗБАНАЦЬКИЙ Ю.О.
В. Козаченко КОЗАЧЕНКО В.П.
Л. Нагорна НАГОРНА Л.П.
НЕДБАЙЛО ~~А~~ П.О.
ЧЕРКО Б.А.
Шамота ШАМОТА М.З.
ЯЩУК П.Й.

"15" лютого 1972 року

(25. І. [illegible] не давав цієї характеристики [illegible] Скаба А.Д., Козаченко В.П., Шамота М.З. [illegible])

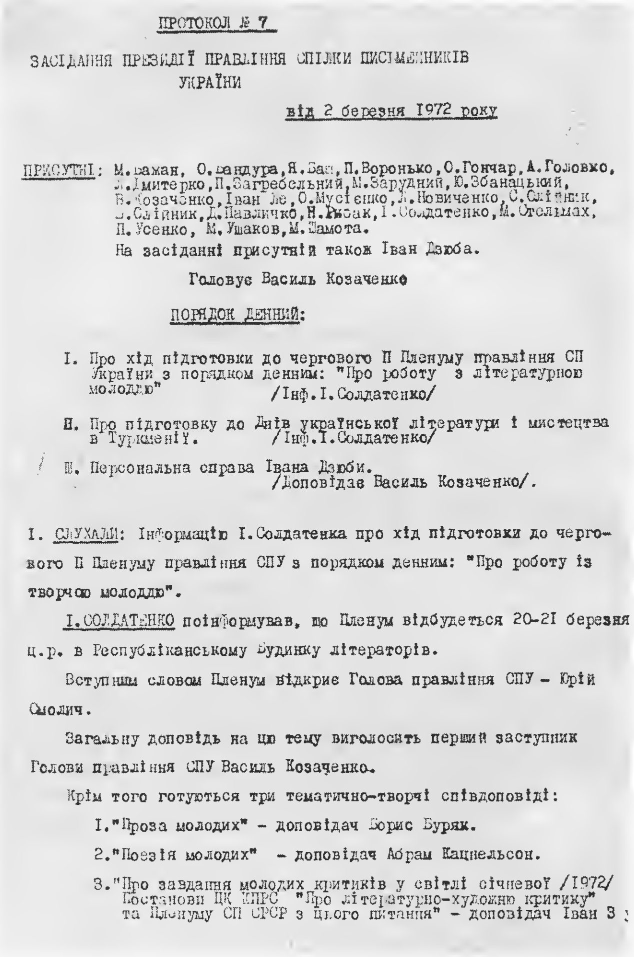

ПРОТОКОЛ № 7

ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДІЇ ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

від 2 березня 1972 року

ПРИСУТНІ: М.Бажан, О.Бандура, Я.Баш, П.Воронько, О.Гончар, А.Головко, Л.Дмитерко, П.Загребельний, М.Зарудний, Ю.Збанацький, В.Козаченко, Іван Ле, О.Мусієнко, Л.Новиченко, С.Олійник, Б.Олійник, Д.Павличко, Н.Рибак, І.Солдатенко, М.Стельмах, П.Усенко, М.Ушаков, М.Шамота.

На засіданні присутній також Іван Дзюба.

Головує Василь Козаченко

ПОРЯДОК ДЕННИЙ:

І. Про хід підготовки до чергового П Пленуму правління СП України з порядком денним: "Про роботу з літературною молоддю" /Інф.І.Солдатенко/

П. Про підготовку до Днів української літератури і мистецтва в Туркменії. /Інф.І.Солдатенко/

Ш. Персональна справа Івана Дзюби. /Доповідає Василь Козаченко/.

І. СЛУХАЛИ: Інформацію І.Солдатенка про хід підготовки до чергового П Пленуму правління СПУ з порядком денним: "Про роботу із творчою молоддю".

І.СОЛДАТЕНКО поінформував, що Пленум відбудеться 20-21 березня ц.р. в Республіканському Будинку літераторів.

Вступним словом Пленум відкриє Голова правління СПУ – Юрій Смолич.

Загальну доповідь на цю тему виголосить перший заступник Голови правління СПУ Василь Козаченко.

Крім того готуються три тематично-творчі співдоповіді:

1. "Проза молодих" – доповідач Борис Буряк.
2. "Поезія молодих" – доповідач Абрам Кацнельсон.
3. "Про завдання молодих критиків у світлі січневої /1972/ Постанови ЦК КПРС "Про літературно-художню критику" та Пленуму СП СРСР з цього питання" – доповідач Іван З

Керівництво правління СПУ звернулося також до ряду товаришів із найбільших обласних організацій з проханням виступити на Пленумі.

На Пленум передбачається запросити 30 молодих літераторів з усіх областей, а також керівників найбільших літоб"єднань. Крім того, на Пленум запрошуються керівники правління СП СРСР, директори та головні редактори ряду московських видавництв та друкованих органів.

Здійснюються також ряд організаційних заходів, як от: друкування запрошень, забезпечення готелем, стенографісток тощо.

Сподіваємось, що все це буде успішно здійснено.

УХВАЛИЛИ: I.Інформацію I.Солдатенка взяти до відома.

2.Намічені заходи схвалити.

3.Забезпечити по 4-5 примірників книг молодих літераторів та бібліографію їхніх творів для ознайомлення членів Президії.

П.СЛУХАЛИ: Інформацію I.Солдатенка про хід підготовки до Днів Української літератури та мистецтва в Туркменії.

I.СОЛДАТЕНКО: Як відомо, з 23 березня по I квітня ц.р. в Туркменії відбудуться Дні української літератури та мистецтва.

У складі делегації - 10 українських письменників. Вже визначено кандидатури й затверджено список, який узгоджено у відповідних інстанціях. Товариші Ол.Гончар та В.Козаченко входять до складу Урядової делегації.

Зараз інтенсивно готовляться підрядники, добираються уривки з творів тощо для друку в пресі Туркменистану. Підготовлено і подано кошторис витрат на поїздку письменницької групи. Як тільки кошторис буде затверджено, закупимо відповідні подарунки та сувеніри.

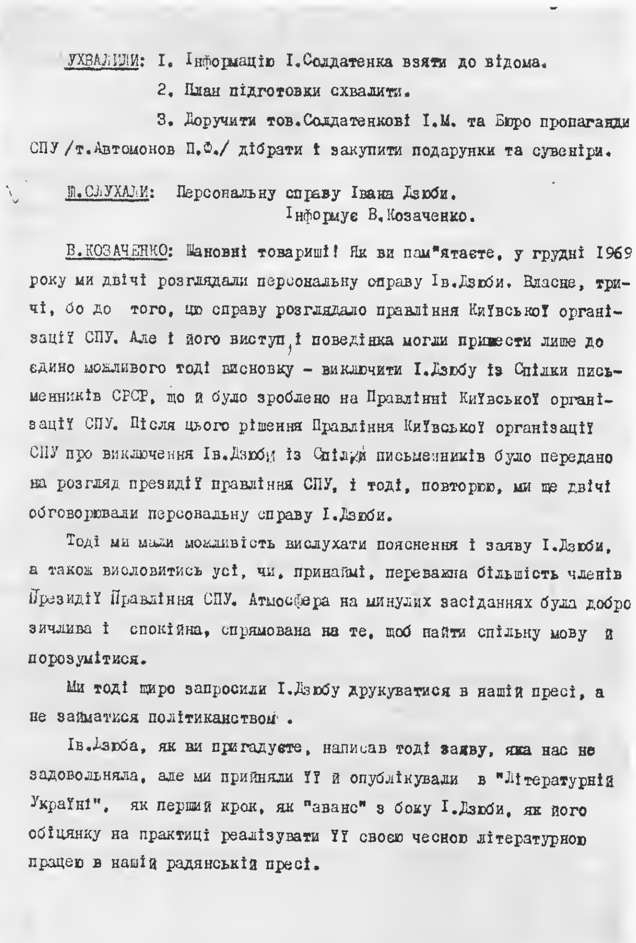

УХВАЛИЛИ: І. Інформацію І.Солдатенка взяти до відома.

2. План підготовки схвалити.

3. Доручити тов.Солдатенкові І.М. та Бюро пропаганди СПУ /т.Автомонов П.Ф./ дібрати і закупити подарунки та сувеніри.

ІІІ.СЛУХАЛИ: Персональну справу Івана Дзюби.
Інформуе В.Козаченко.

В.КОЗАЧЕНКО: Шановні товариші! Як ви пам"ятаете, у грудні 1969 року ми двічі розглядали персональну справу Ів.Дзюби. Власне, тричі, бо до того, що справу розглядало правління КиЇвськоЇ організаціЇ СПУ. Але і його виступ, і поведінка могли привести лише до едино можливого тоді висновку – виключити І.Дзюбу із Спілки письменників СРСР, що й було зроблено на Правлінні КиЇвськоЇ організаціЇ СПУ. Після цього рішення Правління КиЇвськоЇ організаціЇ СПУ про виключення Ів.Дзюби із Спілки письменників було передано на розгляд президіЇ правління СПУ, і тоді, повторюю, ми ще двічі обговорювали персональну справу І.Дзюби.

Тоді ми мали можливість вислухати пояснення і заяву І.Дзюби, а також висловитись усі, чи, принаймі, переважна більшість членів ПрезидіЇ Правління СПУ. Атмосфера на минулих засіданнях була доброзичлива і спокійна, спрямована на те, щоб найти спільну мову й порозумітися.

Ми тоді щиро запросили І.Дзюбу друкуватися в нашій пресі, а не займатися політиканством.

Ів.Дзюба, як ви пригадуете, написав тоді заяву, яка нас не задовольняла, але ми прийняли ЇЇ й опублікували в "Літературній УкраЇні", як перший крок, як "аванс" з боку І.Дзюби, як його обіцянку на практиці реалізувати ЇЇ своею чесною літературною працею в нашій радянській пресі.

На жаль, після того нічого не змінилося на краще. За ці два роки І.Дзюба не тільки не виправдав своїх аж надто "куцих" обіцянок, а,навпаки, за цей час передав ще кілька своїх матеріалів за кордон.

Свою головну працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Ів.Дзюба досі тлумачить як таку, що написана з марксистсько-ленінських позицій, тобто, – написана цілком у нашому дусі. Жодних спростувань щодо тих писань за кордоном про його особу, ми не почули. Натомість "самвидав " він продовжує передавати за кордон.

Що можна сказати про працю І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" – Про неї, як ви знаєте, була видана товариством "Україна" відома брошура, яка справді з марсистсько-ленінських позицій розвінчувала його псевдомарсистській псевдоленінські концепції й давала їй належну оцінку.

Я від себе можу додати, що ця праця І.Дзюби компілятивна; в основному побудована в дусі націоналістичних писань С.Єфремова, Грушевського та інших націоналістичних видань. Хоч і не завжди з посиланням на них. Щоправда, є в ній і чимало цитат із класиків марксизму-ленінізму, але ті цитати вирвані з контекстів, обірвані у вигідних автору місцях, відповідно препаровані й суб"єктивістськи прокоментовані. Одне слово – праця І.Дзюби просякнута націоналістичним духом. Від неї ленінізмом та нашими комуністичними ідеями й не пахне.

Цілком логічно, що вона вийшла в багатьох країнах світу багатьма мовами й неодноразово. За неї вхопилися, як за знахідку, покидьки всіх мастей від лютих націоналістів, аж до сіоністів і маодзедуністів включно. Її видав американський конгрес; її видали в Англії, Канаді; вона потрапила аж до маріонеткового уряду Південного В"єтнаму.

Відтак, хотів того чи не хотів І.Дзюба, його книжка вцілому проти нас, нашого радянського ладу, проти КПРС, а, отже, проти всього радянського народу, в тому числі, а, може, передусім—і проти українського народу.

Читаючи цю працю І.Дзюби, заокеанські та мюнхенські покидьки звинувачують нас у всіх існуючих гріхах. Крім того, така поведінка І.Дзюби спричинилась до того, що навколо нього виникла група внутрішних писак, що активно займалися "самвидавом" і передавали той "самвидав" за кордон. Вся група – Чорноволів, Сверстюків, Морозів, Стусів і К° – все це вихованці І.Дзюби.

Керівник СУМу Добош збирав усе це й попався на "гарячому". Ви сьогодні читали заяву Зіновії Франко, в якій вона засуджує свою ганебну поведінку і просить простити її. Що ж до І.Дзюби, то він і тепер вважає свою книжку "Інтернаціоналізм чи русифікація?" мало не марксистсько-ленінською і, як видно, не збирається відмовлятися од неї.

Ми всі робили все від нас залежне, щоб врятувати політичну, громадську й літературну репутацію І.Дзюби; дати йому змогу нормально працювати й стати на шлях радянського письменника. І.Дзюба є членом СПУ, але як видно, Статут СП СРСР не поділяє. Далі терпіти такого становища ми не можемо.

Ми засуджуємо ці його націоналістичні погляди, наклепницькі звинувачення на адресу нашої партії й уряду. Отже, ми не можемо перебувати далі в Спілці письменників разом із Дзюбою І.М.

Це поки що все, що я хотів сказати з приводу цього питання.

Які є пропозиції? – Дати слово І.Дзюбі.

І.ДЗЮБА: Власне, наскільки я розумію, питання про мою долю вже вирішене до цього і не тут, а у відповідних інстанціях.

На жаль, ідучи сюди, я зовсім не знав, для чого мене викликають, навіть не здогадувався. Це некрасиво в усіх відношеннях.

Я міг би бодай якусь годину зосередитись, обдумати, а не відповідати отак зопалу. Нехай це лишиться на сумлінні тих, хто це організовував.

А тепер по суті. Все те, що говорив Василь Павлович, можна було б дуже легко й переконливо спростувати, але я не бачу в цьому потреби, бо певен, що це нікого не цікавить. Два роки тому, я президії заявив, що я настроєний дуже серйозно. В моїй заяві, опублікованій тоді ж, про це сказано досить виразно і недвозначно. Всі зусилля я докладав до того, щоб повернутися до літератури й нормально працювати на її користь.

Я й зараз глибоко переконаний у тому, що єдиний шлях показати себе – це у творах. Нехай люди читають і бачать, на яких позиціях я стою. На жаль, усі мої спроби виявились марними. Були випадки навіть анекдотичні. Ну хоча б із моєю статтею про книжку А.Дімарова у журналі "Дніпро". Хіба ж це не анекдот? – Адже її читали всі члени редколегії, читала цензура, узгоджували у всіх інстанціях, надрукували і раптом чийсь "магічний" дзвінок і з усього 60-тисячного тиражу виривали мою статтю. Чому? – І досі не можу збагнути, бо в тій статті ні грана політики. Спокійна, нормальна стаття про творчість радянського письменника, його чергову книжку.

Далі: протягом двох років у "Вітчизні" лежать мої дві статті. Одна з них – про творчість радянського письменника Василя Земляка, в якій анічогісінько "крамольного" немає. Друга – про О.І.Білецького. І що ж.? – Протягом двох років ніхто мені й досі не дав жодної відповіді ні усної, ні письмової.

Така ж сама історія з журналом "Вопросы литературы". Замовили мені статтю. Я написав. Її прорецензували, схвалили до друку, але.. так і не надрукували... Чому? – Та тому, що був відповідний дзвінок із Києва.

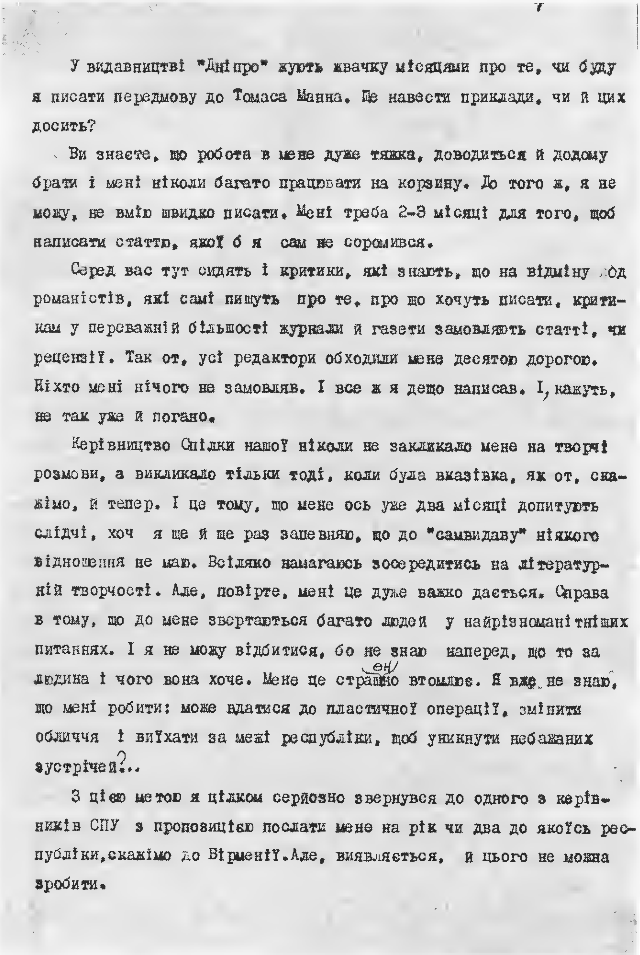

У видавництві "Дніпро" жують жвачку місяцями про те, чи буду я писати передмову до Томаса Манна. Ще навести приклади, чи й цих досить?

Ви знаєте, що робота в мене дуже тяжка, доводиться й додому брати і мені ніколи багато працювати на корзину. До того ж, я не можу, не вмію швидко писати. Мені треба 2-3 місяці для того, щоб написати статтю, якої б я сам не соромився.

Серед вас тут сидять і критики, які знають, що на відміну від романістів, які самі пишуть про те, про що хочуть писати, критикам у переважній більшості журнали й газети замовляють статті, чи рецензії. Так от, усі редактори обходили мене десятою дорогою. Ніхто мені нічого не замовляв. І все ж я дещо написав. І, кажуть, не так уже й погано.

Керівництво Спілки нашої ніколи не закликало мене на творчі розмови, а викликало тільки тоді, коли була вказівка, як от, скажімо, й тепер. І це тому, що мене ось уже два місяці допитують слідчі, хоч я ще й ще раз запевняю, що до "самвидаву" ніякого відношення не маю. Всіляко намагаюсь зосередитись на літературній творчості. Але, повірте, мені це дуже важко дається. Справа в тому, що до мене звертаються багато людей у найрізноманітніших питаннях. І я не можу відбитися, бо не знаю наперед, що то за людина і чого вона хоче. Мене це страшенно втомлює. Я вже не знаю, що мені робити: може вдатися до пластичної операції, змінити обличчя і виїхати за межі республіки, щоб уникнути небажаних зустрічей?..

З цією метою я цілком серйозно звернувся до одного з керівників СПУ з пропозицією послати мене на рік чи два до якоїсь республіки, скажімо до Вірменії. Але, виявляється, й цього не можна зробити.

Єдиний новий факт, що його мені інкримінують тепер, це - підтримка Мороза, який написав памфлет на мою заяву. А що я мусив робити? Адже лист був адресований мені, я й відповів і щиро розповів про це слідству. Слідство вхопилося за це свідчення і це було єдиним доказом того, що, буцімто, Мороз розповсюджував цей документ.

Я був потерпілою стороною і тому відмовився на суді давати свідчення. Вийшло так, ніби я власноручно посадив Мороза до в"язниці. Я з цим не міг погодитись і тому змушений був написати листа до "Радянської освіти"...

В.КОЗАЧЕНКО /звертаючись до І.Дзюби/: Ви краще скажіть, як ви ставитесь до своїх писань, яке взяли на озброєння націоналісти всіх мастей?

І.ДЗЮБА: Вони беруть на озброєння не тільки мене, а й Т.Шевченка, Ів.Франка, М.Драгоманова, М.Скрипника, В.Чубаря та інших. Вони тепер змінили до них своє ставлення, називають ленінцями, які постраждали безневинно. Так прямолінійно не можна ставитись до того, що вони "там" використовують.

В.КОЗАЧЕНКО: Ви кажете, що ваша праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" написана з ленінських позицій, але ж у ній навіть термінологія страшна. Ви вживаєте по відношенню до КПРС і КПУ, її керівників такі вирази, що й не всі вороги ними користуються. /Зачитує із праці І.Дзюби кілька прикладів/.

І.ДЗЮБА: Ви краще скажіть: у моїй праці правда чи неправда? Що ви чіпляєтесь за слова. Якщо ви доведете, що там по суті брехня і фальсифікація, я не буду заперечувати.

І ще одне: коли пишеш якийсь твір, то, буває, що за тиждень по тому про нього забуваєш. Так і в даному разі; за рівнем виконання вона мене не зовсім задовольняє. Багато чого я сьогодні сказав би інакше, сказати б, кваліфікованіше. Що ж до принципових

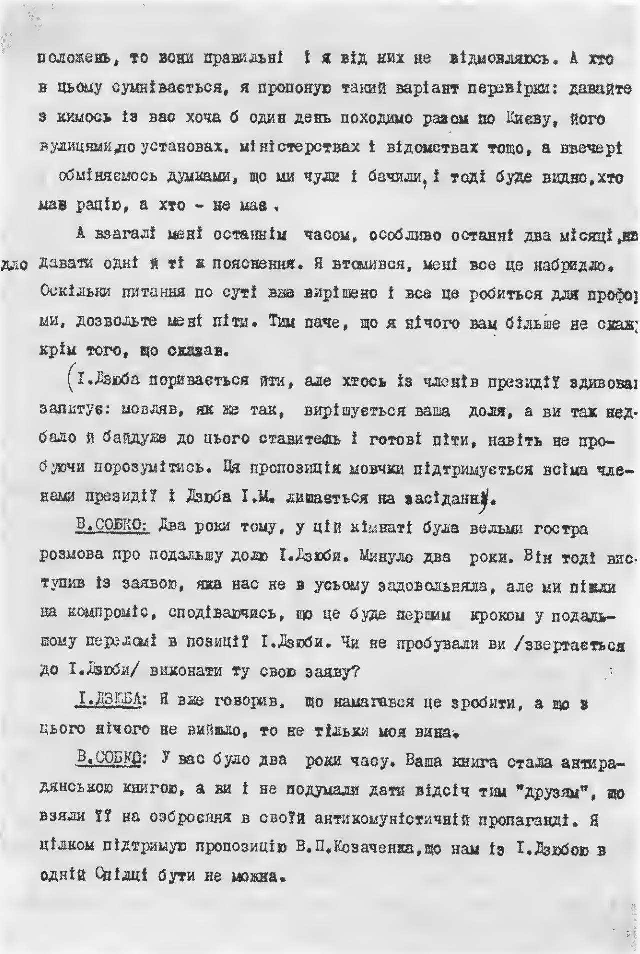

положень, то вони правильні і я від них не відмовляюсь. А хто в цьому сумнівається, я пропоную такий варіант перевірки: давайте з кимось із вас хоча б один день походимо разом по Києву, його вулицями, по установах, міністерствах і відомствах тощо, а ввечері обміняємось думками, що ми чули і бачили, і тоді буде видно, хто мав рацію, а хто - не мав.

А взагалі мені останнім часом, особливо останні два місяці, на дло давати одні й ті ж пояснення. Я втомився, мені все це набридло. Оскільки питання по суті вже вирішено і все це робиться для профо ми, дозвольте мені піти. Тим паче, що я нічого вам більше не скаж крім того, що сказав.

(І.Дзюба поривається йти, але хтось із членів президії здивова запитує: мовляв, як же так, вирішується ваша доля, а ви так недбало й байдуже до цього ставитесь і готові піти, навіть не пробуючи порозумітись. Ця пропозиція мовчки підтримується всіма членами президії і Дзюба І.М. лишається на засіданні).

В.СОБКО: Два роки тому, у цій кімнаті була вельми гостра розмова про подальшу долю І.Дзюби. Минуло два роки. Він тоді виступив із заявою, яка нас не в усьому задовольняла, але ми пішли на компроміс, сподіваючись, що це буде першим кроком у подальшому переломі в позиції І.Дзюби. Чи не пробували ви /звертається до І.Дзюби/ виконати ту свою заяву?

І.ДЗЮБА: Я вже говорив, що намагався це зробити, а що з цього нічого не вийшло, то не тільки моя вина.

В.СОБКО: У вас було два роки часу. Ваша книга стала антирадянською книгою, а ви і не подумали дати відсіч тим "друзям", що взяли її на озброєння в своїй антикомуністичній пропаганді. Я цілком підтримую пропозицію В.П.Козаченка, що нам із І.Дзюбою в одній Спілці бути не можна.

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: Чи відома Ів.Дзюбі передмова Степана Олійника до його творів?

І.ДЗЮБА: Передмови я не читав, а тому нічого про неї сказати не можу. Читав тільки один абзац. Повірте, що я дуже багато думав над становищем, яке склалося, але чи не дивно, що я, як літератор, не можу виступати в нашій пресі?

В.КОЗАЧЕНКО: Не прибідняйтесь, Іване Михайловичу. Пригадайте, як ви виступали у Бабиному Яру і казали, що фашисти вбивали людей фізично, а радянська влада вбиває її морально, духовно? А ви кажете, що вам не дають виступати. От і довиступалися, що сьогодні ми мусимо розглядати вашу політичну діяльність. А ви, замість того, щоб дати належну політичну оцінку своїй праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" й відмежуватися від своїх "доброзичливців" і "друзів" за океаном і в Мюнхені, ви вдаєтеся до словесної еквілібристики. Отямтесь, Іване Михайловичу, і дайте оцінку своїй праці таку, якої вона заслуговує насправді.

І.ДЗЮБА: Щодо того, як тлумачать мою працю за кордоном, то ви ж розумієте, що я не можу якоюсь магічною паличкою заткнути їм рота. А свого підпису зняти під нею також не можу, бо в принципі там усе правильно. Що ж до таких заяв, як сьогодні опублікована в "Радянській Україні" Зінові Франко, то це не найкращий жанр, у якому мені хотілося б виступати. Дуже все це силувано виходить і "прозоро", що людина вчора думала одне, а сьогодні – зовсім інше, цілком протилежне.

Я опинився в дивному, парадоксальному становищі: офіційні органи дивляться на мене, як на "ворога", "націоналіста" і т.ін. а мої, так звані "однодумці" вважають мене "зрадником", "відщепенцем". Зрозумійте мене правильно й повірте, що я зовсім не проти Радянської влади. Я вважаю наше суспільство правильним, але його багато в чому ще треба удосконалювати.Я й намагався щиро виявити

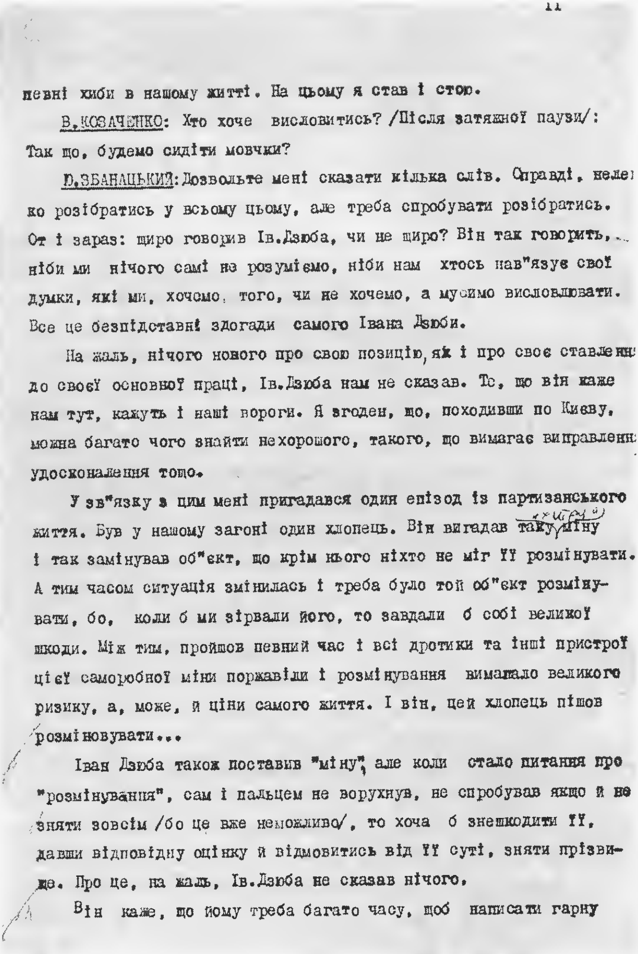

певні хиби в нашому житті. На цьому я став і стою.

В.КОЗАЧЕНКО: Хто хоче висловитись? /Після затяжної паузи/: Так що, будемо сидіти мовчки?

Ю.ЗБАНАЦЬКИЙ: Дозвольте мені сказати кілька слів. Справді, нелегко розібратись у всьому цьому, але треба спробувати розібратись. От і зараз: щиро говорив Ів.Дзюба, чи не щиро? Він так говорить, ніби ми нічого самі не розуміємо, ніби нам хтось нав"язує свої думки, які ми, хочемо того, чи не хочемо, а мусимо висловлювати. Все це безпідставні здогади самого Івана Дзюби.

На жаль, нічого нового про свою позицію, як і про своє ставлення до своєї основної праці, Ів.Дзюба нам не сказав. Те, що він каже нам тут, кажуть і наші вороги. Я згоден, що, походивши по Києву, можна багато чого знайти нехорошого, такого, що вимагає виправлення, удосконалення тощо.

У зв"язку з цим мені пригадався один епізод із партизанського життя. Був у нашому загоні один хлопець. Він вигадав ~~таку~~ «хитру» міну і так замінував об"єкт, що крім нього ніхто не міг її розмінувати. А тим часом ситуація змінилась і треба було той об"єкт розмінувати, бо, коли б ми зірвали його, то завдали б собі великої шкоди. Між тим, пройшов певний час і всі дротики та інші пристрої цієї саморобної міни поржавіли і розмінування вимагало великого ризику, а, може, й ціни самого життя. І він, цей хлопець пішов розміновувати...

Іван Дзюба також поставив "міну", але коли стало питання про "розмінування", сам і пальцем не ворухнув, не спробував якщо й не зняти зовсім /бо це вже неможливо/, то хоча б знешкодити її, давши відповідну оцінку й відмовитись від її суті, зняти прізвище. Про це, на жаль, Ів.Дзюба не сказав нічого.

Він каже, що йому треба багато часу, щоб написати гарну статтю, що він дуже поволі пише. А от цю роботу, для виконання якої треба посадити цілу Академію, та ще й не на один місяць, він виконав сам, один і час, як бачимо, знайшовся, і сили.

Про виїзд Ів.Дзюби до котроїсь республіки на певний час, в даному разі - до Вірменії, він справді говорив зі мною, але я вважаю, що людина не може втекти сама від себе і тому ми тоді не дійшли згоди.

В.КОЗАЧЕНКО: Ще зачитує кілька лайливих висловів із праці І.Дзюби на адресу КПРС і КПУ, радянського уряду тощо.

Іван ЛЕ: Ми це питання вже обговорювали два роки тому і ширше, і глибше. Іван Дзюба виступив тоді ніби щиро, у всякому разі скл далось враження, що виступив щиріше, ніж сьогодні.

Минуло два роки. І що ж? - Питання набрало набагато гострішого характеру. Тепер І.Дзюба постає вже не як літератор, що помилився, а як антирадянський діяч.

Кажуть, що він цитує в своїй праці класиків марксизму-ленінізму. Можна нацитувати всіх і по-всякому. Нам ці прийоми цитування відомі.

Ми, письменницька організація України, мусимо з усією рішучіс тю сказати, що дії І.Дзюби не сумісні з радянською ідеологією, і не сумісні з нашою радянською дійсністю. Далі ні про що говорит й обговорювати нічого. Давайте приступимо до ліквідації цього.

Л.ДМИТЕРКО: Сьогодні особливо боляче говорити в такому тоні, оскільки йдеться про здібну людину. Але що ж удієш, коли ми з І.Дзюбою по-різному дивимось на одні й ті самі речі. І.Дзюба запрошує пройтись по Києву та його установах, щоб переконатись, що майже ніхто не розмовляє українською мовою. Можливо, що зустрінемось із багатьма й багатьма обивателями і міщанами, яким справді це питання байдуже. Але ніде й ніколи Комуністична партія не забороняла тому чи іншому народові говорити не свою рідною мовою. Хоч як це прикро, але винен у цьому сам український нігілізм, байдужість багатьох самих українців до своєї мови. Так от, міщанам Ваша /звертається до І.Дзюби/ праця виявилась дуже доречною, Ваш вибрик якраз і грає міщанинові на користь.

На жаль, у мене немає під рукою ні ваших статей ні праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?", де ви намагаєтесь довести, ніби В.І.Ленін завжди обстоював передусім національне питання, а вже потім усякі інші. Але ж це брехня, Ленін ніколи не ставив національне питання над усі інші, хоч і надавав його вирішенню величезного значення.

Дані про приріст населення. І.Дзюба пише, що в Литві й на Україні найбільш низький приріст населення. А де найбільший?- у національних республіках. Фактично ж найменший приріст населення в Москві. Невже ви думаєте, що там, за кордоном дурні?

Ви казали, що у "Вітчизні" два роки лежать ваші статті і їх ніхто не друкує. Справді лежать - одна про творчість Василя Земляка - нічого собі стаття, могла б бути надрукована, але про О.І. Білецького - ніхто в Радянському Союзі цю статтю не надрукує.

Але як я міг надрукувати в "Вітчизні" вашу справді безобідну статтю про В.Земляка, коли в цей же час придуркуватий Стецько дарує вашу книжку "Інтернаціоналізм чи русифікація?" самому Чан-кай-ші? Я не міг цього робити і, думаю, що СПУ не може, і не хоче відповідати далі за всі оці ваші вибрики. А той факт, що ви не будете членом Спілки письменників, ще не все втрачено. Будете літератором, друкуйтеся, але спочатку відмежуйтеся від своєї праці і від своїх покровителів за кордоном.

П.ВОРОНЬКО: До нас на Україну приїздять багато різних людей із-за кордону. І всі вони в один голос підтверджують ту думку, що такої книжки, яка була б такою потрібною всім націоналістам усіх мастей, що не потрапляло. Це для них знахідка. Щоправда, я сам цієї книжки не читав, але я не можу не вірити їм хоча б тому, яку вона має популярність за кордоном. А в нас уже є досвід: усе, що виходить у нас і має "там" великий попит-із червоточинкою. Це безсумнівно.

Останнім часом за кордоном понавидумували різного роду "соціалізмів", де ленінські ідеї спотворені, де, власне, крім імені самого Леніна, від ленінізму нічого не лишилося.

Тут Ю.Збанацький говорив про міни. Я знаю теж такі міни, які за кілька днів після замінування їх міг розмінувати хіба що сам господь бог. Отак і тут: єдиний, хто міг би розмінувати свою "міну" - це Іван Дзюба - її автор.

Л.НОВИЧЕНКО: На минулому засіданні в 1969 р. я вже говорив про поведінку І.Дзюби. Отже повторювати немає потреби. Вважаю, що книга І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" - в своїй основі націоналістична. Там є й слушні, правильні факти, які мають місце у нашому житті, є й неправильні, вигадані факти, але все це разом повернуто в націоналістичний бік. Зрештою, й нас не все задовольняє в житті. Про це весь час нагадує й ЦК КПРС і наш Уряд. І це цілком логічно. Адже ми ще не побудували комуністичне суспільство, а тільки будуємо його. Але такої націоналістичної послідовності і впертості мені давно не доводилось зустрічати.

Щодо того, що Іван Дзюба "несвідомо" передавав за кордон свою працю, то він винен цілком і повністю. Якщо ти хочеш, щоб твоя праця не потрапила за кордон і не була там надрукована, можна для цього вжити заходів, треба тільки хотіти це зробити. А він, прямо чи посередньо сприяв її розповсюдженню.

Про все це мені дуже нелегко говорити. Адже я покладав великі надії на І.Дзюбу, як на здібного критика. І треба було, Іване

Михайловичу, чесно працювати на свій народ так, як працювали на нього Тичина, Довженко, Рильський та ін. – на соціалістичному грунт Ви пішли, на жаль, іншим шляхом.

От і тепер у моїй душі бренить якась людська струна, коли Іван Дзюба каже, що він щиро хотів виявити якісь хиби в нашому житті. Але невже ви політичне немовля? Невже ви не розумієте, що всі ваші виступи грають якраз проти Радянської влади, політики КПРС? Ви, Іване Михайловичу, тягнете за собою такий "хвіст", що робиться страшно. Ви стали "генералом" цієї розсіяної, на щастя, "армії".

Ви /звертається до І.Дзюби/ скаржитесь на те, що, мовляв, наш журнали вас не друкують. Але ж зрозумійте, що редакція журналу чи газети несе відповідальність не тільки за ті 300 рядків, в яких справді нічого "крамольного" немає, але й в цілому за політичне обличчя автора цієї статті. Адже вас у цей самий час друкують за кордоном, в Америці, Канаді, Мюнхені... і зовсім не те, про що ви пишете тут. Збагніть, що це неможливо, протиприродньо, що ви одне друкуєте "там" і зовсім інше пропонуєте тут, у нас. Відтак у нас немає іншого, об"єктивного вибору. Оскільки за цей час не було жодного переконливого жесту з вашого боку, який би паралізував дії ваших закордонних публікацій, то нам дуже важко перебуват в одній Спілці з надзвичайно популярним літератором за кордоном і зовсім не популярним на його батьківщині.

П.ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ: Два роки тому ми вже говорили про всі ці речі, про поведінку Івана Дзюби. Але є речі непоправимі. Коли людина, боєць тікає з поля бою, то якщо він навіть одумається й повернеться в шеренгу знову, навіть стане героєм, все одно ті десятки чи сотні людей, які загинули через його боягузтво або зраду, полишаться на його совісті. І йому ніхто цього не подарує.

За ті два роки, що минули після розмов на президії, Іван Дзюба не зробив навіть спроби порозумітися, не порадився, що б і як зробити, щоб вибратися з тієї халепи, в яку він ускочив. Підкреслюю: він із нами ніколи не радився. Він найбільше уболівав за своє реноме, за свій авторитет "там", а не тут, у нас. І сьогодні він такий самий, на тих самих позиціях, що й два роки тому.

Його книга "Інтернаціоналізм чи русифікація?" грає на руку нашим ворогам. Таким чином, Іван Дзюба поставив себе поза межами Спілки письменників СРСР. Він не захотів контактуватися з нами і спробувати знайти спільну мову. Наш народ тяжко і вперто працює, будуючи нове суспільство, а І.Дзюба, замість того, щоб допомагати йому в цій праці, став фактично шкодити йому. Спілкування з невеличкою кучкою Чорноволів, Стусів,Морозів та іншими не сумісне з перебуванням І.Дзюби в СП України.

Н.РИБАК: Зараз, коли наша країна йде назустріч 50-річчю утворення СРСР, питання, яке стоїть сьогодні на порядку денному, має особливе значення. Мені часто доводиться зустрічатися із зарубіжними колегами і з нашими недругами. Час від часу виникає питання про те, де має бути письменник - совість народу? На якому боці барикад?

Нещодавно я сам брав участь в одній із асамблей. І там вкотре стояло гостро питання, поставлене більш, ніж півстоліття тому: "З ким ви, майстри культури?"

Мені відомий факт, коли один діяч жонглював у Пекіні книжкою Івана Дзюби. Виступав представник Ізраїлю й посилався на виступ І.Дзюби в Бабиному Яру. Ця книжка Івана Дзюби - антирадянська. І йдеться не про якість окремі недоліки чи дрібниці, а про саму суть книги. Судити про суспільство і політику КПРС,про те, якою мовою говорять обивателі й міщани на Хрещатику,це,щонайменше, не серйозно.

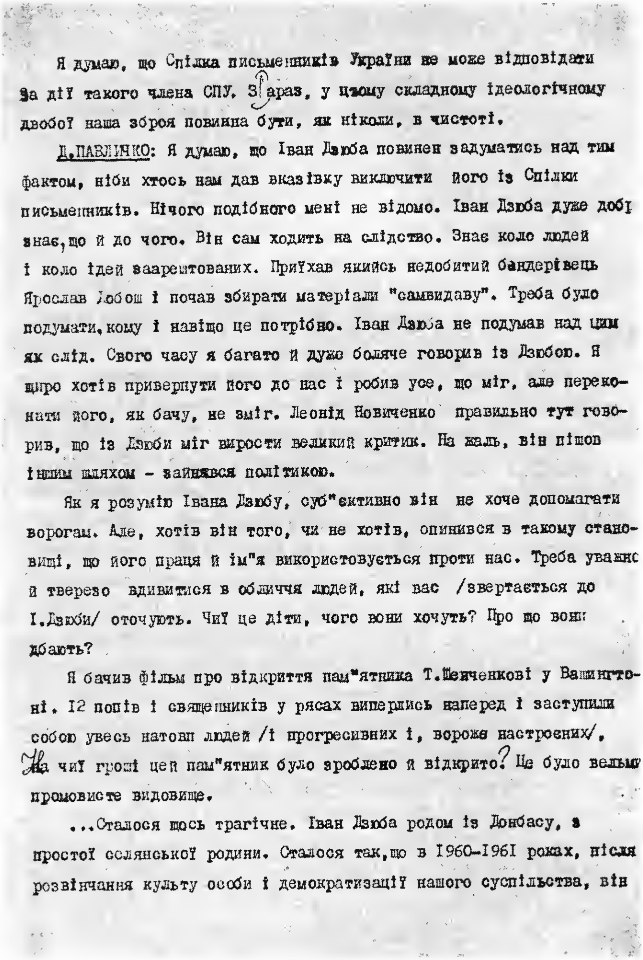

Я думаю, що Спілка письменників України не може відповідати за дії такого члена СПУ. Зараз, у цьому складному ідеологічному двобої наша зброя повинна бути, як ніколи, в чистоті.

Д.ПАВЛИЧКО: Я думаю, що Іван Дзюба повинен задуматись над тим фактом, ніби хтось нам дав вказівку виключити його із Спілки письменників. Нічого подібного мені не відомо. Іван Дзюба дуже добі знає, що й до чого. Він сам ходить на слідство. Знає коло людей і коло ідей заарештованих. Приїхав якийсь недобитий бандерівець Ярослав Добош і почав збирати матеріали "самвидаву". Треба було подумати, кому і навіщо це потрібно. Іван Дзюба не подумав над цим як слід. Свого часу я багато й дуже боляче говорив із Дзюбою. Я щиро хотів привернути його до нас і робив усе, що міг, але переконати його, як бачу, не зміг. Леонід Новиченко правильно тут говорив, що із Дзюби міг вирости великий критик. На жаль, він пішов іншим шляхом - зайнявся політикою.

Як я розумію Івана Дзюбу, суб"єктивно він не хоче допомагати ворогам. Але, хотів він того, чи не хотів, опинився в такому становищі, що його праця й ім"я використовується проти нас. Треба уважно й тверезо вдивитися в обличчя людей, які вас /звертається до І.Дзюби/ оточують. Чиї це діти, чого вони хочуть? Про що вони дбають?

Я бачив фільм про відкриття пам"ятника Т.Шевченкові у Вашингтоні. 12 попів і священників у рясах виперлись наперед і заступили собою увесь натовп людей /і прогресивних і, ворожо настроєних/. На чиї гроші цей пам"ятник було зроблено й відкрито? Це було вельми промовисте видовище.

...Сталося щось трагічне. Іван Дзюба родом із Донбасу, з простої селянської родини. Сталося так, що в 1960-1961 роках, після розвінчання культу особи і демократизації нашого суспільства, він став докладно вивчати питання, які протягом багатьох років самі по собі вважалися "крамолою". Але при цьому його повело зовсім не в те річище, в яке було б слід спрямувати свої зусилля і творчу енергію. І от маємо тепер розглядати персональну справу Івана Дзюби Це дуже прикро.

Можливо, і, навіть, напевне, що Іван Дзюба безпосередньо не брав участі в передачі "самвидаву" та інших акціях. Але його книга "Інтернаціоналізм чи русифікація?" опинилась на озброєнні наших ворогів.

Ми самі дуже добре розуміємо, що наше життя не ідеальне, що є ще нам усім над чим добре працювати, щоб його вдосконалювати, але не такими засобами. Хоч якою великою була амбіція, І.Дзюбі слід було відмежуватися від неї. Ті Стецьки вже здихали без харчу, а ви дали їм поживу, дали їм добру їжу і вони знову оклигали.

Радіо закордонне постійно передає уривки й коментарі із праці І.Дзюби. Вони гріють руки на вогні, який для вас /звертається до І.Дзюби/ уже ніби давно згас. І не треба до нас так зверхньо ставитись. Тут сидять не вороги вам. Наша письменницька організація має багато клопотів, але вона могла б і допомогти вам, якби на це була й ваша добра воля.

М.БАЖАН: Я прийшов на президію без всякої упередженості. Ніхто мені нічого не казав, як поступати і що говорити. Але от я прослухав виступ Івана Дзюби і бачу, що доведеться голосувати за ту пропозицію, що її вніс Василь Козаченко. Книга Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" наробила шкоди й на Україні. Ця шкода все більше й більше використовується для ударів проти важливої, і дуже знаменної Постанови ЦК КПРС "Про підготовку до 50-річчя СРСР". В ній дуже широко і ясно підсумовується п"ятдесятирічний досвід нашої держави. І цілком ясно, що вороги не такі дурні, щоб не вхопитися за книгу І.Дзюби і не використати її проти, зокрема, і цієї Постанови ЦК КПРС.

Ми цю Постанову маємо винести на обговорення чергового Пленуму правління СПУ передусім, а вже потім розглядати питання про роботу із творчою молоддю.

О.БАНДУРА: Кілька років тому Іван Дзюба прийшов на роботу до нас, у видавництво "Дніпро". Звісно, між нами відбулася розмова щодо його подальшої позиції. І.Дзюба тоді сказав, що йому надокучили різні темні особи, які всіляко намагаються з ним зустрітися, законтактуватися. Він просив створити таку обстановку, щоб можна було нормально працювати.

Прихід І.Дзюби до нашого видавництва за рекомендацією керівництва СПУ я розглядав як бажання послати І.Дзюбу в колектив, де він би міг творчо працювати, з часом переглянути свої тогочасні позиції.

Не приховаю, мене цікавив той факт, як же сталося так, що праця І.Дзюби потрапила за кордон? На превеликий жаль, я дізнався, що було не зовсім так, як доти розповідав І.Дзюба, і що в цій справі він не такий уже й безневинний. І.Дзюба передав одному тоді відомому чехословацькому діячеві свою працю, нібито не для друку за кордоном, а для ознайомлення. Тоді про це І.Дзюба не сказав і потім йому було трохи соромно за нещирість. Але сталось так, як сталось. Після того минуло досить часу, щоб оцінити свій непродуманий вчинок і дати своїм "доброзичливцям" відкоша. Цього І.Дзюба не зробив. Але бачити, як на твоїх очах уся ця "снігова лавина" обростає дедалі більше і не вжити заходів - це вже не недогляд. Навіть заява ваша тоді була куца і невиразна. Слід було виступити гостріше й ширше. І даремно ви недооцінюєте такий "жанр". Такі заяви дуже багато значать і тут, у нас, і за кордоном.

Я думаю, що ви поводитесь половинчато і цілком приєднуюсь до Л.Новиченка, щодо вашої "дволикості". Коли ви побачили, який галас і ажіотаж зчинили довкола вашої книжки і вашого імені, треба було реагувати. Ви цього не зробили. Очевидно, вам імпонувало те, що вас там вважають героєм.

Якщо вас виключать із СПУ /звертається до І.Дзюби/, це ще не значить, що вам відрізані шляхи в літературу. Ви й не будучи членом СПУ, зможете при бажанні, бути гарною людиною і добрим літератором.

Як колега по роботі, я раджу вам переоцінити свою книгу "Інтернаціоналізм чи русифікація?" як і взагалі свою позицію і дати всьому цьому таку кваліфікацію, як вона того заслуговує.

В.КОЗАЧЕНКО: Хто ще хоче висловитись, чи будемо ставити питання на голосування, оскільки інших пропозицій не поступало?

Я.БАШ: Мабуть, все ж таки слід ще послухати І.Дзюбу. Може наша розмова щось внесла в його думки і позицію.

І.ДЗЮБА: Якось так виходить, що я весь час змушений захищатися. От і тепер я хочу вас запевнити, що не такий я самозакоханий і самовпевнений, як то декому здається. Я себе краще знаю, ніж будь хто. І можете бути певні, не переоцінюю ні себе, ні своїх здібностей.

Вся біда, очевидно, в тому, що я знаходжусь у тій позиції, про яку так дотепно сказав славнозвісний байкар: "Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать..."

Єдине, що я хотів би сказати на прощання, так це, по-перше, попросити пробачення за те, що завдав вам стільки клопоту, прикрощів, відібрав у вас чимало часу для важливіших справ, ніж розбирати мою персональну справу.

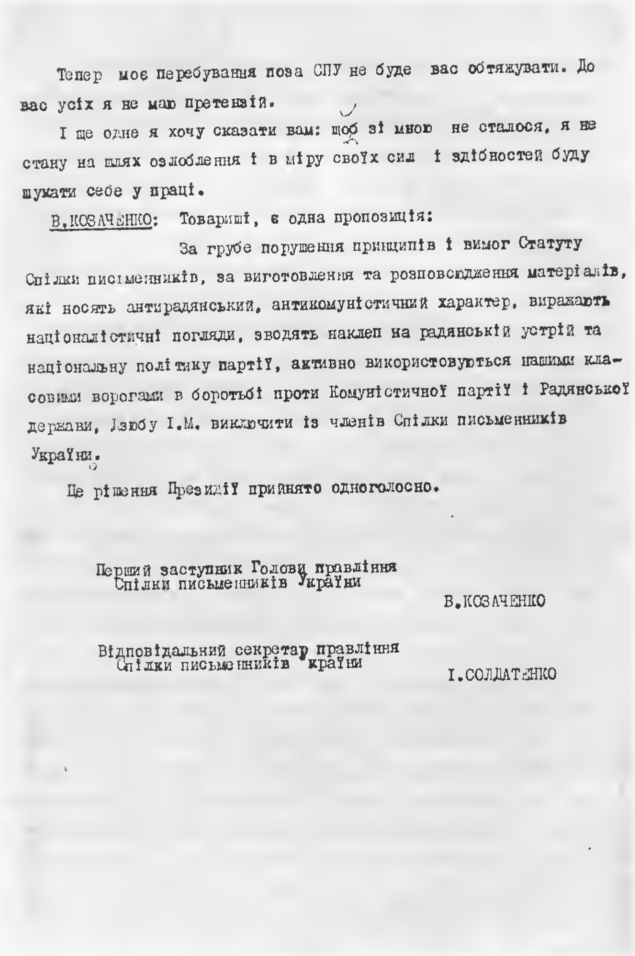

Тепер моє перебування поза СПУ не буде вас обтяжувати. До вас усіх я не маю претензій.

І ще одне я хочу сказати вам: щоб зі мною не сталося, я не стану на шлях озлоблення і в міру своїх сил і здібностей буду шукати себе у праці.

В.КОЗАЧЕНКО: Товариші, є одна пропозиція:

За грубе порушення принципів і вимог Статуту Спілки письменників, за виготовлення та розповсюдження матеріалів, які носять антирадянський, антикомуністичний характер, виражають націоналістичні погляди, зводять наклеп на радянський устрій та національну політику партії, активно використовуються нашими класовими ворогами в боротьбі проти Комуністичної партії і Радянської держави, Дзюбу І.М. виключити із членів Спілки письменників України.

Це рішення Президії прийнято одноголосно.

Перший заступник Голови правління
Спілки письменників України
В.КОЗАЧЕНКО

Відповідальний секретар правління
Спілки письменників України
І.СОЛДАТЕНКО

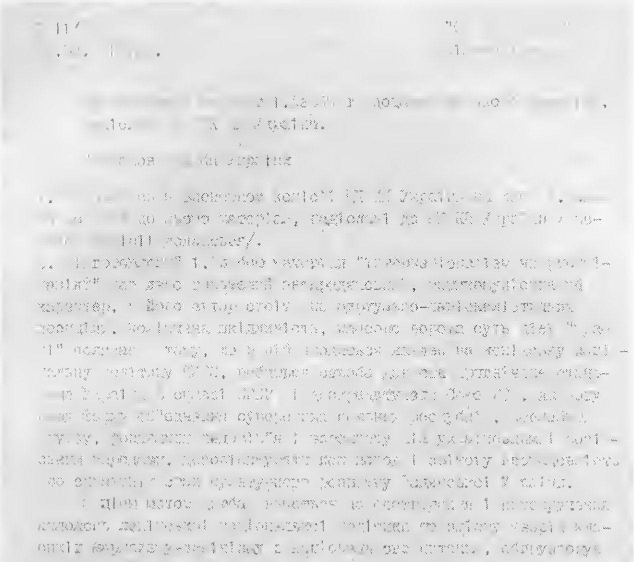

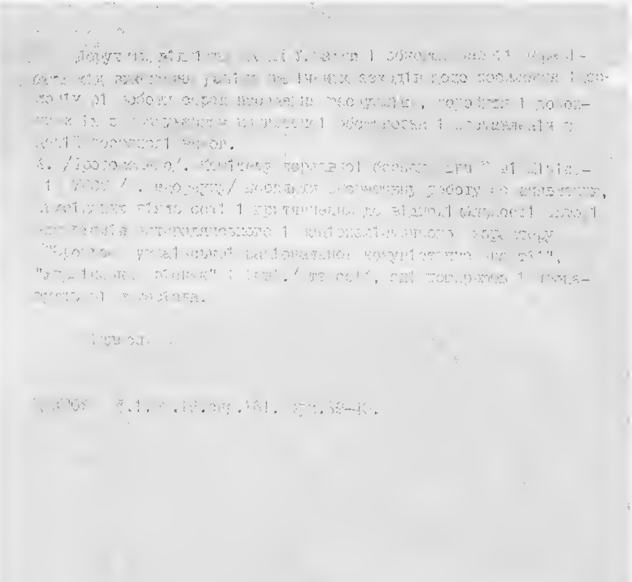

[illegible]

ЦДАГО. Ф.1, оп.25, спр.361, арк.38–40.

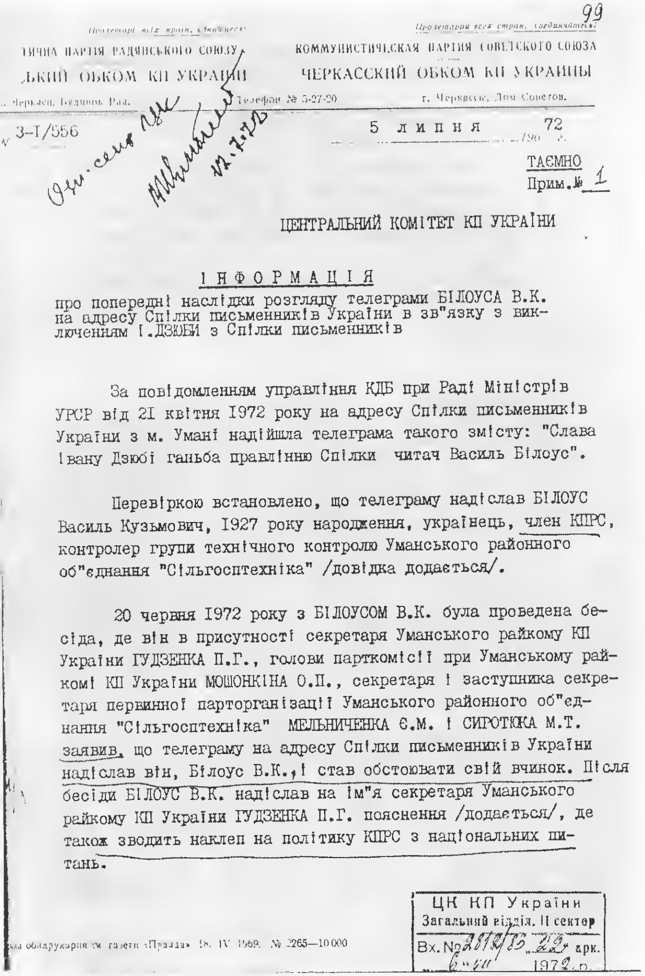

99

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

ЬКИЙ ОБКОМ КП УКРАЇНИ

. Черкаси, Будинок Рад.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

ЧЕРКАССКИЙ ОБКОМ КП УКРАИНЫ

Телефон № 5-27-20

г. Черкассы, Дом Советов.

№ 3-1/556

[illegible] ЦК

12.7.72

5 липня 1972 г.

ТАЄМНО

Прим. № 1

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КП УКРАЇНИ

ІНФОРМАЦІЯ

про попередні наслідки розгляду телеграми БІЛОУСА В.К. на адресу Спілки письменників України в зв"язку з виключенням І.ДЗЮБИ з Спілки письменників

За повідомленням управління КДБ при Раді Міністрів УРСР від 21 квітня 1972 року на адресу Спілки письменників України з м. Умані надійшла телеграма такого змісту: "Слава Івану Дзюбі ганьба правлінню Спілки читач Василь Білоус".

Перевіркою встановлено, що телеграму надіслав БІЛОУС Василь Кузьмович, 1927 року народження, українець, член КПРС, контролер групи технічного контролю Уманського районного об"єднання "Сільгосптехніка" /довідка додається/.

20 червня 1972 року з БІЛОУСОМ В.К. була проведена бесіда, де він в присутності секретаря Уманського райкому КП України ГУДЗЕНКА П.Г., голови парткомісії при Уманському райкомі КП України МОШОНКІНА О.П., секретаря і заступника секретаря первинної парторганізації Уманського районного об"єднання "Сільгосптехніка" МЕЛЬНИЧЕНКА Є.М. і СИРОТКИКА М.Т. заявив, що телеграму на адресу Спілки письменників України надіслав він, Білоус В.К., і став обстоювати свій вчинок. Після бесіди БІЛОУС В.К. надіслав на ім"я секретаря Уманського райкому КП України ГУДЗЕНКА П.Г. пояснення /додається/, де також зводить наклеп на політику КПРС з національних питань.

ЦК КП України
Загальний відділ. II сектор
Вх. № 2812/13 23 арк.
6 VII 1972 р.

ьы облдрукарня см газети «Правда» 18. IV 1969. № 2265—10 000

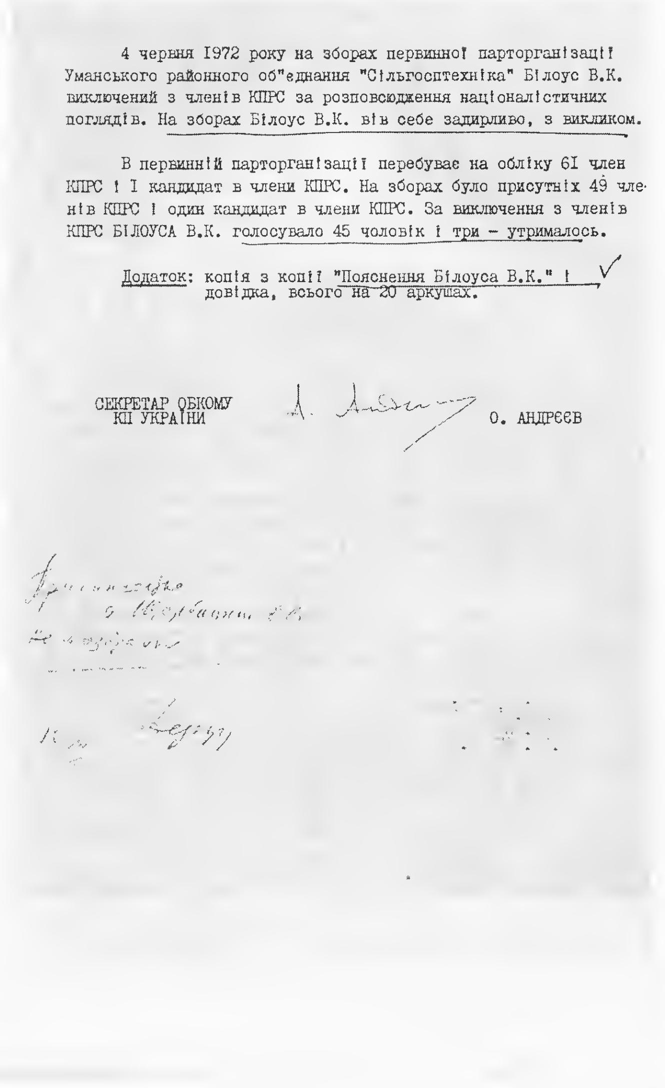

4 червня 1972 року на зборах первинної парторганізації Уманського районного об"єднання "Сільгосптехніка" Білоус В.К. виключений з членів КПРС за розповсюдження націоналістичних поглядів. На зборах Білоус В.К. вів себе задирливо, з викликом.

В первинній парторганізації перебуває на обліку 61 член КПРС і 1 кандидат в члени КПРС. На зборах було присутніх 49 членів КПРС і один кандидат в члени КПРС. За виключення з членів КПРС БІЛОУСА В.К. голосувало 45 чоловік і три – утрималось.

Додаток: копія з копії "Пояснення Білоуса В.К." і довідка, всього на 20 аркушах. ✓

СЕКРЕТАР ОБКОМУ
КП УКРАЇНИ
О. АНДРЄЄВ

[illegible]
з [illegible]
[illegible]

[illegible]

207

Д О В І Д К А

про БІЛОУСА Василя Кузьмича, члена КПРС з 1956 року

БІЛОУС Василь Кузьмич народився в 1927 році в с.Страхгород Теплицького району Вінницької області. В 1941 році закінчив 6 класів. З грудня 1944 року по листопад 1951 року служив в рядах Радянської Армії і брав участь в бойових діях проти Японії. Нагороджений медалями: "За Победу над Японией", "За освобождение Кореи", "ХХХ лет Советской Армии и Флота", "50 лет Вооруженных Сил СССР", "ХХ лет победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.".

З 1951 р. курсант школи механізації, пом.бригадира тракторної бригади, а з 1953 р. диспетчер Теплицької МТС Вінницької області.

В 1958 р. вступив до Української сільськогосподарської академії, яку закінчив у 1963 році. Після закінчення по 1968 р. працює інженером, виконуючим обов"язки, заступником керуючого Уманським райоб"єднанням "Сільгосптехніка" Черкаської області. З 1968 р. по 1971 р. – викладач Уманського технікуму механізації, а з 1971 р. по цей час контролер райоб"єднання "Сільгосптехніка".

Військово незобов"язаний.

Постановою бюро Уманського РК КП України йому оголошено сувору догану з занесенням до облікової картки за негідну поведінку, пияцтво, хуліганські дії в сім"ї та образу працівників медвитверезника.

Батьки: Кузьма Акимович Білоус та Марія Харитонівна Білоус – пенсіонери. Дружина – Ніна Іванівна Білоус, син Олександр і дочка Антоніна.

ГГ-2

ЦК КП УКРАЇНИ
Загальний відділ. II сектор
Додаток до вх. № 3372 83
6. XII 1972 р.

19 червня [1972]. **Засідання Політбюро. Інформація В. В. Щербицького.** В УССР возросли националистические, сионистические тенденции, за что наше руководство было подвергнуто обоснованной и серьезной критике [...] Пекин выступает за самостийную Украину [...] На Украине широкое распространение получила книга Дзюбы (написанная на основе архивов, возможно, Института марксизма-ленинизма). В 23 областях была эта книга. Политбюро поздно приняло решение по Дзюбе (через 6,5 лет). [...] Никакой талант (Дзюбы) не дает права пренебрегать нашими законами [...]

Добрык [...] Когда мы судили Мороза, мы хотели взять Светличного и Дзюбу для примера [...]

Куцевол [...] Ходит захалявная литература Дзюбы. Виноват секретарь и отделы ЦК – что не посадили в тюрьму [...]

Кобыльчак [...] Смоленчука (Кировоградский пединститут) мы за распространение трактата Дзюбы исключили из партии. Козаченко звонил о Смоленчуке, просил за Смоленчука [...] Меня Шелест обозвал «говнюк».

[...] **Федченко** [...] По указанию Шелеста директор издательства ездил перед Дзюбой извиняться за исключение его с работы... (*Овчаренко Ф. Д.* Спогади.– К., 2000.– С. 352–356.)

3 января [1966]... Рассматривал почту. Отдельно мне доложили о «Письме 77» и о письме И. Дзюбы на 214 страницах. Надо было принимать срочные и решительные меры. Было поручено Скабе и Кондуфору подготовить предложения, чтобы их рассмотреть на Секретариате ЦК и принять меры. О наших мероприятиях по этим вопросам было доложено в ЦК КПСС Суслову, Капитонову, Пигалеву. Ясно было видно, что кое-где поднимают голову националистические элементы. (*П. Е. Шелест.* «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС.– М., 1992.– С. 257.)

13 января [1966] мной в ЦК КПУ было проведено совещание, в нем участвовали украинские писатели, преподаватели Университета и ВПШ, крупные историки, работники ЦК КПСС по вопро-

сам науки и пропаганды [...] Было договорено, что эта группа товарищей к 25 января даст в ЦК обстоятельный и обоснованный документ, разоблачающий «Письмо 77» и «Интернационализм или русификация?», написанный Дзюбой [...] О. Т. Гончар отказался участвовать в работе этой комиссии, о чем он в письменном виде уведомил ЦК. Такой поступок нас всех огорчил. (Там само, с. 258.)

30 марта [1972]. В 11.00 в Кремле открылось заседание Политбюро ЦК КПСС [...] Началось обсуждение доклада Андропова [...] Против проявления национализма мы повели решительную борьбу еще в 1966 году. Когда появилась работа И. Дзюбы «Интернационализм или русификация?», в ЦК КПУ была создана комиссия, которая разобрала этот труд, дала правильную оценку. Принято было решение ЦК КПУ, разоблачающее враждебность выступления Дзюбы. Мобилизовали партийную организацию на решительный отпор этим враждебным националистическим проявлениям. Нами была выпущена книга «Что и как отстаивает Дзюба». Она носила острый, критический, разоблачающий характер. Через определенные каналы мы эту книгу направили за границу, и в первую очередь в Канаду, Францию и ФРГ. Мы еще тогда ставили вопрос о привлечении к ответственности по всей строгости закона Дзюбы. Информировали обо всем ЦК КПСС. Но нам было сказано: не спешите с выводами, во всем надо разобраться, если начнем судить, что скажут и какая будет на это реакция за границей. (Там само, с. 504.)

В памяти остался один эпизод, относящийся к первым месяцам работы в качестве помощника секретаря ЦК. Как-то в один из летних вечеров в конце рабочей недели меня пригласили товарищи из отдела пропаганды и агитации в ресторан «Млин» на берегу Днепра на дружескую вечеринку. Имелось в виду, как было сказано, «воздать должное одному хорошему человеку, который только что выпустил интересную книжку». Собрались в назначенное время. На столе традиционные украинские напитки, хорошая закуска. Пошли один за другим тосты: «За здоровье автора», «За творческую удачу», «За новые успехи». Автора называли «Богдан Стенчук», но его в компании не было. Я долго не мог понять (по-украински это прозвучало б точнее и сочнее – «второпати»), о ком и о чем идет речь. И только где-то к середине встречи до меня начало «доходить»: здесь собрался коллектив, который по поручению руководства ЦК КП Украины (о таком поручении вспоминает П. Е. Шелест в своей книге) на основе обстоятельного анализа печально известного труда И. М. Дзюбы «Інтернаціоналізм чи русифікація?» подготовил работу под названием «Що і як обстоює Іван Дзюба?» с целью показать несостоятельность утверждений диссидентствующего литератора. Душой этой компании и, скорее всего, руководителем коллектива был, как можно было судить по обращению к нему коллег, один из работников лекторской группы отдела агитации и пропаганды ЦК. Впоследствии он стал помощником первого секретаря ЦК.

Об этом можно бы и не вспоминать, если бы в книге, посвященной Владимиру Васильевичу Щербицкому (книге интересной, хотя и не бесспорной), вышедшей уже после антисоциалистического переворота, автор не написал, что у него «хватило ума» не быть причастным к созданию указанной работы... (*Георгий Крючков.* Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника.– К., 2004.– С. 100.)

НЕ ПОЗБАВЛЯЙТЕ УКРАЇНУ МАЙБУТНЬОГО

Відкритий лист до Президента України Л. Д. Кучми

Шановний Леоніде Даниловичу!

Колись давно, на самому початку Вашої президентської місії, в якійсь конфліктній ситуації у Вас вирвалася фраза: «Я не хочу бути проклятим своїм народом». Може, Ви забули її. А мені вона часто згадувалася, викликаючи тривогу. Бо я не бажав зла Президентові своєї країни, хотів, щоб він вів нашу країну до добра, і розумів, що коли народ проклинатиме свого Президента, то це буде не лише його особиста трагедія, а й трагедія країни.

І ось нині ми опинилися перед перспективою такої трагедії. Вона назрівала давно, а Ви не хотіли її бачити. Пригадайте, яку реакцію викликали в українському суспільстві й у світі брутальні антиконституційні дії донецької влади (підтриманої з Києва), що не допустила проведення з'їзду «Нашої України» в Донецьку і не посоромилася нацькувати на Віктора Ющенка п'яних хуліганів. Стривожені й обурені цим, ми, четверо членів Національної академії наук – Платон Григорович Костюк, Ігор Рафаїлович Юхновський, Микола Григорович Жулинський і я – попросилися на прийом до Вас і намагалися переконати у тому, що Ви як гарант Конституції повинні рішуче припинити переростання політичної боротьби в політичне хуліганство, з шовіністичною істерією проти «западенцов» і «бандеровцов» у дусі злочинного протиставлення нібито «Сходу» України – нібито її «Заходові». На жаль, Ви зайняли протилежну позицію – позицію солідарності з незаконними діями високопоставлених осіб. І політичне хуліганство почало зримо переростати в політичний бандитизм, що засвідчили події в Мукачеві. Ще не пізно було зупинити процес бандитизації політичного життя, але Ви цього не зробили, проігнорувавши навіть недвозначні рішення Верховної Ради України.

Після цього стало зрозуміло, що ніяких «чесних і прозорих» виборів в Україні не буде, що влада вже вирішила, кого вона зробить Президентом, і що вона не зупиниться ні перед чим. Не зупиниться ні перед чим!

Зайве говорити тут про ті політичні, фінансові, інформаційні, пропагандистські, адміністративні, фіскальні, поліцейські засоби держави (не кажучи вже про широку співучасть Росії), які були кинуті в бій за призначеного владою «кандидата»,– Ви це знаєте краще за будь-кого. Знаєте, що робилося для того, щоб блокувати виборчу кампанію інших кандидатів, насамперед Віктора Ющенка. Якими махінаціями супроводжувалося голосування, і тепер бачите результат: влада прорахувалася, вона осоромилася перед своїм народом і перед усім світом. Можна б і не жаліти таку владу, але ж країну *доведено до такої політичної кризи, яка може вибухнути громадянською війною.*

Ця криза висвітлила ряд тяжких хвороб нашого суспільства. Одна з них – глибока недовіра суспільства до влади, непрозорість і егоїстичність якої сприяла загальній деморалізації життя. Але цьому протистоїть та хвиля оновлення і громадянського піднесення, яку спостерігаємо сьогодні. Вона дає надію на моральне оздоровлення всього суспільства.

Можливо, важче буде вилікувати іншу злоякісну хворобу, яку дбайливо плекав радянський режим і яка діставала нові імпульси і в часи незалежності. Йдеться про ідеологічне і мовне протиставлення «Сходу» України – її «Заходові». За умов цілковитої і добре продуманої інформаційної та мовно-культурної ізоляції Донеччини від решти України з мешканців Донеччини хотіли зробити резерв для антиукраїнських, антидержавних маневрів влади. Але це не може вдатися надовго. На Донеччині, Харківщині, Дніпропетровщині живуть такі ж люди, як і на решті України. Вони так само хочуть жити у країні добробуту і свободи, вони так само не хочуть нечесної і хижацької політики. І вони зрозуміють – рано чи пізно,– в яких брудних політичних іграх їх хочуть використати. Думаю, що й сьогодні багато хто з них це розуміє.

Леоніде Даниловичу! Вийдіть зі свого кабінету і подивіться на обличчя й очі тих людей, десятки і сотні тисяч яких заповнили майдани і вулиці столиці України, подивіться на цю молодь. Їх ніхто сюди не «виводив» (це влада привозить до Києва ешелонами свій спецконтингент),– їх привело сюди їхнє серце. А в серці у них – Україна. Це наше майбутнє.

Невже Ви зважитесь підняти руку на майбутнє України? Тоді Ви справді будете прокляті народом разом зі своїми лукавими радниками.

Іван Дзюба, голова Комітету з Національної премії України
імені Тараса Шевченка, Герой України.

«Україна молода», 23 листопада 2004 року.

ЗМІСТ

Інтернаціоналізм як русифікація, або Що і як обстоював Іван Дзюба 40 років тому. *Юрій Шаповал* 15

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» *Станіслав Кульчицький* . . . 28

Передне слово до видання 1998 року. *Іван Дзюба* 32

Чи вийдемо з полону минулого? *Іван Дзюба* 42

Лист до Першого секретаря ЦК КПУ 44

Інтернаціоналізм чи русифікація? 50
- I. Можливість помилок і припустимість критики в національній справі 60
- II. Важливість і місце національного питання 64
- III. Сили, що підготували ревізію ленінської національної політики 69
- IV. Майбутнє націй: нації за комунізму 74
- V. Національне почуття, національна свідомість, національні обов'язки 83
- VI. Про соціалістичні республіки та форми їхнього співробітництва 87
- VII. Пугало «українського буржуазного націоналізму» і реальність російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки в національному будівництві СРСР 90
- VIII. Рівність фактична і рівність формальна 138
- IX. Українізація та її розгром 149
- X. Русифікація і механізм русифікації 154
- XI. Русифікація інших народів та денаціоналізація суперечать інтересам самого російського народу 183
- XII. Розрив між теорією і практикою; плутання слідів свідомо фальшивою фразеологією 187
- XIII. Національне питання є водночас і питанням соціальним, питанням всесвітньо-історичним 206
- XIV. Уряд УРСР як речник національної цілості: його відповідальність за націю 210

З відстані чвертьстоліття. Післяслово 226

Виступ на І Всесвітньому форумі українців 248

«Навколоювілейне» 259

Орвел погодився б. *Джордж Лібер (Юрій Лібер)* 270

Бібліографія 280

Додатки 284

Науково-публіцистичне видання

Іван Дзюба

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

Редактор *О. Л. Рудь*
Художнє оформлення *Н. В. М'ясковської* та *О. С. Тичиніної*
Макет *О. Я. Остапова*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Л. Ф. Усаненко*
Коректори *А. Б. Піцик, І. Г. Ярошенко*

Підписано до друку 26.05.2005. Формат 60х90/16.
Гарнітура «Прагматика». Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,75. Обл.-вид. арк. 21.
Зам. 5–47.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.
Адреса видавництва:
04070, м. Київ, Контрактова площа, 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 238-28-26.

Дзюба, Іван
Д43 Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005.– 330 с.
ISBN 966-518-321-4

Написана 40 років тому, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» присвячена аналізу радянської національної політики в Україні. Вона справила великий вплив на розвиток національного руху 1960–1970-х рр. XX ст. і набула широкого розголосу як в Україні, так і за кордоном. У книзі також уміщено документальні матеріали, відгуки зарубіжних вчених, подано оцінку історичної ролі праці Івана Дзюби провідними вітчизняними науковцями.

ББК 63.3(4УКР)6-36+63.3(2)6-36

Лев Копелев

Киев-20
Земска вул. 4-12, кв. 97
І. М. Дзюбі

Москва 18.III [69]

Шановний Іване Михайловичу!

Тільки нещодавно я дістав Ваш трактат «Інтернаціоналізм чи русіфікація?». Сьогодні закінчив читати і спішу висловити Вам глибоку пошану, щиру симпатію і солідарність. (Вибачте прошу, що писатиму з помилками й барбаризмами; — я ще в 1935 році — третина сторіччя минула! — поїхав з України і за цей час тільки читав і іноді говорив, але зовсім не писав українською мовою. Але цього листа хочу й мушу писати тільки так.)

Дякую Вам за те, що Ви написали, за те, що зібрали й проаналізували й узагальнили такий надзвичайно важливий матеріал; так само, як і напевно всі Ваші читачі,– які не втратили здорового розуму й елементарного почуття правди й справедливості,— я цілком згоден з Вашими аргументами і висновками. (За винятком деяких «огріхів», як, напр., на стор. 169,— ніхто на жаль не збирається видати у нас Волошина, Мандельштама і Гумілева, й не був Гумілев «белогвардейцем», розстріляли його без жодної вини, а сьогодні знову заборонено навіть називати його прізвище.)

Ваші думки й Ваші прагнення крім того, що вони мають свій конкретний сенс, втілюють конкретну правду України, безпосередньо пов'язані з тим, що я вважаю сьогодні за одну з найбільших надій людського роду взагалі. Загроза атомної термоядерної війни в певному сенсі проблематична,— може, буде, може й ні,– але загроза того, що німці називають Vermachung, — це зн[ачить] стандартизації, «термітізації» людей, позбавлених індивідуальності, а значить і живої душі, це страшна реальність, яка вже існує і розвивається і в умовах заможного ситого цивілізованого Заходу і на голоднім, напівдикунськім Сході і Півдні.

Нації, народи це «колективні індивідуальності» — (мені дуже сподобалось те що писали Дістервег і Ушинський і так доречі нагадали Ви на стор. 179; я прочитав це вперше у Вас).

Тільки безперешкодний вільний розвиток — чи відродження – своєрідних всіх національних культур, національних мов,– незалежно від кількості представників окремих націй, від масштабів і відносного історичного значення їх минулого культурного суспільного досвіду — тільки послідовний безкомпромісний опір всім формам стандартизованої централізованої уніфікації культурного життя, — освіти, навчання і т. д. — може зберігти людині її людськість - індивідуальність. В решті решт і загроза атомної загибелі планети теж залежить від того, чи будуть існувати держави-левіафани, які завжди ненажерливі, завжди мусить прагнути до світових імперіальних мет, чи доля Всесвіту буде залежати від співпраці рівноправних народів — рівних перед міжнародними законами, обов'язковими і для великих і для малих, для «старих» і «молодих» націй, для багатих і бідних держав. Ось чому я думаю, що немає небезпеки націоналізму — є небезпека расизмів різних кольорів і в певних умовах можлива небезпека шовінізму, але націоналізм на мій погляд це загострена форма патріотичного, — тобто природнього, необхідного, — без якого немає людини, — почуття зв'язку з рідним краєм, рідною мовою, традиціями національної культури, національного буття й побуту... В умовах національного гніту, адміністративної денаціоналізації чи снобістського національного нігілізму патріотизм набуває напруги націоналізму. Це біль, але біль не завжди ознака хвороби, іноді «навпаки» протидіє хворобі.

На цю тему можно писати й говорити без кінця. Я дуже хотів би познайомитись з Вами особисто. Коли Ви будете в Москві, може Ви найдете годину-другу й для мене. Мій фах західня література й театр (насамперед німецькомовні), — а крім того й загальна теорія та історія культури.

З сердечним привітанням
Ваш [Л. Копелев]

Копелев Лев Зінов'євич
Москва А-319, Красноармейская, 21, кв. 1.
Тел.: 151-80-81

Іван Дзюба

Олександр Ісайович Солженіцин

И. М. Дзюбе

Дорогой Иван Михайлович!
Сердечно благодарю за присланную Вашу работу.*
С кем-с кем, а с Вами я давно хочу познакомиться,
думаю, что мы во многом друг друга поймем.
Жалею, что прошлый раз в Киеве Виктор Н.
не спроворился нас с Вами познакомить.
Но ничего, годы еще не все ушли.
Крепко жму руку!

Ваш

23.3.68 *(Підпис)*

* *Йдеться про машинописний варіант «Інтернаціоналізму чи русифікації?», який я передав О. Ї. Солженіцину через посередництво В. П. Некрасова.— Примітки тут і далі мої. — І. Дз.*

До 40-річчя

ОПРИЛЮДНЕННЯ

Київ
Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2005